

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΕΚΡΙΚΑ ΕΘΙΜΑ

Αἱ ἐκ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ τῶν Βυζαντινῶν καθ' ὄλου κειμένων μαρτυρίαι, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἔθιμα τῆς ταφῆς, εἶναι, εὐτυχῶς, ἀρκούσαι, διασαφηνίζουσαι πολλὰ σημεῖα τοῦ λίαν ἐνδιαφέροντος τούτου κεφαλαίου τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν μεσαιωνικῶν ἡμῶν προγόνων. Ὁ ἐρευνητὴς ὄντως ὁ μέλλων μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ν' ἀσχοληθῆ θὰ δυνηθῆ χρήσιμον ν' ἀρυσθῆ ὑλικὸν χρησιμοποιοῦν τοὺς διαφόρους λόγους τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, καὶ ἰδίᾳ τοὺς περὶ πένθους καὶ εἰς τοὺς κεκοιμημένους, κατόπιν τὰς κατὰ διαφόρους αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου γραφείσας μονωδίας καὶ παραμυθητικὰς ἐπιστολάς πρὸς τοὺς πενθοῦντας, τοὺς ἐπιταφίους λόγους, τὰς διαθήκας, τὰς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων παρεχομένας πληροφορίας, καὶ δὴ τῶν συγγραφέων ἐκκλησιαστικῶν ἱστοριῶν, τὰ ἐπιγράμματα, τὰ Βυζαντινὰ ποιήματα καὶ μυθιστορήματα, τὰ ὄνειροκριτικὰ βιβλία, εἰς τὰ περὶ νεκρῶν καὶ θανάτου καὶ ταφῆς κεφάλαια, καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς νόμους, τοὺς ἱεροὺς κανόνας καὶ τὰ εἰς αὐτοὺς σχόλια τῶν ἐρμηνευτῶν.

Εἰς τὰνωτέρω, φυσικά, πρέπει νὰ προστεθῶσι καὶ εἰδικαί περὶ τοῦ θέματος μονογραφίαι, ὡς λ. χ. εἶναι ἡ Ψευδοδιονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου «περὶ τῶν ἐπὶ τοῖς κεκοιμημένοις τελουμένων»¹ καὶ ἡ τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης «περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδείας»².

Ταῦτα γενικῶς ὡς πρὸς τὰς ἀμέσους πηγὰς ἐννοεῖται ὅτι θαυμαστὸν ὄσον βοηθεῖ καὶ ἡ χρῆσις τῶν ἐμμέσων τοιούτων, οἷον τῶν ἔργων τέχνης καθ' ὄλου, τοιχογραφιῶν, μικρογραφιῶν, γλυπτῶν, ἐπιτυμβίων λίθων, εὐρημάτων ἐν τάφοις, σαρκοφάγων καὶ τῶν τοιούτων. Ἐπειδὴ δ' ὁ μεσαιωνικὸς ἡμῶν βίος μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ σημερινοῦ κείμενος φυσικὸν εἶναι μετ' ἀμφοτέρων νὰ συνδέεται, ἐκείνου μὲν πολλὰ ἔθιμα διατηρῶν, τούτου δὲ τὴν ἀρχὴν πολλῶν ἐρμηνεύων, διὰ τοῦτο εὐπρόσδεκτον καὶ λίαν ὠφέλιμον βοήθημα θὰ ᾔτο ἡ χρησιμοποίησις καὶ γνῶσις ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν περὶ τὴν ταφὴν ἐθίμων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν Νεοελληνικῶν, τῶν καὶ ἀμεσώτερον πρὸς τὰ Βυζαντινὰ συνδεομένων.

Ὁ γράφων λοιπὸν περὶ τῶν Βυζαντινῶν νεκρικῶν ἐθίμων, πλὴν τῶν ἔργων τῶν πραγματευομένων περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, πρέπει νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ εἰς τὴν ταφὴν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἀναφερόμενα, ἰδιαιτέρως δὲ τὰς μελέτας τοῦ Νικολάου Πολίτου «τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν»³ καὶ «τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως ἀγγείων κατὰ τὴν

¹ Migne, P. G. 3. 552 ἐξ.

² Migne, P. G. 155. 668 ἐξ.

³ Νῦν εὐρηται δημοσιευμένη ἐν τῷ 3ῳ τόμῳ τῶν λαογραφικῶν συμμείκτων του σελ. 323 ἐξ.

κηδείαν»¹, ὡς καὶ τοῦ B. Schmidt, Totengebräuche und Gräberkultus im heutigen Griechenland². Χρησιμώτατα πρὸς τούτοις βοηθήματα θὰ εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἔργον τοῦ Δ. Πετρακάκου Die Toten im Recht, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ μελέτη τοῦ Κωνσταντίνου Καλλινίκου «ἡ φροντίς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ»³ καὶ τὸ περὶ ταφῆς κεφάλαιον ἐν τῇ μελέτῃ μου τῇ ἐπιγραφομένη «συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας»⁴. Ἄς προστεθῆ τέλος ὅτι μὲ τὸν τρόπον τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ πένθους παρὰ Βυζαντινοῖς ἀσχολεῖται μικρὰ μου μελέτη τίτλον φέρουσα «ἐπιβίωσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφήν» καὶ δημοσιευθεῖσα ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδος τοῦ 1929 (σελ. 369 ἔξ.)⁵.

Εἶπον ἀρχόμενος τοῦ λόγου ὅτι αἱ διὰ τὸ θέμα πηγὰί εἶναι ἀρκούσαι· δὲν πρέπει ἐν τούτοις ν' ἀποσιωπηθῆ ὅτι αἱ ὑπ' αὐτῶν παρεχόμεναι πληροφορίαι ἀφίνουσι πολλὰ τὰ κενά, ὅς δεικνύει ἡ μελέτη τῶν Νεοελληνικῶν νεκρικῶν ἐθίμων. Πόσα λ.χ. ἀγνοοῦμεν ἀκόμη περὶ τῶν προλήψεων τῶν Βυζαντινῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ταφήν καὶ τοὺς νεκρούς!

ΟΙ ΜΕΛΛΟΘΑΝΑΤΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΕΥΘΥΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ

Καὶ εἰς ἄλλας περιστάσεις καὶ πρὸ πάντων ὅταν τις ἀσθενῶν ἀντελαμβάνετο ὅτι ἡ κατάστασίς του ἦτο σοβαρά, ἔσπευδεν, ἂν εἶχε περιουσίαν πρὸς διάθεσιν, νὰ καλέσῃ συμβολαιογράφον πρὸς σύνταξιν τῆς διαθήκης του, ἣτις ἐκαλεῖτο *διάταξις*, παρόντων καὶ μαρτύρων. Ἐπειδὴ δ' ἦτο πιθανὸν οἱ μέλλοντες κληρονόμοι νὰ ζητήσωσι τὴν ἀκύρωσιν αὐτῆς, καὶ δι' ἄλλους λόγους καὶ δι' ἄνοιαν τοῦ διαθέτου, διὰ τοῦτο ἐκρίνετο ἀναγκαῖον, ἵνα ἐν ἀρχῇ τοῦ συντασσομένου ἐγγράφου δηλώνεται ὅτι οὗτος ποιεῖται τὴν διάθεσιν τῆς περιουσίας του «νοῶν καὶ φρονῶν» ἢ «ἐρρωμένῳ τῷ νοῖ καὶ τῷ λογισμῷ» ἢ «τὸν νοῦν καὶ τὰς φρένας σφάας, ὑγιεῖς καὶ ἐρρωμένας ἔχων» ἢ «κύριος τοῦ ἰδίου λογισμοῦ καθιστάμενος

¹ Καὶ αὕτη ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ 2ῳ τόμῳ τῶν λαογραφικῶν συμμείκτων του σελ. 268 ἔξ.

² Ἐπιθι Archiv für Religionswissenschaft, τόμ. 24, 281 ἔξ. καὶ 25. 52 ἔξ.

³ Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ «Ἐκκλησιαστικῷ Κύρῳ», τόμῳ 4ῳ, σελ. 200—205, 240—245, 280—285, 358—363 καὶ 395—399.

⁴ Ἰδ. Ἐπετηρίδα Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, 3. 25—34.

⁵ Τίνας πηγὰς καὶ βοηθήματα πρέπει νὰ χρησιμοποιήσῃ ὁ μέλλων νὰ γράψῃ περὶ τῶν ἐθίμων τῆς ταφῆς παρὰ Βυζαντινοῖς, ὡς καὶ τίνα εἶναι τὰ κεντρικὰ σημεῖα, ἅτινα δέον νὰ πραγματευθῆ οὗτος, διέλαβον ἐν ἀνακαινώσει μου, γενομένη ἐνώπιον τῶν συνέδρων τοῦ Δ' διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου τῆς Σόφιας καὶ δημοσιευθεῖσι ἐν τῷ Θ' τόμῳ τοῦ Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, σελ. 238—241.

καὶ τὰς φρένας ἔρρωμένας καὶ σφῶας ἔχων», διατύπωσης, ἥτις γνωστὴ οὔσα ἤδη ἐκ τῶν ἐν τοῖς παπύροις διαθηκῶν¹, συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Χριστιανικῆς περιόδου καὶ μετέπειτα δέ, ὡς ἐκ τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν² καὶ τῶν ἐγγράφων μανθάνομεν³, διατηρουμένη καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη⁴.

Ἐξακολουθούσης τῆς ἐπιδεινώσεως τῆς καταστάσεως τοῦ ἀσθενοῦς, ἐπάναγκες ἐθεωρεῖτο, ἵνα οὗτος καλέσῃ ἱερέα καὶ ἐξομολογηθῇ, μεταλάβῃ δὲ καὶ τῶν ἀχράντων μυστηρίων⁵: τὴν σύστασιν μάλιστα ταύτην ἔκαμνε πολλάκις καὶ ὁ ἱατρός, ὁπότε ἐπηκολούθουν θρηῖνοι καὶ κοπετοὶ τῶν οἰκειῶν, τῆς εἰσόδου τοῦ ἱερέως θεωρουμένης ὡς προαγγέλου τοῦ μέλλοντος θανάτου⁶, ὃν ἄλλως, κατὰ τὰς δημώδεις προλήψεις, προανήγγελλε καὶ ὁ ὑπὲρ τὴν στέγην τοῦ οἴκου κρωγμὸς κοράκων⁷.

¹ Βλ. τὴν Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων πολιτείαν, κεφ. 35 καὶ τὰς σχετικὰς παρατηρήσεις τοῦ Kenyon.

² Διὰ τοῦτο καὶ προτάττουσι (τῶν διαθηκῶν) ταυτὶ τὰ ρήματα, λέγοντες, ὅτι ζῶν καὶ φρονῶν καὶ ὑγιαίνων ἐπισκῆπτω περὶ τῶν ἑμαυτοῦ· Χρυσόστομος, P. G. 60. 24.

³ Trinc hera, Syllabus, 229. 306, 246. 333. Cusa, I diplomì, V, 351.

⁴ Ὁ Χρυσόστομος (P. G. 59. 467) κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην προέτρεπε τοὺς οἰκειοὺς τοῦ μελλοθανάτου νὰ τοῦ συνιστοῦν «τοῖς δεομένοις τι καταλιμπάνειν».

⁵ Κατὰ τὸν ΙΕ' ἔτι αἰῶνα ὁ Γεωργηλαῖς ἐν τῷ θανατικῷ τῆς Ρόδου (στίχ. 601, Wagner, Carmina Graeca medii aevi, στ. 51) ἐπαινεῖ ἐκείνους, οἵτινες ἀπέθανον

ξαγορευμένοι εὐμορφα, ἔτι κοινωνημένοι.

Εἶπε δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Συμεὼν (P. G. 155. 673): «ὁ πρὸς τὸ τέλος τοίνυν ἐξομολογείσθω, μετανοεῖτω, περὶ πάντων ἐτοιμαζέσθω». Κατὰ Νομοκάνονα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος (παρὰ Β. Βαγιακάκω, κεφ. 593) ὄφειλον οἱ συγγενεῖς τοῦ ἀποθανόντος χωρὶς νὰ κοινωνήσῃ νὰ κάμνουν δι' αὐτὸν λειτουργίας καὶ ἐλεημοσύνας, πρὸς τιμωρίαν τῶν δέ, διὰ τὴν ἀμέλειάν των, νὰ μὴ κοινωνήσουν ἐπὶ διετίαν, κάμνοντες ἡμερησίως ἑκατὸν μετανοίας.

⁶ Χρυσόστομος, P. G. 60. 25. Βλ. καὶ Ν. Πολίτου, Λαογραφικαὶ ἐνδείξεις ἐν τῷ Α' καὶ Β' κατηγορικῷ τοῦ Χρυσοστόμου (Λαογραφίας 8. 10) Tafel, Eustathii opusc. 303. 54. Κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Συμεὼν (Ἐνθ' ἀν. 155. 672), πολλοὶ ἀσθενοῦντες ἐφοβοῦντο νὰ κοινωνήσωσι «μὴ ποτε ἀποθάνωσι».

⁷ Ὁ Μιχαὴλ Γλυκάς ἐν τοῖς στίχοις του (στίχ. 20 Legrand) λέγει:

τὸ λέγουσιν οἱ χωρικοὶ καὶ λόγος ὁ δημώδης,
ὅταν ὁ κόραξ πούπετα καθίση καὶ φωνάξῃ
ἐκεῖ σημαίνει θάνατον καὶ χωρισμὸν ἀνθρώπων,

καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς (στίχ. 42):

ὁ κόραξ ὁ κακόφημος, ὁ κήρυξ τοῦ θανάτου.

Τὴν δεισιδαιμονίαν ταύτην ὑπαινισσόμενος καὶ ὁ Βαλασαμὼν λέγει, ἐρμη-

Οἱ συγγενεῖς, ἔφ' ὅσον ὁ προσφιλέτης των μελλοθάνατος ἠσθάνετο, συνείθιζον νὰ περικυκλώνωσιν αὐτόν, νὰ περιπτύσσωνται τὰς χεῖράς του, νὰ φιλῶσι τὸ στόμα καὶ νὰ ἀκούωσι τοὺς τελευταίους λόγους καὶ τὰς τελευταίας του θελήσεις καὶ εὐχάς¹, ἀκριβῶς ὡς καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔπραττον ἤδη ἐπὶ Ὀμήρου, ὡς δηλοῖ ὁ ποιητὴς παριστάνων ἐν τῇ Ἰλιάδι (Ω. 743) τὴν Ἀνδρομάχην τὰ ἐξῆς μετὰ παραπόνου λέγουσαν πρὸς τὸν νεκρὸν Ἔκτορα :

οὐδέ τί μοι εἶπες πυκινὸν ἔπος οὔτε κεν αἰεὶ
μεμνήμην νύκτας τε καὶ ἡμέματα δακρυχέουσα.

Ὅταν πλέον ὁ ἀσθενὴς ἤρχιζε νὰ χάνη τὰς αἰσθήσεις του καὶ αἱ τελευταῖαι στιγμαὶ ἤγγιζον, τότε ἔλεγον ὅτι οὗτος «κείται εἰς τὰ τοῦ Ἄδου ζυγά»² μεταχειριζόμενοι εἰκόνα ὑπενθυμίζουσαν τὴν Ὀμηρικὴν ζυγοστασίαν καὶ τὴν φράσιν «δέρεκεσθαὶ φῶς ἐπὶ σμικρᾷ ροπή»³.

Πόσον δ' ἡ ἀνωτέρω φράσις, τὴν ὁποῖαν ὁ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου χαρακτηρίζει ὡς τῆς καθωμιλημένης γλώσσης, ἦτο διαδεδομένη, δηλοῦται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι καὶ σήμερον ἀκόμη περιφέρεται αὕτη. Οὕτως ἐν Ἡπειρῷ περὶ τοῦ πνέοντος τὰ λοιπὰ λέγουσιν ὅτι «εἶναι ἔς τὸ ζύγι», ἐν Κυθῆροις ὅτι εἶναι «ἔζυγος»⁴, ἐν Σισανίῳ ὅτι «βαραίνει ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἢ παλάντζα», ἐν Σηλυβρία καὶ Στενημάχῳ ὅτι «εἶναι ἔς τὰ δύο» καὶ ἐν Πόντῳ ὅτι «εἶναι ἔς τὰ δίχωτα».

Ἡ ἀγωνία τοῦ θανάτου ἐδηλοῦτο διὰ τοῦ ψυχολογικοῦ, τότε δ' ἐπιστεύετο, κατ' ἀντίληψιν Χριστιανικὴν, ἔχουσαν τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς τοὺς Ἑλληνικοὺς καὶ Ρωμαϊκοὺς χρόνους⁵, ὅτι ὁ μελλοθάνατος ἔβλεπε ἢ

νεύων τὸν βῆλον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου : «γένεοιτο δὲ καὶ τὰς ἀπὸ τῶν κορωνῶν καὶ κοράκων καὶ τῶν λοιπῶν ἀγρίων ζῴων οἰωνοσκοπίας καταργηθῆναι». Σημειωθῆτω δ' ὅτι τὴν δεισιδαιμονίαν ταύτην εἶχον καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες (B. Schmidt, Ἐνθ' ἀν. Archiv, 24. 282), πάγκοινος δ' εἶναι καὶ σήμερον παρὰ τῷ λαῷ ὅστις πιστεύει ὅτι, ὅταν κόραξ ἢ κλαυποπούλλι ἢ νεκροπούλλι καθίσῃ ἐπὶ τῆς στέγης οἰκίας τινός, ἐκεῖ θὰ συμβῆ θάνατος.

¹ Χρυσόστομος, P.G. 52. 592, 62. 242· τοῦ αὐτοῦ, P. G. 56. 567, Διγενεὺς Ἀκρίτα, λόγ. Ζ'. 136 ἐξ. (Legrand).

² Ἐσταθίου. Παρεκβ. 699. 42.

³ Πβ. τὴν ἐν Σχωριάδης τῆς Ἡπείρου κατάραν : «κακὴ ροπή νὰ σοῦ ῥθῃ».

⁴ Ἐσταθίου, Παρεκβ. Ἐνθ' ἀν.

⁵ Ἐπιθι Πανδώρας τόμ. 12, σ. 478.

⁶ Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος 52.20 (Gelzer). Hesseling—Pernot, Poèmes Prodromiques, III 343 καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

⁷ B. Schmidt, Totengebräuche, Archiv, 24. 285.

τὸν φύλακά του ἄγγελον, ὅστις καὶ θὰ παρελάμβανε τὴν ψυχὴν του¹, ἢ καὶ πλείονας ἀγγέλους².

Ὁ ἀποθανὼν τέλος ἔλεγον εὐφημιστικῶς ὅτι ἀπεμερίμνησεν³, ἀπηλλάγη δῆλα δὴ τῶν μεριμνῶν ἢ ὅτι «ἐξέβη ἡ ψυχὴ του»⁴ ἢ ὅτι «ἀπῆλθε πρὸς τοὺς πολλοὺς ἢ τοὺς πλείονας»⁵, ἥτις τελευταία φράσις ἦτο, φαίνεται, καὶ παλαιότερα, ἀφ' οὗ ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ βίῳ τοῦ Σύλλα (14.460) λέγει ὅτι «ἐγκώμιόν τε τῶν παλαιῶν Ἀθηναίων ὑπειπὼν ἔφη χαρίζεσθαι πολλοῖς μὲν ὀλίγους, ζῶντας δὲ τεθνηκόσιν».

Ἐπερχομένου τοῦ θανάτου, ὅστις ἐκαλεῖτο καὶ *θανή*⁶ καὶ *ἐξοδος*⁷ καὶ ἐπὶ τὸ εὐφημότερον *κοίμησις*⁸, καὶ τοῦ ἀπελθόντος γενομένου *μακαρίτου*, πρῶτιστον εὐσεβὲς καθῆκον ἐθεώρουν οἱ συγγενεῖς νὰ τοῦ κλείσσουν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ στόμα «καθαιρεῖν ὀφθαλμοὺς καὶ συγκλείειν στόμα»⁹, συνεχίζοντες συνήθειαν παλαιάν, μνημονευομένην ἤδη ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ (λ. 424), ἔνθα περὶ τῆς Κλυταιμῆστρας λέγει ὁ Ἄγαμέμνων:

ἦ δὲ κυνώπις νοσφίσατ' οὐδέ μοι ἔτλη ἰόντι περ εἰς Ἀΐδαο
χερσὶ κατ' ὀφθαλμοὺς ἐλέειν σὺν τε στόμ' ἔρεισαι¹⁰

¹ Χρυσόστομος, Ρ. G. 62.317. Ἀχιλληΐς 1325 L (Hesseling). Σαχλίκη, Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι ἔτι καὶ ἀφηγήσεις στίχ. 317.

² Kurtz—Drexl, Michaelis Pselli, Scripta minora, 1. 215. 7. Νικητὰ Χωνιάτου, Χρον. Διηγ. 11.6. Ὁ Μιχαήλ Γλυκάς, ἐν τοῖς στίχοις του (στίχ. 125) παριστάνων τὸν ἀπὸ τῆς ξηραῖς βλέποντα κινδυνεῦον πλοῖον λέγει: ἐσὺ λέγεις ἀϊλλοίμονον κι' ἐκεῖ θωροῦν ἀγγέλους.

Καὶ εἰς τὸ μεταγενέστερον περὶ ξενιτείας ποίημα λέγεται ὅτι οἱ ἄγγελοι παίρνουν τοῦ νεκροῦ τὴν ψυχὴν (στίχ. 92. 328. 526. Wagener, Carmina Graeca mediaevi aevi σελ. 206. 219.)

³ Εὐσταθίου, Παρεκβ. 821.37, ἀπομεριμνῶν τὸ θνήσκειν.

⁴ Ἀχιλληΐς 1712 N καὶ 1325 L (Hesseling).

⁵ Χρυσόστομος, Ρ. G. 59.366. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 593.28. Tafel, Eustathii opusc. 280.71.

⁶ Trinchera, Syll. 97.75. Cusa, I diplomí 16.679. Θεοδώρου Προδρομοῦ, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα, Ε. 386, ΣΤ' 417.

⁷ Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 651. 6.

⁸ Χρυσόστομος, Ρ. G. 54.577. Ἐπιφανίου, Περὶ πίστεως 21.11. Πβ. D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 123. 124.

⁹ Χρυσόστομος, Ρ. G. 51.62. Παλαδίου, Διάλογος ἱστορικός Ρ. G. 47. 71. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορ. 7.22. Θεοδώρου Προδρομοῦ, Στίχοι μοναδικοὶ (Boissonade, Anecdota Nova, σ. 383, στίχ. 297 ἔξ). Μιχαήλ Ἀκομινάτου, Μονωδία εἰς τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάτιον (1. 302. 3 Λάμπρου). Βλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ (2. 182. 13). Νικηφόρου Βλεμμύδου, Διήγησις μερικὴ, κεφ. 33 σ. 32.9 (Heisenberg).

¹⁰ Hermann's - Blümmer, Lehrbuch der griechischen Antiquitäten³,

καὶ πάγκοινων δὲ παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησι, παρ' οἷς συνηθεστάτη ἡ εὐχή «ὁ Θεὸς νὰ μ' ἀξιώσῃ νὰ μοῦ κλείσῃς τὰ μάτια μου».

Ἐκαλεῖτο δὲ τὸ κλείειν τοὺς ὀφθαλμοὺς *καλύπτειν*¹, ῥῆμα, ὅπερ καὶ σήμερον δημωδῶς περιφέρεται παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησι, παρ' οἷς συνήθης καὶ ἡ κατάρρα «χέρι νὰ μὴ βρεθῇ νὰ σὲ καλύψῃ»².

Η ΠΕΡΙΣΤΟΛΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ

Τὸ κλείσιμον τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τοῦ στόματος ἐπηκολούθει τὸ δυσ-
τυχὲς λουτρόν, ἢ πλύσις δηλαδὴ τοῦ νεκροῦ εἴτε δι' ὕδατος εἴτε καὶ δι'
ἀρωματισμένου οἴνου, κατ' ἔθιμον, ὅπερ εἶχον καὶ οἱ Ἰουδαῖοι³, καὶ ὅπερ
ἀρχικῶς πρὸς κάθαρσιν τοῦ μεμολυσμένου θεωρουμένου νεκροῦ ἐγίνετο.
Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν Π' αἰῶνα περὶ τῆς περιστολῆς τῶν
νεκρῶν ἀρχιερέων, ἱερέων καὶ μοναχῶν ὁμιλῶν, λέγει ὅτι τὸ σῶμα αὐτῶν,
μετὰ τὴν ἐκπνοήν, ἐπλύνετο δι' ἁπλοῦ ὕδατος διὰ σπόγγον σταυροειδῶς
κατὰ τὸ μέτωπον, τοὺς ὀφθαλμοὺς, τὰ χεῖλη τὸ στῆθος, τὰ γόνατα καὶ
τὰς χεῖρας⁴, παλαιὸν δ' ἔθιμον ἦτο ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἵνα οἱ ἀποθνήσκον-
τες ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς καὶ ἄλλοι τινές, πρὸ τοῦ ἐνταφιασμοῦ, χρίωνται
διὰ μύρου. Ἡρωτήθη μάλιστα κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὁ Βάλσαμών, ἂν ἐπι-
τρέπεται τὸ τοιοῦτον, οὗτος δ' ἀπήντησεν ὅτι οἱ οὕτως ἐνταφιάζοντες
εἶναι μεγάλης κολάσεως ἄξιοι, διότι οὕτω πράττοντες, εἶναι, ὡς νὰ βα-
πτίζωσι δις τὸν ἀπελθόντα, ὅπερ ἄτοπον⁵.

Ὁ Λουκιανὸς ἐν τῷ περὶ πένθους συγγραμματίῳ του (κεφ. 11) λέ-
γει ὅτι οἱ σύγχρονοὶ του, μετὰ τὴν λοῦσιν, ἔχριον τὸν νεκρὸν «μύρω τῷ
καλλίστῳ», ἡ συνήθεια δ' αὕτη, ἣτις ἦτο καὶ Ἑβραϊκῆ⁶, ἐξηκολούθησε

τόμ. 4.362. Χαρο. Βουλοδύμου, Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν
ἀρχαίων Ἑλλήνων, 2.363.364. Ν. Πολίτου, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν (Λαογρα-
φικὰ σύμμεκτα 3. 325—26).

¹ Ἰωάννου Καμενιάτου, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης (Οἱ
συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 548.5). Διήγησις τοῦ Διγενῆ λόγ. Ζ'. 139 (Legrand).

² Ι. Πρωτοδίκου, Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ταφῆς σ. 11. 19. Διὰ τῆς καλύ-
ψεως τῶν ὀφθαλμῶν, κατὰ τοὺς λαογράφους, ἐμποδίζεται ὁ νεκρὸς νὰ ἐπανεύρῃ
τὴν πρὸς τὸν κόσμον τοῦτον ὁδόν. W. Caland, Die vorchristlichen baltischen
Totengebräuche (Archiv für Religionswissenschaft, 1914, σ. 496—7).

³ Κ. Κάλινικου, Ἡ φροντίς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ (Ἐκ-
κλησιαστικὸς Κήρυξ, 4. 201. 202).

⁴ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Ἐνθ' ἂν. Ρ. Γ. 155. 676. Σήμερον ἐν
Ἀνασελίτῃ τὸν νεκρὸν τοῦ ἱερέως ἐπαλείφουσι δι' ἐλαίου, μετὰ δὲ τὴν ἐπάλει-
ψιν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸν ἐγγίσουν λαϊκοί. Σπ. Συγκολλίτου, Ὁ νεκρὸς
εἰς τὴν Ἀνασελίτσα (Λαογραφ. 11. 404).

⁵ Ράλλη-Ποτλή, Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων, 4. 467.

⁶ Ἠβ. τὰ τοῦ μυρίσματος τοῦ ἀποκαθηλωθέντος Κυρίου ὑπὸ Νικοδήμου καὶ
τὰ τῶν Μυροφόρων μύρα.

καὶ κατὰ τοὺς παλαιότερους Χριστιανικοὺς αἰῶνας, ὡς δεικνύουσι τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα ¹ καὶ μετέπειτα δέ. Οὕτω Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς βεβαιῶσι ὅτι ἐμυρρίζοντο οἱ νεκροί, ὁ αὐτὸς δ' ὁμιλεῖ διὰ τὰς κατὰ τὰς κηδείας ὑπερμέτρους χρίσεις τῶν μύρων ², ἀφ' ἑτέρου τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα ἐπανελλημμένως ὁμιλοῦσι περὶ μυρωδουμένου σκηνώματος ³, καὶ οἱ Πανδέκται δὲ εἰς τὰς δαπάνας τῆς κηδείας συγκαταλέγουσι καὶ τὰ διὰ τὸν νεκρὸν χρησιμοποιοηθέντα μύρα ⁴.

Μετὰ τὸ λουτρὸν, ἐπηκολούθει τὸ σαββάνωμα τοῦ νεκροῦ ⁵, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο καὶ λαζάρωμα ⁶, ἀπὸ τοῦ Λαζάρου ἐκείνου τοῦ ἐκ τοῦ τάφου μετὰ τῶν ἐνταφίων σπαργάνων ἐξεληθόντος ⁷. Ἀπετελεῖτο δὲ τὸ σάββανον τοῦτο, τὸ ἀναβόλιον ⁸, ἐκ ταινιῶν περιελισσοῦσῶν τὸ σῶμα, ὡς καὶ αἱ εἰκόνες δηλοῦσι καὶ αἱ μαρτυρίαι τῶν συγγραφέων πιστοποιοῦσι, καθ' ἃς ὁ νεκρὸς «κείρται δέδεται» ⁹, ὅφ' ἦν λέξιν νοητέα καὶ αἱ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας δεσμοῦσαι ταινίαι ¹⁰.

Περαιωθέντος τοῦ σαββανώματος ὑπὸ τῶν περιστελλόντων τὸν νεκρὸν, οἵτινες ἐκαλοῦντο κοπιαταί ¹¹, ἐγίνετο ἡ πρόθεσις τοῦ νεκροῦ, πρὸς

¹ Ἰ ω ά ν ν ο υ Μ ο ν α χ ο ὦ. Ὑπόμνημα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, Ρ. Γ. 96. 1316. Α SS τοῦ Ἰουνίου 4.237 Β καὶ τοῦ Σεπτεμβρίου 5.276 καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

² Κ λ ή μ ε ν τ ο ς, Παιδαγωγός, βιβλ. 2, κεφ. 7 καὶ 8 (σελ. 194. 27 καὶ 197. 10, Stählin). Καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς (220) ἔγραψεν ὅτι οἱ Χριστιανοὶ κηδεύοντες τοὺς νεκρούς τῶν ἐδαπάνων ἀρώματα περισσότερα ἢ οἱ ἔθνη κατὰ τὰς θυσίας τῶν.

³ Πβ. Anal. Boll. 28. σελ. 52. 53. 55, 18 σελ. 258, 36 σελ. 359, 55 σελ. 219.

⁴ Πανδέκτ. 11. 7. 37.

⁵ Ἄ χ μ έ τ, Ὀνειροκρ. κεφ. 156 σ. 115. 4 (Drexl). Γ ε ω ρ η λ ά, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου, στίχ. 601.

⁶ Ο ἱ σ υ ν ε χ ῖ ζ ο ν τ ε ς τ ὸ ν Θ ε ο φ ά ν η, 280. 16, 468. 10. Βλ. καὶ τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. Πρόσθετες ὅτι πολλαχοῦ σήμερον τὸ σαββανῶν ὡς λέγεται λαζάρων, λαζάρει τὸ σάββανον, ἢ δὲ σαββανῶνουσα λαζαρώτρα.

⁷ Ἀπὸ τούτου χάριν καὶ πᾶς ἄνθρωπος ἄρτι θανὼν Λάζαρος λέγεται καὶ τὸ ἐντάφιον ἔνδυμα πάλιν λαζάρωμα καλεῖται. Ἀ ν ω ν ὡ μ ο υ, Ὀμιλία εἰς τὸ Σάββατον τοῦ Λαζάρου (Du Cange, Ἔνθ' ἄν.).

⁸ Ἄ χ μ έ τ, Ὀνειροκρ. Ἔνθ' ἄν.

⁹ Χ ρ υ σ ὶ σ τ ο μ ο ς, Ρ. Γ. 57. 348. 59 351. Κ ο σ μ ᾶ ς Ἰ ε ρ ο σ ο λ υ μ ῖ τ η ς, Ρ. Γ. 38. 361. Ταύτας ὁ Χ ρ υ σ ὶ σ τ ο μ ο ς, Ρ. Γ. 60. 715 χαρακτηρίζει ὡς σπάργανα ἐντάφια.

¹⁰ Χ ρ υ σ ὶ σ τ ο μ ο ς, Ρ. Γ. 57. 349. Γ ρ η γ ὄ ρ ι ο ς Ν ὡ σ σ η ς, Ρ. Γ. 46. 985. Κ ο σ μ ᾶ ς Ἰ ε ρ ο σ ο λ υ μ ῖ τ η ς, Ρ. Γ. 38. 361. Γ ρ η γ ὄ ρ ῖ ο υ τ ο ὦ κ λ η ρ ῖ κ ο ὦ, Διήγησις περὶ τοῦ λειψάνου τῆς δσίας Θεοδώρας, 7, σ. 41 (Kurtz) βίος τῆς δσίας Μελάνης (Anal. Boll. 1903, σ. 49. 2). K u r t z - D r e x l, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 152. 2). Διήγησις τοῦ Διγενῆ Ζ'. 177 (Legrand). Ἐπιθὶ καὶ Ν. Π ο λ ῖ τ ο υ, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην (Λαογραφικὰ σύμμεικτα 3. 329). Ὁ ἄ γ ι ο ς Ἀ θ α ν ᾶ σ ι ο ς (Ρ. Γ. 26. 969) ὁμιλεῖ διὰ τὰ περιελίσσοντα τὸν νεκρὸν ὀθῶνια.

¹¹ Ἐ π ι φ α ν ῖ ο υ, Περὶ πίστεως 21. 11.

ἀνατολὰς βλέποντος, ἐντὸς φερέτρου καὶ ἐπὶ βάθρου¹ ἢ κλίνης².

Ὁ νεκρὸς ἔκειτο ἑκτάδην τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας καὶ δεδεμένας ἐπὶ τοῦ στήθους³ ἢ τῆς κοιλίας ἔχων καὶ ἐπ' αὐτῶν φέρων τοποθετημένην ἁγίαν εἰκόνα ἢ, ἂν ἦτο ἱερωμένος, ἱερὸν Εὐαγγέλιον (Εἰκ. 1), ἐνίοτε δέ, ἂν ἦτο μοναχός, τὸ ψαλτήριον⁴. Δὲν ἦτο δὲ σπάνιον πολλοί, τὸν

Εἰκ. 1. Ἡ πρόθεσις κληρικῶν φέροντος ἐπὶ τῶν ἐσταυρωμένων χερῶν τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον. Ἐκ χ. τοῦ IB' αἰῶνος.

(A. P a r m e n t i e r, Album historique 1. 140).

ἐπερχόμενον θάνατον αἰσθανόμενοι, μόνοι νὰ συμπλέκωσιν ἐπὶ τοῦ στήθους τὰς χεῖρας⁵.

Εἰς τὰς χεῖρας δὲ τῶν ἀρχιερέων ἐτίθετο ἅγιος ἄρτος «πρὸς ἀποτροπὴν τῶν δαιμόνων καὶ ἵνα δι' αὐτοῦ ἐφοδιαζῆται πρὸς οὐρανὸν ὁ τοῦ μεγάλου καταξιοθῆις ἐπαγγέλματος», ὡς λέγει ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών, ἐρμηνεύων τὸν 83ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' οἰκουμενικῆς Συνόδου⁶, ἔθιμον, ὅπερ ἔξακολουθεῖ καὶ μέχρι σήμερον, ἀφ' οὗ ἐν Λευκάδι εἰς τὴν

¹ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 55. 512.

² Μιχαήλ Ψελλοῦ, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανῆν (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 80).

³ Βίος τῆς ὁσίας Μελάνης, Anal. Boll. 22. 49. 2—5. Γρηγόριος Νύσης, Ρ. Γ. 46. 985. Διήγησις τοῦ Διγενῆ, Λόγ. 7. 177 (Legrand). Βλ. καὶ Ν. Π. Ολίτου, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην (Λαογρ. Σύμμ. 3. 329).

⁴ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱεράς τάξεως τῆς κηδείας, Ρ. Γ. 155. 676. D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 98.

⁵ Μιχαήλ Ψελλοῦ, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 48). Θεόδωρου Περδορόμου, Ἐπιτάφιος τῆ γυναικὶ τοῦ υἱοῦ Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου κυρᾶ Θεοδώρα (Β. Ζ. 16. 92. 153).

⁶ Βλ. Ράλλη - Πιοτλή, Σύνταγμα 2. 496. D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 106.

δεξιὰν χεῖρα τοῦ νεκροῦ πατρὸς τοποθετοῦσι τεμάχιον ἄρτου, ἐν Σάμῃ δὲ τῆς Κεφαλληνίας ἐπὶ τοῦ στήθους αὐτοῦ, καλοῦντες μάλιστα τὰ ὀρφανὰ νὰ τὸ λάβωσιν ἐντεῦθεν καὶ νὰ τὸ φάγωσι, φρονοῦντες ὅτι τοῦτο θὰ τὰ ἐμποδίσῃ ἀπὸ τοῦ νὰ πεινώσωσιν εἰς τὸ μέλλον¹.

Εἶπον ὅτι ὁ νεκρὸς ἐτοποθετεῖτο ἐκτάδην· δὲν θὰ ἦτο ὅμως, ἴσως, ἐκτὸς τῆς ἀληθείας, ἂν δισχυρίζετό τις ὅτι οἱ ἱερωμένοι ἐθάπτοντο καθήμενοι ἐπὶ καθέδρας. Τοῦτο συμπεραίνω ἐκ τοῦ ὅτι διὰ τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν ὑπάρχει μαρτυρία τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, καθ' ἣν οἱ ἐν Αἰγύπτῳ Χριστιανοὶ τὰ τῶν μαρτύρων σώματα δὲν ἐκρυπτον ὑπὸ γῆν, ἀλλ' ἐφύλαττον παρ' ἑαυτοῖς ἐπὶ σκιμποδίων τοποθετοῦντες² καὶ ἐκ τοῦ ὅτι μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων ἔν τε τῇ ἐνταῦθα Ἑλλάδι, ἀλλὰ καὶ ἐν Καππαδοκίᾳ οἱ ἱερεῖς καὶ ἱεράρχαι ἐκηδεύοντο καθήμενοι³.

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐπεκράτει ἡ συνήθεια, ἵνα αἱ σιαγόνες τῶν νεκρῶν ἀρχιερέων περιεδένωνται διὰ λεπτῆς ὀθόνης, ἐπιστευέτο δ' ὅτι τὴν ἀρχὴν ἔλαβεν αὕτη ἐκ τοῦ Μεθοδίου τοῦ ἐπὶ Θεοφίλου ὑπερμαχῆσαντος τῶν εἰκόνων καὶ δι' αὐτὸ παραλυθέντος τὰς σιαγόνας⁴. Τοῦ ἔθιμου τούτου, τὸ ὅποιον, φαίνεται, θὰ ἦτο καὶ γενικώτερον, ἀμυδρὰ ἴχνη σφίζονται μέχρι σήμερον· ἐν Ἀνασελίτῃ π.χ. αἱ σιαγόνες τοῦ νεκροῦ περιδένονται διὰ μανδηλίου, μέχρις οὗτου οὗτος καταβιβασθῆ εἰς τὸν τάφον⁵.

Γνωστὸν εἶναι ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔθετον εἰς τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ νόμισμα, *δανάκην* καλούμενον, ἵνα, ὡς ἐπίστευον, δι' αὐτοῦ πληρωθῶσι τὰ πορθμεῖα εἰς τὸν Χάρωνα, ἔθιμον ὅπερ ἐξηκολούθει καὶ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Λουκιανοῦ, ὅστις μετὰ εἰρωνείας ὁμιλεῖ περὶ αὐτοῦ⁶. Ἄν δὲ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐν μεσαιωνικοῖς τάφοις εὐρίσκονται τοιαῦτα μεμονωμένα νομίσματα καὶ ὅτι εἰς πλεῖστα σήμερον μέρη τῆς Ἑλλάδος συνηθίζεται ἡ δανάκη αὐτή, ἐν *Θράκη πέραντρο* ἢ *βολὸς* (ὀβολὸς) καλου-

¹ B. Schmidt, Totengebräuche und Gräberkultus (Archiv f. Religionswissenschaft, 24. 288).

² Migne, P. G. 26. 969.

³ I. Σαραντίδου Ἀρχελάου, Ἡ Συνασός, σ. 82. Μαρίας Λιουδάκη, Ἡ τελευταῖα στήν Κρήτη (Ἐπετηρὶς Ἐταιρ. Κρητικ. Σπουδῶν, 2, 409. 410).

⁴ Περὶ τοῦ δεσμάτος τῶν σιαγόνων, τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν, βλ. τὰ σημειούμενα ἐν τῷ Archiv f. Religionswissenschaft τοῦ 1914 σ. 496—7 καὶ Κ. Καλλιπικοῦ, Ἡ φροντίς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ (Ἐκκλησιαστ. Κήρυξ, 4. 200. 201).

⁵ Σπ. Συγκολλίτου, Ὁ νεκρὸς εἰς τὴν Ἀνασελίτσα (Λαογραφ. 11. 391).

⁶ Λουκιανὸς, Περὶ πένθους, κεφ. 10.

μένη¹, τότε πρέπει να δεχθῆ ὅτι τὸ ἔθμιον θὰ ἦτο καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους λίαν διαδεδομένον².

Κατὰ τὴν κηδεῖαν τοῦ Πατρόκλου ὁ Ὅμηρος λέγει (Ψ. 134):

. . . . ἐν δὲ μέσοισι φέρον Πάτροκλον ἑταῖροι,
θριξὶ δὲ πάντα νέκυν καταείνυσαν, ἃς ἐπέβαλλον
κειρόμενοι . . . . .

Ἡ πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ ἀποκοπὴ τῆς κόμης, ἥτις συμβολίζει θυσίαν τῶν ζώντων πρὸς τὸν νεκρὸν³, θὰ ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ πάντας τοὺς αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται ἀφ' ἑνὸς τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ ἑτοιμοθανάτου Διγενῆ πρὸς τὴν σύζυγόν του ἔν τε τῇ ἔμμετρον καὶ τῇ εἰς πεζὸν διατυπώσει τοῦ ἔπους

καὶ δάκρυά σου στάλαξον καὶ τὰ μαλλιά σου κόψον
ἀπάνω εἰς τὸ λείψανον Ἀκρίτου τοῦ ἀνδρείου

ἢ «θρήνησον τὸν καλὸν σου καὶ δάκρυσον ἐπάνω μου ὡσὰν πρέπει τὲς γυναῖκες νὰ κάμουν εἰς τοὺς ἄνδρας ὡσὰν χηρεύσουν»⁴, καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Βασιλάκη πιστοποιούμενον ὅτι ἡ μήτηρ θρηνοῦσα ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ τέκνου τῆς «ἀποπιλοῖ τὴν κεφαλὴν πενθίμω κουρᾷ»⁵, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ καὶ νῦν ἐν Σφακίοις καὶ ἀλλοχοῦ τῆς Κρήτης καὶ ἐν Μάνῃ ἐν παλαιότεροις χρόνοις αἱ σύζυγοι καὶ ἀδελφαὶ τοῦ νεκροῦ τὸν ἐκάλυπτον μὲ τὰς τρίχας τῆς ἀποκοπείσης κόμης των⁶.

¹ Πβ τὴν παροιμιώδη φρ. «ἔχει τὴ δραχμὴ ἔς τὸ στόμα», ἐπὶ καχεκτικοῦ καὶ ἑτοιμοθανάτου (Ν. Π ο λ ί τ ο υ. Παροιμ. 4. 573.)

² Τὸ νόμισμα τοῦτο τίθεται ἢ εἰς τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ, ὡς εἰς ὠρισμένα μέρη τῆς Μακεδονίας, Θράκης καὶ Πόντου, ἐν ἣ τελευταία χώρα (Οἰνόη) ὡς δικαιολογία φέρεται «γὰ νὰ περᾷ τὸ ποτάμιν καὶ νὰ πάη σὸν παράδεισον» ἢ προσηλώνεται ἐπὶ τοῦ μήλου τοῦ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ νεκροῦ τοποθετουμένου (Ἀρτοτίνα) ἢ ἐντὸς τῶν θυλακίων του ἢ ἐν τῷ κόλπῳ του (Ἐλ π ι ν ῖ κ η ς Σ τ α μ ο ὕ λ η - Σ α ρ α ν τ ῆ, Θρακικὰ 2 132) ἢ καὶ ἐντὸς τοῦ ὑποδήματός του (Ὀρεινὸ Σητείας, Μ. Λ ι ο υ δ ἄ κ η, Ἡ τελευταῖ στήν Κρήτῃ Ἑπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδ. 2. 423). Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ ὄβολου παρ' ἀρχαίους βλ. Χ α ρ. Β ο υ λ ο δ ῆ μ ο υ, Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, 2 373, παρὰ τοῖς νεωτέροις δ' Ἑλλησι. Ν. Π ο λ ί τ ο υ, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην (Λαογραφ. σύμμεικτα, 3. 330—332) καὶ Β. S c h m i d t, Totengebräuche (Archiv, 24. 292. 293 καὶ 25. 81—82).

³ E S a m t e r, Geburt. Hochzeit und Tod, σ 180. 181. 182.

⁴ Κῶδιξ Ἄνδρου, στίχ. 4482, Ἄ. Π α σ χ ἄ λ η, Οἱ δέκα λόγοι τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτου (Λαογρ. Θ'. 408).

⁵ Β α σ ι λ ἄ κ η, Μονοψῆδι (Maï, Spicilegium Romanum, 5. 453.)

⁶ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ ῆ, Συμβολὴ (Ἑπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 27). Γ ρ η γ ο ρ ῖ ο υ Π α π α δ ο π ε τ ρ ἄ κ η, Ἱστορία τῶν Σφακίων, σ. 71. Μ α ρ ῖ α ς Λ ι ο υ δ ἄ κ η, Ἐνθ' ἄν. Ἑπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδ. 2. 407. Σ. Σ τ α μ α τ ἄ κ η,

Ἄς προστεθῆ ἔνταῦθα ὅτι συνειθίζετο τότε ἢ νὰ στολίζωσι τὴν νεκρὰν μὲ ξένας τοίχας, ἔθιμον, ὅπερ σφόδρα ψέγει Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς¹ καὶ ὅπερ διετηρήθη μέχρι τοῦ ΙΣΤ΄. καὶ ΙΖ΄. αἰῶνος² ἢ, πρὸς στολισμὸν ἐπ' ἴσης ν' ἀποκρεμῶσιν ἐκ τοῦ φερέτρου τὰς τοίχας τῆς κόμης τῆς θανούσης, ἂν μάλιστα αὕτη ἦτο πλουσία καὶ ξανθὴ³.

Οἱ παλαιότεροι πατέρες τῆς ἐκκλησίας ὁμολοῦσι περὶ ἐπιθέσεως στεφάνου ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ, ἣν καὶ ἀποδοκιμάζουσι⁴, τὴν χρῆσιν δ' αὐτοῦ βραδύτερον ἐπιβεβαιοῖ καὶ ὁ Ἀχμέτ ἐν τῷ ὄνειροκριτικῷ του λέγων: «εἰ δὲ ἴδη τις ὅτι στέφανον χρυσοῦν ἀπὸ νεκροῦ ἢ τάφου εὔρε»⁵.

Συνέχεια βεβαίως τοῦ ἔθιμου τούτου εἶναι ὅτι καὶ σήμερον περὶ τὴν κεφαλὴν τῶν ἀγάμων περιθέτουσι στέφανον.

Οἱ ἐπὶ τῆς κλίνης: ἐξηπλωμένοι νεκροί, κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν συγγραφέων ἐφόρον καλῶς⁶, τὰ καινουργῆ δῆλα δὴ καὶ πολυτιμότερα τῶν φορεμάτων των⁷ καὶ δὴ χρώματος λευκοῦ⁸, ἐν ᾧ οἱ ἱερόραχοι ἔφερον τὰ ἄμφιά των, οἱ μοναχοὶ τὰ ράσα των, μὲ τὸν μανδύαν ἄνωθεν⁹ καὶ οἱ βασιλεῖς στιχάριον διβητήσιον, στέμμα καὶ τὴν βασιλικὴν χλαμύδα¹⁰.

Ῥμίλησα περὶ πολυτελῶν φορεμάτων· πολλοὶ τῶν οἰκείων, τὴν πρὸς τὸν νεκρὸν ἐκδηλοῦντες ἀγάπην, ἐνέδδον αὐτὸν μὲ μεταξωτὰ καὶ διά-

¹ Ἀλληλογραφία ἐκ Κρήτης (Ἐφημ. Ἄστου, 25 Ἰουνίου 1896, σ. 4.) Ἐπιθι καὶ Ν. Π ο λ ί τ ο υ, Ἐνθ' ἄν. 3. 359.

² Κ λ ή μ ε ν τ ο ς, Παιδαγωγός, 3. 11. 63 (σ. 271, Stahlin).

³ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Συμβολή εἰς τὴν Κρητικὴν Λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας (Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 25. 26).

⁴ Μ ι χ α ή λ Ψ ε λ λ ο ὕ, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 32).

⁵ D. P e t r a k a k o s, Die Toten im Recht, σ. 98. Περὶ τῆς περιθέσεως στεφάνων περὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ παρ' ἀρχαίους Ἑλλησι βλ. Χ α ρ. Β ο υ λ ο δ ή μ ο υ, Δοκίμιον, 2. 367.

⁶ Ἀ χ μ έ τ, Ὀνειροκρ. κεφ. 256, σελ. 211. 13 (Drexl.)

⁷ Μ ό σ χ ο υ, Λειμωνάριον (M i g n e, P. G. 87III, 2932)

⁸ Ὁ Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, P. G. 60. 725 λέγει: «καινοῖς ἱματίοις αὐτοὺς ἀμφιάζομεν τὸ καινὸν ἔνδυμα τῆς ἀφθαρσίας ἡμῖν προμηγνύοντες». Πβ καὶ P. G. 56. 567, 63. 94.

⁹ Τὸ λευκὰ ἔχειν ἱμάτια θάνατον προαγορεύει διὰ τὸ τοῦ ἀποθανόντος ἐν λευκοῖς ἐκφέρεσθαι· Ἀ ρ τ ε μ ῖ δ ῶ ρ ο υ, Ὀνειροκρ. 2. 3. (σ. 86.16, Hercher). Κατὰ τὸν αὐτὸν Ἀρτεμίδωρον (Ἐνθ' ἄν. 2. 3 σ. 86. 20) μόνον πένητες καὶ δοῦλοι ἐθάπτοντο μὴ φοροῦντες λευκὰ. Ὡς γνωστόν, σήμερον αἱ νέαι καὶ νεόνυμφοι ἐν λευκοῖς κηδεύονται.

¹⁰ Σ υ μ ε ῶ ν Θ ε σ σ α λ ο ν ί κ η ς, Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν P. G. 155. 676. D. P e t r a k a k o s, Die Toten im Recht, σ. 98.

¹¹ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 15. 58.).

χρυσά φορέματα ¹, τῶν φρονιμωτέρων τὰς διαμαρτυρίας προκαλοῦντες ², οἵτινες ἐπέσειον καὶ τὸν ἐκ τῆς τυμβωρυχίας ἐντεῖθεν κίνδυνον ³, πρὸς δὲ καὶ τὰς συστάσεις αὐτῶν τῶν μελλοθανάτων, ἐπιθυμούντων νὰ μὴ ταφῶσι μὲ πολυτελεῖ ἱματισμόν ⁴. Ὅτι δ' αἱ νύμφαι ἐστολίζοντο μὲ τὴν νυμφικὴν τῶν στολῆν καὶ τὰ κοσμήματα καὶ φυσικὸν εἶναι καὶ τὰ κείμενα μαρτυροῦσι ⁵.

Τέλος περὶ τὸ νεκρικὸν φέρετρον ἀνίπτοντο κηροί, κατ' ἔθιμον, ὅπερ ἦτο καὶ Ρωμαϊκόν ⁶.

Ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος, πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι, εἰς παλαιότερους χρόνους, ἐπεκράτει συνήθεια, ἵνα προσφέρωσι τὴν ἀγίαν κοινωσίαν εἰς τοὺς νεκρούς, καθ' ἧς καὶ ὑπὸ τῶν ἀγίων συνόδων ἐλήφθησαν μέτρα. Οὕτως ὁ 18ος κανὼν τῆς ἐν Καρθαγένῃ συνόδου ὁρίζει «ἵνα τοῖς σώμασι τῶν ἀποθανόντων εὐχαριστία μὴ δίδωται», τὰ αὐτὰ δὲ ἐπαναλαμβάνει βραδύτερον καὶ ὁ 83ος κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῃ συνόδου λέγων «μηδὲ τοῖς σώμασι τῶν τελευτησάντων τῆς εὐχαριστίας μεταδίδωτ' γέγραπται γὰρ λάβετε φάγετε, τὰ δὲ τῶν νεκρῶν σώματα οὐδὲ λαβεῖν δύναται οὐδὲ φαγεῖν» ⁷, ταῦτα δὲ γράφει καὶ Συμεὼν ὁ Μεταφράστης ἐν τῇ ἐπιτομῇ τῶν κανόνων ⁸.

Ὁ πόλεμος δὲ τῆς ἐκκλησίας κατὰ τοῦ ἐθίμου φαίνεται ὅτι ἔσχεν ἐπὶ τέλος ἀποτέλεσμα, διότι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα οἱ ἐρμηνευταὶ τῶν κανόνων Ζωναράς καὶ Βαλσαμῶν λέγουσιν ὅτι συνήθεια ἐπεκράτει παρά τισι πρὸ τῆς ἐν Τρούλλῃ συνόδου νὰ μεταδίδωσι τῶν θείων ἀγιασμάτων εἰς τοὺς νεκρούς ⁹.

Οὐ μόνον δ' ἡ εὐχαριστία μετεδίδοτο εἰς τοὺς νεκρούς, ἀλλὰ καὶ εὐχέλαια ὑπὲρ αὐτῶν ἐγίνοντο, ὡς μαρτυροῦσιν οἱ συγγραφεῖς ¹⁰, οἵτινες

¹ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 63. 94. Βίος, καὶ πολιτεία τῆς ἀγίας Σεβαστιανῆς, Acta SS 2ας Ἰουνίου.

² Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 60. 523, Μ. Βασίλειος, Ρ. Γ. 3. 304. Δ. Παλάριος, Ἡ πολυτέλεια κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, σ. 27 καὶ 28 (ιδ. ἀπόσπ.) καὶ D. Petrakakos, Die Toten, im Recht σ. 98. 99.

³ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 54. 566, 675, 857.

⁴ Γρηγόριος Νύσσης, Ρ. Γ. 46. 845, 857.

⁵ Fr. Drexl, Anonymes Traumbuch des c. Par. Gr. 2511 (Λαογραφ. 8, σ. 364, στίχ. 249).

⁶ E. Sattler, Antike und moderne Totengebräuche (Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, 15 (1905), σ. 34.

⁷ Βλ. Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 2. 495, 6.119.

⁸ Ρ. Γ. 114. 298.

⁹ Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 6. 495.

¹⁰ Πβ. Νικηφόρου Β' πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Περὶ τῶν λεγόντων ὅτι χρὴ καὶ μετὰ θάνατον ποιεῖν ἐπὶ νεκρῶ.

κατά τοὺς τελευταίους μάλιστα τῆς αὐτοκρατορίας ἡμῶν χρόνους εἰς τὴν χορῆσιν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἀπέδιδον τὰ ἐπερχόμενα εἰς τὸ ἔθνος δεινά ¹.

Οὗ μόνον δ' εὐχαριστία ἐδίδετο εἰς τοὺς νεκρούς, ἀλλὰ καὶ οἱ τὴν αἴρεσιν τοῦ Μαρκίωνος ἀκολουθοῦντες, ὅταν τις τῶν κατηχομένων τῶν ἀπέθνησκεν, ἔθετον ζῶντα ὑπὸ τὴν κλίνην του, προσερχόμενοι δὲ ἠρώτων τὸν νεκρόν, ἂν θέλῃ νὰ βαπτισθῆ, ἀπαντῶντος δὲ καταφατικῶς τοῦ ὑπὸ τὴν κλίνην, ἐβάπτιζον τοῦτον, ἀντὶ τοῦ ἀπελθόντος ².

Τὸ ἔθιμον τοῦτο στηριζόμενον ἐπὶ τῆς παρεξηγήσεως χωρίου τοῦ Παύλου (Α΄ Κορ. 15, 29): ἔπει τί ποιήσουσιν οἱ βαπτιζόμενοι ἀντὶ τῶν νεκρῶν; ἐπολέμησε καὶ ἡ ἐν Καρχηδόνι σύνοδος διὰ τοῦ 18ου κανόνος τῆς ³.

Ο ΘΡΗΝΟΣ

'Αφ' οὗ ἐστολιζέτο ὁ νεκρός, ἤρχιζεν ἔπειτα ὁ θρῆνος καὶ κοπετὸς τῶν περικυκλούντων τὸ φέρετρον συγγενῶν, ὑπηρετῶν καὶ φίλων. Ἐν πρώτοις αἱ στενωτέραι συγγενεῖς, μητέρες, ἀδελφαὶ ἢ σύζυγοι, καὶ βασίλισσαι ἂν ἦσαν, ἔλυον τὴν κόμην, ἵνα ἐλευθέρως ταύτην τίλλωσιν ⁴ (Εἰκ. 2), μετὰ ταῦτα δὲ ἰσχυρῶς αὐτὴν ἔσυρον ὀλολύζουσαι ⁵. Καὶ προσεπάθουν μὲν οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ν' ἀποτρέψωσι τὰς γυναῖκας ἀπὸ τοῦ νὰ τίλλωσι τὴν κόμην, λέγοντες ὅτι εἶναι ἀπρεπὲς νὰ δεικνύωσιν αὗται ἀκάλυπτον τὴν κεφαλὴν, τὴν ὁποίαν ὡς σεμναὶ ἔπρεπε ὑπὸ καλύπτραν νὰ

¹ Ἰωσήφ Βρυεννίου, Τίνες αἱ αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν, τόμ. 3. 107, τῆς ὑπὸ Εὐγ. Βουλγάρεως ἐκδόσεως τῶν ἀπάντων του.

² Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 61. 347.

³ Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 3. 352. Φ. Κουκουλέ, Τὰ κατὰ τὴν βάπτισιν καὶ τὴν γέννησιν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 14. 129). D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 97.

⁴ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 52. 576, 55. 512, 61. 698, 702, 63. 43. Kurtz—Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 174. 27. Πβ. τὴν σημερινὴν κατάραν «ποῦ νὰ σὲ δῶ ξέπλεη».

⁵ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 52. 576, 59. 345. Γρηγόριος Νύσσης, Ρ. Γ. 46. 876, Γρηγόριος Θεολόγος, Ρ. Γ. 37. 571. Συνεσίου, Ἐπιστολαί, Ρ. Γ. 66. 151b. Βασίλειος Σελευκείας, Ρ. Γ. 85. 144. Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νείλου, Διηγήματα, Ρ. Γ. 79. 660. Μιχαήλ Ψελλοῦ Πρὸς τὸν Βασιλέα Μονομάχον (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 125), Χριστοφόρος Μυτιληναῖος, σελ. 5. στίχ. 21 (Kurtz). Θεοδώρου Πρωδρομοῦ, Ἐπιτάφιος τῆς γυναικὸς τοῦ υἱοῦ Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου κυρᾶ Θεοδώρα, Β. Ζ. 16. 91. 133. καὶ 92. 153. Τὰς οὕτως ἀποσπασθείσας τρίχας ρίπτουσιν ἐν Μάνῃ οἱ συγγενεῖς ἐντὸς τοῦ τάφου, τὸ αὐτὸ δὲ ἔπραττον ἄλλοτε καὶ αἱ Ἀλβανίδες τῆς Ἀτικῆς, ἐὰν ἀπέθνησκεν ὁ σύζυγος πρὸ τῆς παρελεύσεως ἔτους ἀπὸ τοῦ γάμου.

ἔχωσι¹, πρὸς δὲ καὶ νὰ γυμνῶσιν ἐνώπιον τῶν ἀνδρῶν τοὺς βραχίονας καὶ τοὺς μαστοὺς, ὁμοιάζουσαι πρὸς μαινάδας καὶ παρέχουσαι ἐνίοτε τὴν ὑποψίαν ὅτι πρὸς ἐπίδειξιν καὶ οὐχὶ ἐκ πραγματικῆς λύπης πράττουσι τοῦτο², αἱ ἐπανελημμένα ὅμως τῶν μεταγενεστέρων μνεῖαι δεικνύουσιν ὅτι αἱ συμβουλαὶ αὐταὶ δὲν εἰσηκούοντο.

Ἐτιλλὸν δὲ τὴν κόμην οὐ μόνον αἱ συγγενεῖς γυναῖκες καὶ θεραπαινίδες, ἀλλὰ, κατ' ἀρχαίαν συνήθειαν³, καὶ οἱ ἄνδρες, τὴν οἰκείαν κόμην καὶ τὸ γένειον σπαράσσοντες⁴.

Καὶ δὲν ἐξεδηλοῦτο τὸ διὰ τὸν θάνατον πάθος μόνον διὰ τοῦ ἀπο

Εἰκ. 2. Ὁ κατὰ τὸν θρηγὸν ἀποτιμὸς τῆς κόμης.

(Omont, *Evangiles, avec peintures byzantines du XIe siècle* I πίν. 7β).

τιμῶν τῆς κόμης· οἱ θρηγοῦντες, γυναῖκες ἢ ἄνδρες, ἄπλοῖ πολῖται ἢ καὶ βασιλεῖς, συνέκρουον τότε τὰς παλάμας⁵ ἢ ἐκτύπον διὰ τῶν χει-

¹ Χρυσόστομος, P. G. 61.698 πβ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, νόθα συγγράμματα, 60.726.

² Χρυσόστομος, P. G. 59.346, 61.702.

³ Ὁ Ἀχιλλεύς, μαθὼν τὸν θάνατον τοῦ Πατρόκλου

καίτοι φίλησι δὲ χερσὶ κόμην ἤσχυνε δαΐζων (Σ. 27),

παρέστησε δὲ πολὺ βραδύτερον καὶ ὁ Λουκιανὸς (περὶ πένθους κεφ. 16) τὸν νεκρὸν υἱὸν λέγοντα πρὸς τὸν πατέρα του: παῦσαι τιλλόμενος τὴν κόμην.

⁴ Χρυσόστομος, P. G. 61.479, 63.43.736, Βίος τοῦ ἁγίου Νεοφύτου (Ἰωάννου, μνημεῖα ἀγιολογικά, σ. 241). Χορικόου, Ἐπιτάφιος ἐπὶ Προκοπίῳ. 120, δ (Förster—Richtsteig). Διήγησις τοῦ Διγενῆ, λόγ. Ζ. στιχ. 8.214, Ριμάδα τοῦ Βελισαρίου, στιχ. 345 (Wagner, *Carmina*, 358).

⁵ Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46.329.332.869, Χριστοφόρος Μυτιληναῖος, Ἐνθ' ἀν. I. Γζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. Θ', 277. 631. Μιχαήλ Ψελλοῦ, Χρονογραφία, σ. 103 (Σάθα).

ρῶν τοὺς βραχίονας¹ ἢ ἔπληττον τὰ γόνατα² ἢ ἔγρονθοκόπουν, ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι, σφοδρῶς τὸ στῆθος διὰ τῆς ἐτέρας ἢ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν³ ἢ καὶ ἔτυπτον αὐτὸ διὰ λίθου ἀκόμη⁴ ἢ ἐκτύπουν ἰσχυρῶς διὰ τῶν χειρῶν τὴν κεφαλὴν ἢ τὸ πρόσωπον⁵. Μετὰ τόσης δὲ βίας κατεφέροντο κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην τὰ πλήγματα, ὥστε δὲν ἦτο σπάνιον νὰ βλέπη τις τοὺς οὕτω τυπτομένους αἰμοπτύοντιας⁶, πολλάκις δὲ καὶ ὑποκύπτοντας εἰς τὰ τραύματά των. Ἐγεννήθη μάλιστα κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ζήτημα, ἂν ἔπρεπε οἱ διὰ τὴν αἰτίαν ταύτην ἀποθνήσκοντες νὰ θάπτονται μετὰ θρησκευτικῆς τελετῆς, ὃ δ' ἐρωτηθεὶς μέγας πρωτοσύγκελλος τοῦ πατριαρχείου Ἰωάσαφ ἀπεφάνθη ὅτι οὗτοι δὲν πρέπει ν' ἀξιῶνται ταφῆς, ὡς αὐτόχειρες⁷.

Αἱ θρηνοῦσαι πρὸς τούτοις διὰ τῶν δυνύχων των κατέξαινον τὰς παρειὰς καὶ τοὺς μαστοὺς των, καταπόρφυροι ὑπὸ τῶν αἱμάτων γινόμεναι καὶ ἔλεινιάς φωνὰς ἐπὶ τῷ νεκρῷ ἐξάγουσαι⁸.

¹ Χρυσόστομος, P. G. 60. 726.

² Ἀχιλλῆς 1569 N (Hesseling). Ἀκολουθία τοῦ Σπανοῦ, στίχ. 216 (Legrand, Bibliothèqne Grecque vulgaire, 2. 35).

³ Χρυσόστομος, P. G. 61. 479. 503. Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 876. Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Νείλου, Δηγήματα, P. G. 79. 660. Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου, P. G. 114. 552, τοῦ αὐτοῦ, Βίος τοῦ ὁσίου Ξενοφῶντος ("Ενθ' ἂν. 114. 1029). Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Θεοῦ Ἀλεξίου (Anal. Boll. 19. 252). Μιχαήλ Ψελλοῦ, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 44). Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 2. 49. 1 (Bónn.). Τὰ κατὰ Καλλιμαχον καὶ Χρυσορρόην στίχ. 1337. Βίος Ἀλεξάνδρου, στίχ. 6.000 (Wagner, Trois poèmes, σ. 238). Ἰερομονάχου Βησσαρίωνος, Μονωδία τῆ ἀοιδίμῳ Κλεόπῃ Παλαιολογίῃ (Σπ. Λάμπρου, Παλαιολογία, 4. 156. 5, 159. 18). Ἀχιλλῆς 1715 (Hesseling). Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ, Σύνοψις χρονικῆ, στίχ. 3024, 3324. Νικηφόρου Γρηγοροῦ, Ἰστορ., 1. 93. 10. Διήγησις τοῦ Βελισαρίου, στίχ. 343, 352 (Wagner, Carmina Graeca medi aevii σ. 314. 315).

⁴ Χρυσόστομος, P. G. 61. 702. Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 1. 358. 13. Βασιλιάκη, Μονωδία (Mai, Spicilegium Romanum, 5. 453). Γ. Φραντζῆ, Χρονικ 20. 20. Φ. Κουκουλέ, Συμβολή ("Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 27.)

⁵ Βίος τῆς ὁσίας Θεοδώρας τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, P. G. 115. 669. Μιχαήλ Ψελλοῦ, Χρονογραφία, σ. 103, (Σάθα), Διήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου Τύρου, στίχ. 618 (Wagner, Carmina Graeca, σ. 268). Hippol. Noiret, Lettres inédits de Michel Apostolis, ἐπιτομ. 98, σ. 132.

⁶ Ἰωάννης Κλίμακος, P. G. 88. 816.

⁷ Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, Φωτίειος βιβλιοθήκη, 2. 248. Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Συμβολή ("Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 27. 28).

⁸ Χρυσόστομος, P. G. 49. 224, 52, 576, 59. 346, 61. 702, 62. 430. 450. Γρηγόριος Θεολόγος, P. G. 37. 571. Γρηγόριος Νύσσης, P. G. ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤ. ΣΠΟΥΔ. Ἔτος ΙΣΤ' 2

¹ Ἦτο δὲ τὸ ἔθμιμον τοῦτο καὶ ἀρχαῖον Ἑλληνικόν, ἀπαγορευθὲν ὑπὸ τοῦ Σόλωνος, ὡς παραδίδει ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ βίῳ του (κεφ. 21), τὴν ἀρχὴν ἔχον ἐκ τῶν ἀνθρωποθυσιῶν καὶ τῆς ἐξευμενίσεως τῶν χθονίων¹.

Οἱ θρηνοῦντες πρὸς τοῦτοις ἐξέσχίζον τὰ φορέματά των², ἐπέριπτον, κατ' ἀρχαῖον Ἑλληνικόν καὶ Ἑβραϊκόν ἔθμιμον³, ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ προσώπου κόριν⁴, ἐκυλίοντο πρηνεῖς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους⁵, κτυποῦν-

46. 876. Βασίλειος Σελευκείας, P. G. 85. 144. Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 2. 378. 8 (Βόνν.). Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli, scripta minora, 1. 195. 141. Χριστοφοροῦ Μυτιληναίου, Ποιήματα σ. 50 (Kurtz). Θεοδώρου Προδρομοῦ, Τὰ κατὰ Ροδάνθη καὶ Δοσικλέα, Θ' 174. Βασιλιάκη, Μοναδία (Mai, Spicilegium Romanum, 5. 453). Νικηφ. Γρηγόρᾳ, Ἱστορ. 1. 381. 13, 382. 3. τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιστολαί, σ. 45. 12 (Guilland). A. Majuri, Anecdota Prodronea, (Academia dei Lincei, 17 (1908) σ. 525. 533). Leo Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, σ. 38.

¹ IIβ. Rocher, Lexic. II. 238, Ernst Samter, Geburt, Hochzeit und Tod σ. 178.

² Χρυσόστομος, P. G. 59. 346, 60. 726, 61. 236. 702. Γρηγόριος Θεολόγος P. G. 37, 1041. Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 978. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, 18. 24 (Gelzer). Νεῖλου, Διγήματα, P. G. 79. 660. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον τῆς ἁγίας Ἰουλιανῆς, P. G. 114. 1449, Βίος τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, 1. 73. 17 (Anrich). Διήγησις τοῦ Διγενῆ, λόγ. Ζ'. 116 (Legrand). Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσή. Σύνοψις χρονική, στίχ. 1212 (σελ. 54, Βόνν.). Θεοδώρου Προδρομοῦ, Τὰ κατὰ Ροδάνθη καὶ Δοσικλέα, ΣΤ' 441. Χριστοφοροῦ Μυτιληναίου, Ποιήματα, σ. 50 (Kurtz). Ἀχιλλίης, στίχ. 1654.

³ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Ἐξήγησις εἰς τὸν προφήτην Ναούμ, P. G. 126. 1000. Ἐπιθι καὶ Κ. Καλλινίκου, Ἡ φροντίς τῶν νεκρῶν (Ἐκκλ. Κήρυξ, 4. 240). D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 20.

⁴ Χρυσόστομος, P. G. 47. 34. Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 876. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, 18. 24 (Gelzer), Ἡλιοδώρου, Αἰθιοπικά, Α'. 13. Μόσχου, Δειμωνάρτιον, P. G. 87. 2956. Βίος τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου 1. 73. 17 (Anrich). Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Ξενοφῶντος, P. G. 114. 1029. Χριστοφοροῦ Μυτιληναίου, Ποιήματα, σ. 50 (Kurtz). Θεοδώρου Προδρομοῦ, Τὰ κατὰ Ροδάνθη καὶ Δοσικλέα, Α'. 206 καὶ ΣΤ'. 443. Διήγησις τοῦ Διγενῆ, λόγ. Ζ'. 232 (Legrand). Νικήτα Χωνιάτου, Λόγος ἐκδοθεὶς ἐπὶ τῷ ἀναγνασθῆναι εἰς τὸν Λάσκαριν κὺρ Θεόδωρον (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 1. 123). Leo Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, σελ. 21. Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli, scripta minora, 1. 195. 152. Διὰ τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν πβ. Ἰλ. Σ. 23 ἔξ. καὶ βραδύτερον Λουκιανόν, Περὶ πένθους, 12 IIβ. καὶ τὴν ἐν Καλύμνῳ καταραν «στάχτες πάνω σου» καὶ τὴν ἐν Τσακωνίᾳ «μαυροκουρνιαχτέ νά ντ ὄραου».

⁵ Γρηγόριος Θεολόγος, P. G. 37. 1041. Βίος τῆς ὁσίας Εὐσεβίας (Anal. Boll. 61. 113. 14). Θεοδώρου Προδρομοῦ, Τὰ κατὰ Ροδάνθη καὶ Δοσικλέα, ΣΤ'. 442. Δ. Πασχάλη, Οἱ δέκα λόγοι τοῦ Διγενεοῦς Ἀκρίτου

τες αὐτὸ ἰσχυρῶς διὰ τῆς κεφαλῆς ἢ τοῦ μετώπου¹, κατ' ἔθιμον ἐπικρατοῦν ἤδη ἐπὶ Λουκιανοῦ, ὅσις ἐν τῷ περὶ πένθους (κεφ. 12) λέγει: «καί που καὶ ἐσθῆς καταρρίγγνται καὶ κόνις ἐπὶ τῇ κεφαλῇ πάσσεται καὶ χαμαὶ κυλινδοῦνται πολλάκις καὶ τὰς κεφαλὰς ἀράττουσι πρὸς τὸ ἔδαφος».

Καὶ προσεπάθουν μὲν οἱ φρονημώτεροι ν' ἀποτρέψωσι τὰς συγχρόνους των ἀπὸ τῆς ὑπερβολικῆς ταύτης ἐκδηλώσεως τῆς λύπης, λέγοντες ὅτι αἰοῦτω πράττουσαι μιμοῦνται τοὺς ἐθνικοὺς², οὐδ' εἶναι ἀληθεῖς Χριστιαναὶ εἰς μέλλουσαν ἀνάστασιν πιστεύουσαι καὶ πράττουσαι τοῦτο πρὸς ἐπίδειξιν, ἔραστὰς, ἴσως, διὰ τῶν θρήνων ἐπισπώμενα «τῇ θερμότητι τῶν κολετῶν φιλανδρίας δόξαν ἑαυταῖς κατασκευάζουσαι»³, δὲν εἰσηκούοντο ὁμως.

Πόσον τοῦτο εἶναι ἀληθὲς φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι καὶ σήμερον ἀκόμη εἶναι ἐν χρήσει πάντες οἱ ἀνωτέρω τρόποι τῆς ἐκδηλώσεως τῆς λύπης. Καὶ νῦν δῆλα δὴ οἱ θρηνοῦντες προσφιλεῖς νεκροὺς λύουσι τὴν κόμην⁴, τίλλουσι τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς ἢ τὸ γένειον, γρονθοκοποῦσι τὸ στήθος, μάλιστα διὰ λίθου⁵ ἢ διὰ τῶν γρόνθων ἢ λίθων, κτυποῦσι τὴν κεφαλὴν⁶,

(Λαογραφ. Θ'. 324). Εἶπε δὲ καὶ ὁ Λουκιανὸς (περὶ πένθους, 12) «οἱ μὲν χαμαὶ κυλινδοῦνται πολλάκις καὶ τὰς κεφαλὰς ἀράττουσι πρὸς τὸ ἔδαφος». Σήμερον «μάννα πίκουπη»=πρηγὴς (ἐπικύπτω) ἐν Ἡπειρῷ λέγεται ἡ δυστυχὴς μήτηρ, ἧς τὸ τέκνον ἀπέθανε.

¹ Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου, Ρ. Γ. 114. 552. Πβ. καὶ ὅσα περὶ τῶν ἀνωτέρω τρόπων τοῦ θρήνου ἐσημείωσα ἐν τῇ διατριβῇ μου «ἐπιβίωσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφήν» τῇ δημοσιευθείσῃ ἐν τῷ Ἡμερολόγιῳ τῆς Μ. Ἑλλάδος τοῦ 1929, σ. 376. 378.

² Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 61. 29, 62. 430. 450. V a n c e, Beiträge zur byzantinischen Kulturgeschichte σ. 81.

³ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 59. 347. 348, 61. 236.

⁴ Πβ. τὴν σημερινὴν πρὸς γυναῖκα κατάραν «νά σέ δῶ ξέπλη» καὶ τὴν ἀπειλὴν «θά σε κάνω νά τραυᾶς τὰ μαλλιά σου».

⁵ Πρὸς δῆλῳσιν τοῦ σχήματος τούτου μεταχειριζόμεθα νῦν τὰ ρήματα στήθοδερομαί, στηθοκρούμα, δεροκοπανίζομα. Πβ. καὶ τὴν φρ. «νά πάρω πέτρες νά δαρθῶ» καὶ τὸν στίχον

μὲ δυὸ μαῦρα λιθάρια στηθοκρούγεται.

⁶ Πβ. τὸν στίχον Μανιατικοῦ μυρολογίου:

τώρα θά τόνε πάρουνε τέσσερα παλληκάρια,
βαράτε τὰ κεφάλια σας μὲ πέτρες, μὲ λιθάρια,

ἔγραψε δὲ παλαιότερον καὶ ὁ Πετρίτης ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ γενομένη διασκευῇ τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ (στίχ. 366. 1878. 1886):

καὶ τὰ κεφάλια ἔδερναν καὶ τὰ μαλλιά ἐσύρναν.

ἀμύσσοι τὰς παρειάς¹, πλήττουσι διὰ τῶν παλαμῶν τὰ γόνατα², ρίπτουσι τέφραν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἢ τῶν φορεμάτων³ καὶ πίπτουσι πρηνεῖς⁴.

Τούτου ἕνεκα δὲν συμφωνῶ μὲ τὴν ἐκφρασθεῖσαν γνώμην ὅτι οἱ ἀνωτέρω τρόποι τοῦ θρηνεῖν, καίτοι παρ' ἀρχαίους γνωστοί, δὲν ἀπετέλεσαν σταθερὸν ἔθος κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ ὅτι ὁ Λουκιανὸς ἀναφέρων αὐτοὺς παριστᾷ ὑπερβολικώτερον καὶ φαντασιωδέστερον τὰ πράγματα⁵.

Ὁ Πλούταρχος⁶ πιστοποιεῖ διὰ τοὺς χρόνους τοῦ ὅτι αἱ κυρίαί, πρὸς ἔνδειξιν πένθους, ἠνάγκαζον τὰς θεραπαινίδας τῶν νὰ μελανειμονοῦν, αἰκίας καὶ ἀμορφίαν εἰς αὐτὰς ἐπιφέρουσαι. Περὶ παρομοίας συνηθείας βραδύτερον ὁμιλεῖ καὶ ὁ Χρυσόστομος, ὅστις ψέγει τὴν εὐπορον οἰκοδέσποινας, διότι, τιμῶσα δῆθεν τὸν ἀπελθόντα, παρορμᾷ τὰς θεραπαινίδας νὰ κόπτωνται, ἐν ᾧ αὐτὴ οὔτε τὴν κόμην τίλλει, οὔτε τοὺς βραχιόνας γυμνοῖ, οὐχὶ δι' ἄλλον λόγον «ἀλλὰ διὰ τὸ μὴ δόξαι κατασχύνειν ἑαυτήν»⁷.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ὁ προκείμενος νεκρὸς ἐθρηνεῖτο, ψαλλομένων πρὸς ἔπαινον αὐτοῦ διαφόρων μυρολογίων.

Εἰδικὰς συλλογὰς τοιούτων θρηνητικῶν ἄσμάτων ἀληθὲς εἶναι ὅτι δὲν ἔχομεν, δυνάμεθα ὅμως, καὶ ἐκ τῆς σημερινῆς χρήσεως ὀδηγούμενοι, ἀρκοῦντα ν' ἀνεύρωμεν εἰς διάφορα Βυζαντινὰ μυθιστορήματα, διαφόρους μονωδίας, ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου φερομένῳ δράματι «Χριστὸς πάσχω», ἔνθα οἱ συγγραφεῖς τὸ περιεχόμενον ἐκ τῶν ἐν τῇ πραγματικότητι περιφερομένων θρήνων παραλαμβάνουσι⁸.

¹ Ἐν Χιμάρᾳ αἱ στεναὶ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ ἀμύσσοι διὰ τῶν ὀνύχων τὰς παρειάς, ἀφίνουσι νὰ ξηρανθῇ ἐπ' αὐτῶν τὸ καταρρέον αἶμα, ὅπερ πλύνουσι μετὰ μίαν ἑβδομάδα (Ἄ λ ε ξ. Γ ε ω ρ γ ί τ σ η, "Ἡθῆ καὶ ἔθιμα Χιμαραίων, Ζωγράφ. Ἄγων, 1. 205.)

² Ἐν Καρπάθῳ αἱ θρηνοῦσαι πλήττουσι τὰ γόνατα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν. Μ ι χ. Μ ι χ α η λ ί δ ο υ Ν ο υ ά ρ ο υ, Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου, σ. 121, ἐν Κρήτῃ δ' ὁμοίως τὰ γόνατα σταυροειδῶς.

³ Πβ. τὴν ἐν Σύμῃ κατάραν «μουζωμὸς καὶ σταχνωμὸς» καὶ τὴν ἐν Καρπάθῳ «μουζες τσαὶ στάχτες νὰ χης» ἢ «ποῦ νὰ μουζώνεσαι τσαὶ νὰ πάσσεσαι μετὴ στάχτη τῶν ἑπτὰ φουρνῶ». Μ ι χ. Μ ι χ α η λ ί δ ο υ Ν ο υ ά ρ ο υ, "Ἐνθ' ἄν. 213 ἢ τὴν ἐν Τσακωνίᾳ «μαυροκουρνιαχτὲ νὰ ντ' ὀράου».

⁴ Ὡς ἐν Ἠπειρῷ, ἔνθα, ὡς ἀνωτέρω εἶπον, ἡ μήτηρ, ἥς ἀπέθανε τὸ τέκνον, χαρακτηρίζεται ὡς «μάννα πίκουπη». Ν ί τ σ ο υ, Μονογραφία περὶ τῆς ἐν Ἠπειρῷ κόμης τοῦ Τσαμαντᾶ, σ. 171. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Ἐπιβίωσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφήν (Ἡμερολ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος 1929, σ. 378).

⁵ Χ α ρ. Β ο υ λ ο δ ή μ ο υ, Δοκίμιον, 2. 389.

⁶ Π λ ο υ τ ά ρ χ ο υ, Παραμ εἰς τὴν γυναῖκα, 3.

⁷ Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, Ρ. Γ. 59, 347. 348.

⁸ Κατὰ τὸν Β. S c h m i d t, Totengebräuche und Cräberkultus (Archiv f. Religionswissenschaft, 24. 295), ὁ ποιητὴς εἰς τὸ εἰς τὴν μητέρα τοῦ Διγενῆ μυρο-

Ἐλέγετο δὲ τότε ὁ ἐπὶ τῷ κειμένῳ θρῆνος ὀλολυγμὸς¹ ἢ τὸ θρῆνος² ἢ μυρολόγιν³ ἢ καταλόγιν⁴ ἢ ἐξόδιον⁵ ἢ ἀνάκλημα⁶ ἢ ἀνάκλησις⁷.

Ἐγένετο δὲ τὸ θρηνηλόγημα ἢ μονωδικῶς, τῶν θρηνούντων ἀναφω-

λόγιον εἶχεν ὑπ' ὄψιν σύγχρονά του μυρολόγια. Μυρολόγια Βυζαντινὰ βλ. εἰς τοῦ Θεοδώρου Προδρομοῦ τὸ ἐργίδιον ἐξόριστος ἢ φιλία, στίχ. 3—7 καὶ 13—14, εἰς τὸ ἐπύλλιον τὰ κατὰ Βέλθανδρον καὶ Χρυσάντζαν, στίχ. 117. 128 ἐξ. (Legrand), εἰς τοῦ Χορικίου τὸν ἐπιτάφιον ἐπὶ Προκοπίῳ σοφιστῇ Γάζης (σ. 24. Boissonade), εἰς τοῦ Μανουήλ Φιλήτη τὴν μονωδίαν ἐπὶ τῷ δεσπότῃ κῦρ Ἰωάννῃ τῷ Παλαιολόγῳ (1. :88 ἐξ. Miller). Ἐπιθι διὰ τὴν μετὰ ταῦτα περιόδον τὸ περι ξενιτείας ποίημα (στίχ. 36 ἐξ., 263. 287. 316 ἐξ., 410 ἐξ., 420 ἐξ.) Πβ καὶ Φ. Κουκουλέ, Παρατηρήσεις εἰς τὰ Carmina Graeca medii aevi τοῦ G. Wagner (Λαογραφίας, τόμ. 3, σ. 362).

¹ 1. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. Π'. στίχ. 553 :

μετάθεσις δ' οὐ γίνεται νόμου τοῖς ἀμαθῆσι
ὀλολυγμὸν δὲ λέγουσι, νοοῦσι τε τὸν θρῆνον

Ἐννοεῖται οὖν καὶ τὸ ρῆμα ὀλολύζω ἦτο ἐν χρήσει.

² Ἔστο καλὸν καὶ αὐτὸ καθὰ πῖσιν ἤρεσε καὶ ὁ θρῆνος τῶν μυροφόρων τὸ θρῆνος λέγεσθαι. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, P. G. 136. 608.

³ Ἐκ παραλλήλου ἐννοεῖται χρησιμοποιεῖται καὶ τὸ ρῆμα μυρολογῶ. Πβ· Τὰ κατὰ Καλλίμαχον καὶ Χρυσορρόην, στίχ. 1442. 1670. 1693 (Lampros, Romans Grecs). Περί τῆς ὀρθογραφίας τῆς λ. μυρολόγιν ἐξηγήθησαν διάφοροι γινῶμαι· οἱ μὲν δέχονται ὅτι ἐκ τοῦ μοῖρα (κλαίγω τῆ μοῖρά μου) παράγεται, ἄλλοι δέ, ἐν οἷς καὶ ὁ Κοραῆς (Ἄτακτ. 2.255, 4. 345) συνδέουσι πρὸς τὸ ἀρχαῖον ρῆμα μύρομαι (Πβ. J. Schmidt, Myrolog oder Moirolog? Indogermanische Forschungen, 12 (1901), 6—13. B. Schmidt, Totengebräuche, Archiv 24. 296. Πβ. καὶ Maria Jona-Pnidu, Untersuchungen zur Form der neugriechischen Klagelieder, σ. 15. Ἄν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι, ὅπως καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ ἐμυρίζεται, ἐμυρολογεῖτο, κατὰ τὸ μύρομα δὲ τοῦτο τοῦ νεκροῦ καὶ θρῆνος, φυσικὰ, ἐπηκολούθει, δέον νὰ δεχθῆ ὅτι μὲ τὸ μύρον ὀρθῶς συνδετέα ἢ λ. ἐπομένως διὰ τοῦ υγραπτεῖα.

⁴ Γεωργηλαῖ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου, στίχ. 36 (Wagner, Carmina σ. 33.)

⁵ Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου Εὐδοκίμου, Izswestia, 13. 214.

⁶ Καὶ τὰ ἀνακαλῶ καὶ ἀνακαλοῦμαι, ὡς εἰκόσ, ἐν μεγίστῃ χρήσει. Χρυσόστομος, P. G. 54. 694, 60. 890. Μ. Βασίλειος, P. G. 32. 1052. Usener, Legenden der Pelagia, 25. 9. Μιχαήλ Ψελλοῦ, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν πρὸ ὥρας γάμου τελευτήσασαν (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5. 80. 85.). Βασίλειου Ἀχριδηνοῦ, Λόγος ἐπιτάφιος ἐπὶ τῇ ἐξ Ἀλαμανῶν Δεσποίνῃ (Βυζαντινὰ Χρονικά, 1. 119).

⁷ Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 332. Θεοδώρου Προδρομοῦ, Ἐπιστολαί, P. G. 99. 1265. Τὸ ἀνακαλοῦμαι, τὸ ὅποιον ὡς ἀνακαλειοῦμαι εἶναι σύνηθες εἰς τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν Κρητικὰ κείμενα (Φ. Κουκουλέ, Συμβολή, Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 27), περιφέρεται σήμερον ἐν Ἠπειρῷ, Κρήτῃ καὶ Κύπρῳ, ἐν ἢ τελεταία νήσῳ σνηθηστάτον καὶ τὸ ἀνακαλήματα, ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ μυρολογίου, εἶναι ἤδη ἀρχαῖον σημαῖνον καλῶς καὶ

νούντων τὸ *λοῦ*, *λοῦ* ἢ *γοῦ*¹ ἢ τῶν παρισταμένων γυναικῶν ἢ τῶν ἀνδρῶν συνθρηνούντων, τῆς κοινῆς συνοδίας τῶν θρήνων καλουμένης *συνθρήνου*².

Κατὰ τὰ μυρολόγια, τὰ ὅποια πιθανώτατα, ὡς καὶ σήμερον πολλαχοῦ, ἀπηγγέλλοντο καθήμενων περὶ τὸν νεκρὸν ὀκλαδὸν τῶν θρηγουσῶν ἢ ἐπὶ χαμηλῶν σκαμνίων ἢ ἐπὶ τῶν γονάτων ἢ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους³ (Εἰκ. 3), κατὰ τὰ μυρολόγια λοιπόν, ὁ προσφιλέης νεκρός, οὐτινος ἐξήχροντο αἰ ἄρεται, προσηγορεύετο φῶς (φῶς τῶν ὀφθαλμῶν), ψυχὴ, καρδία, παρηγορία, πνοή, ζωὴ καὶ χαρὰ⁴.

αὐτὸς καλῶ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ. Συνηθέστατον μάλιστα τότε καὶ τὸ τρις ἀνακαλεῖν τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, ὅταν οὗτος ἐπνίγεται ἢ ἐπιπτεν ἐν πολέμῳ ἢ ἔθνησεν ἐν τῇ ξένη. Πβ. τὰ τῆς Ἰλιάδος (Ψ. 178) ἔνθα, ἀναφθεῖσης τῆς πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου, ὁ Ἀχιλλεὺς

ὄμωξε τ' ἄρ' ἔπειτα φίλον τ' ὀνόμηνεν
ἑταῖρον.

Νῦν ἐν Μάνῃ οἱ μαθόντες τὸν θάνατον συγγενοῦς ἢ φίλου, εἰσερχόμενοι εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ οἴκου αὐτοῦ ἢ καὶ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ, μετὰ τὴν νεκρώσασιν ἀκολουθίαν, φωνάζουσι: ἀδέρφι, ἀδέρφι, τὸ ὄνομα ἅμα αὐτοῦ ἀναφωνοῦντες (Δ. Ζαφειροακοπούλου, "Ἐθιμα τῆς κηδείας ἐν Μάνῃ, Λαογραφ. 3. 474—5). Πβ. καὶ τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. ἀνακαλέσασθαι, ἀνάκκλημα καὶ ἀνακαλέστας. Ἐπιθι καὶ Γ. Χατζιδάκις ἐν Ἑπιστ. Ἐπετ. Θ'. 39—41 καὶ ἰδ. Φ. Κουκουλέ, Ἐπιβίσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφήν (Ἡμερολ. τῆς Μ. Ἑλλάδος, 1929 σ. 375.)

¹ Πουλλολόγος, στίχ. 406 (Wagner, Carmina, σ. 191). Γ. Ἀκροπολίτου, Ἐπιτάφιος τῷ ἀοιδίμῳ βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Δούκα 2. 12. 22 (Heisenberg).

² Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 61. 390. Γρηγόριος Νύσσης, Ρ. Γ. 46. 865. Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου — Κεραμέως, *Varia Graeca sacra*, 52. 17). Θεόδωρου Πρωδρομοῦ, Κατομνομαχία, στίχ. 321 (Hercher). Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. Θ'. ἱστορ. 277, στίχ. 631. Τὰ κατὰ Βέλθανδρον καὶ Χρυσάντζαν στίχ. 1164. Ἡλ. σύθρηνο χρησιμοποιεῖται σήμερον ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω σημασίας ἐν Νάξῳ καὶ ἄλλαχοῦ.

³ Σήμερον ἐν Καρπάθῳ καὶ Γορτυνίᾳ αἱ μυρολογοῦσαι κάθηνται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἐν Μάνῃ θρηνοῦσι γονατίζουσαι ἢ ὀκλαδὸν καθήμεναι (στεριωμένες ἔς τὰ γόνατα). Κ. Πασαγιάννη, Μανιάτικα μυρολόγια, σ. 76. Ὀκλαδὸν ἐπ' ἴσης ἐμυρολογούν τὸν νεκρὸν καὶ ἐν Κοτυώροις τοῦ Πόντου (Ξενοφ. Ἄνακτολου, Λαογραφικὰ Κοτυώρων, σ. 224.231) ὁμοίως ἐν μέσῃ Εὐβοίᾳ καὶ ἐν Τσακωνίᾳ (Μιχαλάκης, Χαιρετισμοί, εὐχαί, κατάρα, ὄρκοι, ἕσματα Τσακόνων, Λαογραφ. 2. 39.), Ἐν Κάσσω αἱ μυρολογοῦσαι χῆραι κάθηνται ἐπὶ χαμηλῶν σκαμνίων, ἐν Χίῳ δὲ καὶ ἐπὶ πετρῶν.

⁴ Διήγησις τοῦ Διγενῆ, Λόγ. Α'. 337 (Legrand). Θεόδωρου Πρωδρομοῦ, Εἰς τὴν σεβαστοκρατορίσαν θρηνητικὸς λόγος (Miller, *Recueil* II. 768). Εὐθυμίου τοῦ Τορνίκη, Λόγος ἐπιτάμιος εἰς τὸν Ἀθηνῶν τὸν ὑπέριμον (Ἀρμονίας, 3. 217). Τὰ κατὰ Βέλθανδρον καὶ Χρυσάντζαν, στίχ. 1157. Ἄνω-νύμου, Μονωδία ἐπὶ τῷ θανάτῳ Θεοδώρου Β'. τοῦ Παλαιολόγου (Σπ. Δάμπρου, Παλαιολόγια, 4. 186. 5). J. Aulfhauser, *Miracula Sancti Georgii*, 26. 1.

Εἶχον δὲ ταῦτα διάφορον περιεχόμενον, ἀναλόγως τῆς ἡλικίας, τῆς κοινωνικῆς θέσεως τοῦ νεκροῦ, ὡς καὶ τῶν περιστάσεων, ὑφ' ἃς ἐπῆλθεν ὁ θάνατος. Εἰς τοὺς νέους π. χ. ἐξεφράζετο τὸ παράπονον ὅτι προώρως

Εἰκ. 3. Αἱ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καθήμεναι καὶ θρηνοῦσαι.

(Ἐκ τοῦ λευκόματος τοῦ Kahrié Djami, τόμ. XI τοῦ Δελτίου τοῦ Ρωσικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Κων/πόλεως, πίν. 38⁹⁸.)

οὔτοι ἐγκατέλιπον τὸ φῶς τοῦ κόσμου μαρανθείσης τῆς νεότητος καὶ τοῦ κάλλους των¹, χωρὶς νὰ ἔλθωσιν εἰς γάμου κοινωνίαν καὶ νὰ τοῖς ψαλῶσι

¹ Μ. Βασιλείος, Ρ. Γ. 32. 1045. Βίος τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Φιλαρέτου (Fourmy - Leroy, Βυζάντιον, 9. 159, 8). Kurtz - Drexl, Michaelis Pselli scripta minora I. 195. 154.

ἐπιθαλάμια ἄσματα, χωρὶς νὰ συνδιασκεδάσῃ μετὰ τῶν φίλων καὶ χωρὶς νὰ ἐγκαταλίπῃ κληρονόμους ¹, ἐκαλεῖτο δ' ἢ γῆ νὰ μὴ μαράνη τοῦ μέλλοντος νὰ ἐνταφιασθῆ τὸ κάλλος ² ἢ ν' ἀνοίξῃ πρὸς μικρὸν οὔτος τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ νὰ ὀμιλήσῃ πρὸς τοὺς προσφιλεῖς του· οἱ γηραιοὶ μάλιστα γονεῖς παρεπονοῦντο, διότι φεύγει τὸ στήριγμα τοῦ οἴκου των καὶ ὁ γηροκόμος των ³ καὶ τὸ πρόσωπον τὸ ὁποῖον, θανόντας, θὰ τοὺς παρέπεμπεν εἰς τὴν τελευταίαν των κατοικίαν, τελοῦν καὶ τὰ νενομισμένα ⁴.

Αἱ σύζυγοι παρεπονοῦντο διὰ τὴν χηρείαν καὶ τὰ ἐπακολουθοῦντα δεινά, διὰ τὴν ἐρημίαν τοῦ οἴκου, ἀποροῦσαι πῶς ἀντέχουσι νὰ βλέπωσι τὸν προσφιλεῖ σύζυγον ἄπνουν ⁵ καὶ μυρόμεναι, διότι δὲν θὰ ἐπανίδωσι πλέον τὸν ἀπερχόμενον ⁶, τὸν ὁποῖον ἀπεκάλουν σωτήρα καὶ πρόμαχον καὶ θάρρος των καὶ πύργον καὶ στήριγμα τοῦ οἴκου ⁷, γαλήνην τῆς ψυχῆς των καὶ ἄγκυραν τῶν τέκνων των ⁸.

Τὰ τέκνα τέλος ἐκάλουν τοὺς γονεῖς των ν' ἀνοίξῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ νὰ τὰ ἴδωσι, νὰ τοῖς ἀπευθύνωσι δὲ τὸν λόγον καὶ νὰ τοῖς δώσωσι τὰς τελευταίας συμβουλίας των ⁹.

Ταῦτα καὶ παρόμοια ἐθρηνολόγουν συνήθως οἱ οἰκεῖοι τοῦ νεκροῦ, ἐπεκράτει ὅμως τότε καὶ ἡ συνήθεια, εὐθύτατα διαδεδομένη, ἵνα καλῶσιν ἐπὶ μισθῷ καὶ εἰδικὰς θρηνηφοδὺς γυναῖκας, *μυρολομιστριάς* ¹⁰, αἵτινες ἐνέτεινον τὸν θρῆνον τῶν γυναικῶν διὰ τῶν πολλῶν καὶ πρὸς τὴν περιστάσιν προσαρμοζομένων μυρολογίων των, αὐτοσχεδίων εἴτε καὶ μί.

Καὶ ἐπολέμουν μὲν τὴν συνήθειαν ταύτην οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ὀμιλοῦντες διὰ τὸν καταγέλαστον ἔσμον τῶν θρηνηουσῶν γυναικῶν, Ἑλληνίδας γυναικας αὐτὰς ἀποκαλοῦντες καὶ τὴν ἐθνικὴν τοῦ ἔθιμου ἀρχὴν

¹ Γ ρ η γ ὀ ρ ι ο ς Ν ὕ σ σ η ς, P. G. 46. 869. Τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ὁ Λ ο υ κ ι α ν ὀ ς ἐν τῷ περὶ πένθους πονηματίῳ του (κεφ. 13). J. A u f h a u s e r, Das Drachenwunder des heiligen Georg, 56. 57, 129. 10.

² K u r t z — D r e x l, "Ενθ' ἄν. 200. 298. Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, στίχ. 669.

³ Διήγησις Φλωρίου καὶ Πλάτζια Φλώρης, στίχ. 1149. Μαρτύριον τοῦ ἁγ. μάρτυρος Οἰάρου, P. G 115. 1156.

⁴ Β α σ ῖ λ ε ι ο ς Σ ε λ ε υ κ ε ῖ α ς, P. G. 85. 144.

⁵ Τὰ κατὰ Βέλθανδρον καὶ Χρυσάντζαν, στίχ. 1158. Γ ρ η γ ὀ ρ ι ο ς Θ ε ο λ ὀ γ ο ς, P. G. 37. 571.

⁶ Χ ρ υ σ ὀ σ τ ο μ ο ς, P. G. 59. 347.

⁷ Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἀνθρώπου τοῦ θεοῦ Ἀλεξίου (Anal. Boll. 19. 252) K u r t z — D r e x l, "Ενθ' ἄν. 1. 198. 217. Θ ε ο δ ὴ ρ ο υ Π ρ ο δ ρ ὀ μ ο υ, Στίχοι μοναχικοὶ (Boissonade, Anecdota Nova, σ. 297 ἕξ. 305. 383).

⁸ Θ ε ο δ ὴ ρ ο υ Π ρ ο δ ρ ὀ μ ο υ, "Ενθ' ἄν. 385.

⁹ Διήγησις τοῦ Διγενῆ, Λόγ. Ζ'. στίχ. 119 ἕξ. (Legrand).

¹⁰ Π ο υ λ λ ο λ ὀ γ ο ς, στίχ. 406 (W a g n e r, Carmina, σ. 191.)

ὑπανισσόμενοι, δὲν εἰσηκούοντο ὁμως ¹. Ἐπὶ Βενετοκρατίας μάλιστα κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα γνωρίζομεν ὅτι διὰ διατάγματος δουκικοῦ ἀπηγορεύθη τὸ μυρολογεῖν ἐπὶ ποινῇ φυλακίσεως δεκαπενθήμερου καὶ καταβολῆς πέντε ὑπερπύρων ².

Κατὰ τὸ σύνθρονον ἡ ἐξάρχουσα ἀπήγγελλεν ἓνα στίχον, κατὰ τοὺς τελευταίους μάλιστα αἰῶνας τῆς ἡμετέρας αὐτοκρατορίας, καὶ δὴ ἐν Ἰωνίᾳ, δεκαπεντασύλλαβον, τοῦτον δ' ἐπανελάμβανον αἱ συνθρονοῦσαι ἢ αὐτούσιον, ἢ τουλάχιστον κατὰ τὸ νόημα ³.

Τέλος ἄς σημειωθῇ ὅτι τὸν κείμενον νεκρὸν ἐθρήνουν οὐ μόνον γυναῖκες, παρ' αἷς ὁ θρῆνος ἦτο νόμος ⁴, ἀλλὰ καὶ ἄνδρες, ὡς δὲ κατὰ τόπου καὶ τήμερον γίνεται ⁵, περιφημοὶ μάλιστα ἦσαν οἱ Μαρυανθηνοὶ θρηνηφοί ⁶. Οὐχὶ σπανίως ὁμως προσήρχοντο καὶ πολλὰ ἀπρόσκλητα ἄτομα ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ θανάτου τοὺς ἰδίους νεκροὺς ἀποκλαίοντα ⁷.

Ἐννοεῖται δ' ὅτι οἱ συγγενεῖς ἐθρήνουν καὶ ἐκόπτοντο οὐ μόνον παρόντος τοῦ νεκροῦ, ἀλλὰ καὶ ὅσας εὗρισκον φόρεμα ἢ κόσμημά τι ἢ καθ' ὄλου ἀντικείμενον ἀνήκον εἰς αὐτόν ⁸.

¹ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 57. 374, 59. 467, 61. 106. 390, 63. 37. 43. 887. Χορικόσιον, Ἐπιτάφιος ἐπὶ τῷ Πρωκοπίῳ, 128. 13. (Förster-Richtsteig). Περὶ τῆς χρήσεως τῶν θρηνητριῶν βλ. Μιχαήλ Ψελλοῦ, Τῷ πρωτοσυγκέλλῳ τῷ Παρασπονδύλῳ (Κ. Σάθια, Μεσ. Βιβλ. 5. 366.) Κ. Μανασσῆ, Σύνοψις χρονικῆ, 227, στιχ. 5338. Κ. Στιλβῆ, Ἐπὶ τῷ ἐμπρησῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Λάμπρου, Ν. Ἑλλην. 8. 13). Διὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ἐπιθι Χαρ. Βουλοδήμου, Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, 2. 377. 379.

² Φ. Κοκουλέ, Συμβολή (Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 26).

³ Θεοδώρου Προδρομοῦ, Κατομμομαχία, στιχ. 320 ἐξ. Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Μονωδία εἰς Νικήταν τὸν Χωνιάτην 1. 357. 3 (Λάμπρου).

⁴ Λιβανίου, Δύσκολο, γήμας λάλον γυναῖκα ἑαυτὸν προσαγγέλει, τόμ. 6. 542. 19 (Förster). Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 61. 29.

⁵ Τὰ κατὰ Βέλθανδρον καὶ Χρυσάντζαν, στιχ. 1160. Βασιλάκη, Μονωδία (Mai, Spicilegium Romanum, 5. 449). Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Ἐνθ' ἀν. 1, 357. 3. Καὶ ὁ Σουΐδας δ' ἐν τῷ λεξικῷ του, II. 205, λέγει: θρήνους, τοὺς παρ' ἡμῖν θρηνηφοῦς. Nūn ἐν Μάνη (Δ. Ζαφειρακοπούλου, Ἐθιμα τῆς κηδεῖας ἐν Μάνη, Λαογρ. 3. 474) θρηνηφοῦν καὶ οἱ ἄνδρες, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν Χιμάρᾳ (Ἀλεξ. Γεωργίτση, Ἡθῆ καὶ ἔθιμα Χιμαραίων, Ζωγρ. Ἄγων 1. 205).

⁶ Παχυμέρης, 1. 311 καὶ 653 (Βόνν.).

⁷ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 59. 600. Βασιλάκη, Ἐνθ' ἀν.

⁸ Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος τῆς ὁσίας Εὐφροσύνης τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Ρ. Γ. 114. 316,

Η ΕΚΦΟΡΑ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ

Περατωθέντος τοῦ θρήνου, ἤρχιζεν ἡ ἔκφορά, ἣτις ἐκαλεῖτο καὶ *κη δεία*, ἀλλὰ καὶ *ἐξόδιον*¹, ἀκριβῶς ὅπως καὶ σήμερον κατὰ τόπους², ἢ καὶ *ἐξοδος*³, τοποθετουμένου τοῦ νεκροῦ ἐντὸς φερέτρου, τὸ ὁποῖον συνηθέστατα χαρακτηρίζεται ἢ ὡς *κράββατος*⁴ ἢ ὡς *κλίνη*⁵, διὰ τὸ ἔχειν σχῆμα κλίνης, ὡς ἄλλως τε καὶ οἱ συγγραφεῖς μαρτυροῦσι καὶ αἱ σχετικαὶ εἰκόνες δεικνύουσιν⁶· οἱ συγγραφεῖς μάλιστα τὸ χαρακτηρίζουσι καὶ ὡς *σκήμποδα*⁷, ἔνιοι δὲ καὶ ὡς *κιβούριν*⁸.

¹ Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, 52. 17 (Gelzer). Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 130 καὶ 132, 298, (σελ. 84. 19, 239. 112, Drexl). Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀμβροσίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας 1. 81. 27. Νικηφόρου, πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, Ρ. Γ. 111. 724. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 630. 21. Εἶπε δὲ καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους (Βάτραχ. 168): ἔκφορά, ὃ κοινῶς ἐξόδιον λέγεται. Πβ. τὰ πολὺλεκτα ἐξόδια κήματα καὶ τοὺς ἐξοδίους ὕμνους.

² Παλιότερον ἐν Κρήτῃ καὶ σήμερον ἐν Λίνῳ, Ἡπειρῷ καὶ Νισίρῳ ξόδι καὶ ξόδιο ἐν Κυζίκῳ λέγεται ἡ νεκρικὴ πομπή. Πβ καὶ Φ. Κουκουλέ, Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας (Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 28.).

³ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 60. 769. Μιχαήλ Ψελλοῦ, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανῆν (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 5. 82). Ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (275. 14) ἡ κηδεῖα τοῦ βασιλέως χαρακτηρίζεται ὡς «ἐπιτάφιος βασιλέως», σφίζεται δ' ἡ ὄνομασία καὶ σήμερον κατὰ τὴν περιφορὰν τὴν γινομένην τὴν Μ. Παρασκευῆν. Βλ. καὶ Ν. Πολίτιου, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν (Λαογρ. Σύμμ. 3. 334).

⁴ Λιβανίου, Δύσκολος γήμας λάλον γυναῖκα ἑαυτὸν προσαγγέλλει, § 49, τόμ. 6. 542 (Förster). Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 131 καὶ 132 (σελ. 83. 21, 87. 5, Drexl). Ι. Μαλάλα, Χρονογρ. 482. 8, 489. 16. Τ. Η. Νίτσε, Βίος τῆς ὁσίας Εὐσεβίας (Anat. Boll. 61. 116). Νῦν τὸ φέρετρον λέγεται καὶ κρεβάτι, ὡς ἐν Λέσβῳ, καὶ νεκροκρέβατο.

⁵ F u r t m y - L e r o y, Βίος τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Φιλαρέτου (Βυζάντιον, 9. 161. 24).

⁶ Βλ. καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. 4 εἰκόνα.

⁷ Μιχαήλ Ψελλοῦ, Ἐνθ' ἀν. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1140. 30. Tafel, Eustathii opusc. 111. 10. Πβ. τὸ τοῦ Ἠσυχίου: σκήμποδιον εὐτελὲς κλινίδιον, μονοκοίτιον, καὶ τὸ ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Φωτίου σκήμπους· κράββατος ἢ σκάμνος, εἶ δὲ καὶ τὸν διάλογον Τιμαρίωνα 35 (E l l i s s e n, Analekten, IV. 78).

⁸ Διήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου Τύρου, στ. 390 (W a g n e r, Carmina, u. 261). Περὶ τῆς χρήσεως τῆς λ. ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Βενετοκρατίας βλ. Φ. Κουκουλέ, Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας (Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 29.)

Δὲν ὑπῆρχεν ὄρισμένος χρόνος, καθ' ὃν ἐπεβάλλετο νὰ γίνηται ἡ κηδεία, μετὰ τὸν ἐπελθόντα θάνατον. Τοῦτο ἐξηγοῦντο ἐξ ὄρισμένων βεβαίως λόγων, καὶ δὴ κλιματολογικῶν, οἵτινες εἰς τὸ μεσημβρινὸν τῆς Ἑλλάδος κλίμα δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἐπὶ μακρὸν ἀναβολὴν τῆς κηδείας. Ἐἰς ἐξαιρετικὰς μόνον περιστάσεις, λ. χ. ἐν καιρῷ λοιμοῦ ἢ σεισμῶν, ὅτε διὰ τὸν μέγαν ἀριθμὸν τῶν ἀποθνησκόντων δὲν ἐπῆρχουν οἱ θάπτοντες, ἠδύναντο νὰ μείνουν οἱ νεκροὶ ἐπὶ δύο ἢ τρεῖς ἡμέρας ἄταφοι ¹.

Εἰκ. 4. Ἡ ἐπὶ τῶν ὤμων φερομένη κλίνη.

(Ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 155 χειρ. τῶν ἔργων Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζινοῦ.
D u C a n g e, Constantinopolis Christiana, III. 77).

Ἔφερον δὲ τὴν κλίνην οἱ κομίζοντες ἐπὶ τῶν ὤμων* (Εἰκ. 4 καὶ 5) ἐντεῦθεν καὶ αἱ φράσεις «[μετέωρον] ἐπέρχεσθαι τὸν σκίμποδα», «ἐγκλιδὸν αἶρειν», «ὑποβαίνειν τὴν κλίνην», «αἶρειν τὸν νεκρὸν», «προσκομίζεσθαι τὸν νεκρὸν χερσὶν ὑψούμενον», «ἐπὶ τῶν ὤμων τὴν κλίνην βαστάζειν», «ὑπέχειν τῇ κλίνῃ (τῇ σορῶ) τὸν αὐχένα» ². Μόνον δὲ κατὰ

¹ Κ ε δ ρ η ν ο ὕ, Ἱστορ. 675. 6 (Βόνν).

² Γ ρ η γ ὄ ρ ι ο ς Ν ὕ σ σ η ς, P. G. 46. 993. Μ ἄ ρ κ ο υ Δ ι α κ ὄ ν ο υ, Βίος τοῦ ἁγίου Πορφυρίου 23 (σ. 20. 4, Grégoire-Kugener). T h. N i s s e n, Βίος τῆς ὁσίας Εὐσεβίας (Anal. Boll. 61. 115. 30). Ἄ χ μ ἔ τ. Ὀνειροκρ. κεφ. 131, σ. 84. 19 (Drexl). Κ ι ν ν ἄ μ ο υ, Ἱστορ. 2. 31. 1. Βίος Ἀλεξάνδρου, στίχ. 3920 (W a g n e r, Trois poèmes, σ. 174).

τούς τελευταίους αιώνας αναφέρεται ὅτι τὸ φέρετρον ἐβαστάζετο ἐπὶ τῶν χειρῶν¹.

Ἐβάσταζον δὲ τὴν σορὸν οἱ συγγενεῖς ἢ φίλοι τοῦ νεκροῦ², τῶν ἐπιφανῶν μάλιστα ἐξέχοντα πρόσωπα, τὴν τῶν κληρικῶν δὲ καὶ ἱερῶν προσώπων πολλάκις οἱ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου³. Ἐκτὸς ὅμως τούτων ὑπῆρχον

Εἰκ. δ. Ἡ εἰς τὸν ναὸν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἄφιξις τῶν λειψάνων Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

(Ἐκ τοῦ Μηνολογίου Βασιλε.ου τοῦ Β'. J. Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance*, σ. 29).

καὶ εἰδικοί νεκροφόροι, ἐπ' ἀμοιβῇ τὸ ἐπάγγελμα ἀσκοῦντες⁴, δεκανοὶ καὶ λεκτικάριοι καὶ κοπιатаὶ καλούμενοι⁵ κατὰ τὰς κηδείας μάλιστα τῶν πε-

¹ Ἰερομονάχου Βησσαρίωνος, Μονωδία ἐπὶ Κλεόπῃ Παλαιολογίῃ (Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγια*, 4. 159. 18.).

² Συνόδη Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, σ. 284. Κιννάμου, Ἱστορ. 31. 1.

³ Περὶ τοῦ νεκροῦ τοῦ ἁγίου Βασιλείου λέγεται: «προσεκομίζετο χειρὶ ἁγίων ὑψούμενος». Γρηγόριος Θεολόγος, P. G. 36. 601. Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος τῆς δσίας Εὐσεβίας, P. G. 114. 997. Πβ. D. Petrakakos, *Die Toten im Recht*, σ. 101.

⁴ Τὸν μισθὸν εἰς τούτους παρεῖχεν ἡ ἁγία Σοφία.

⁵ Ἐν ταῖς Νεαραῖς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀναφέρονται οἱ τὴν κλίνην φέροντες καὶ οἱ ὀψύττοντες (Zach. von Lingenthal, *Imperatoris Justinia-*

νήτων, ξένων καὶ λοιμοβλήτων ἐγένετο χρῆσις καὶ τῶν *παραβολάνων*, τῶν ἀποτολμώντων δῆλα δὴ νὰ πλησιάσωσι τὸν προσβληθέντα ὑπὸ λοιμοῦ¹.

᾿Ωμίλησα μικρὸν ἀνωτέρω περὶ φερέτρων. Ταῦτα κατεσκευάζοντο ἢ ἐξ ἀπλοῦ ξύλου, ἢ διὰ τοὺς εὐπορωτέρους καὶ ἐκ ξύλου κέδρου ἢ κυπαρίσσου². Τὰ ἀπλᾶ φέρετρα ἦσαν κτήμα τῶν ἐκκλησιῶν ἢ τῶν εὐαγῶν ἰδρυμάτων, ἐπὶ ἐπιστροφῇ παραχωρούμενα, ὡς δὰ ἐνιαχοῦ καὶ μέχρι σήμερον συνηθίζεται³.

Διὰ τοὺς πλουσίους ἐννοεῖται ὑπῆρχον οὐ μόνον ἀργυροῖ, ἀλλὰ καὶ χρυσοῖ κράββατοι⁴, τοὺς ὁποίους ἀντὶ ἀμοιβῆς ἐνοικίαζον οἱ κενόδοξοι συγγενεῖς, μίαν ἔτι δαπάνην εἰς τὴν ταφὴν προσθέτοντες καὶ τὴν πολυτέλειαν αὐτῆς ἀξιάνοντες, παρὰ τὰς διαμαρτυρίας τῶν φρονημωτέρων⁵.

Φαίνεται δ' ὅτι αἱ δαπάναι μιᾶς κηδείας ἐποίκιλλον κατὰ πρόσωπα καὶ αἰῶνας, εἰς τοὺς Πανδέκτας μάλιστα λέγεται ὅτι αὐταὶ κρίνονται ἀναλόγως τῆς περιουσίας καὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἀποθανόντος. Ἐθεωρεῖτο δ' ὕβρις δαπάνη μετρία γενομένη διὰ τὴν κηδείαν πλουσίου⁶. Οὕτως ἔχομεν μεμαρτυρημένην δαπάνην μιᾶς λίτρας, ἥτοι 72 χρυσῶν νομισμάτων,

ni quae vocantur novellae, I. 443a. 444. 447 καὶ 2. 23 Βασιλικά, 4. 1. 20 καὶ 59. 3a. Περὶ τῶν αὐτῶν ὀμιλεῖ καὶ ὁ Βαλσαμὸν ἐρμηνεύων τὸν 47ον κανόνα τῆς ἐν Τρουύλλῳ ΣΤ'. οἴκουμ. συνόδου (Ράλλη - Πουλιανῆ, Σύνταγμα, 2. 418).

¹ Παράβολοι ἐλέγοντο οἱ τολμηροὶ θηριομάχοι, Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστορ. Ζ'. 22. Ἄλλως περὶ παραβολάνων ὁ Henri Grégoire ἐν Βυζαντίῳ.

² Tougard. Quid ad profanos mores dignoscendos augendaque lexica conferunt acta Sanctorum, σ. 76.

³ Κερηνοῦ, Ἱστορ. 675. 75 (Βόνν.). Ἀστέρiou Ἀμασειας, P.G. 40. 185. Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ κοινοῦ κραββάτου βλ. B. Schmidt, Totengebräuche, Archiv 24. 306.

⁴ I. Μαλάλα, Χρονογρ. 489. 16. Zach. v. Lingenthal, Imperatoris Justiniani quae vocantur novellae, I. 448. Χρυσῶν κλινῶν μνείαν ποιεῖται καὶ ὁ Χρυσόστομος. Περὶ τῆς ἐν ἀγία Σοφίᾳ χρυσοπάστου κλίνης βλ. Ducange, Constantinopolis Christiana, III. 78.

⁵ Χρυσόστομος, P.G. 58. 465, 62. 203, 63. 810. Βλ. καὶ Vance, Beiträge, σ. 81. Δ. Μπαλάνοῦ, Ἡ πολυτέλεια κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (Νέα Σιών, 1922, σελ. 439—440.). D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 98. 99. Εἰς τὰς δαπάνας τῆς κηδείας κατὰ τοὺς νόμους (Σύνομης Τ. 5. 10. Zach. v. Lingenthal, JGR 5. 614) ἀνήκον τὰ ἔξοδα τῆς ἐκκομιδῆς, τὸ τίμημα τοῦ τόπου ἐν ᾧ κατετίθετο ὁ νεκρός, τὰ ἔξοδα τῆς ἐνδύσεως καὶ τῆς σοφοῦ, ὡς καὶ τὰ τῆς μετακομιδῆς, ἐάν τὸ λείψανον μετεφέρετο ἐκ τῆς ξένης.

⁶ Πανδέκται, 11. 7, 10. 12. 5.

χάριν κηδείας¹, ὡς πάλιν καὶ τριῶν χρυσῶν νομισμάτων διὰ τὴν ἴδιαν αἰτίαν².

Οἱ βασιλεῖς ἡμῶν, ἐν τῇ ὑπὲρ τῶν ἐνδεῶν προνοίᾳ των, ἵνα μὴ αἰ δαπάναι τῆς κηδείας βαρύνωσι τοὺς ἀπομένοντας οἰκείους οἱ δὲ νεκροὶ θάπτονται ἀμισθί, ἔλαβον ἐνωρὶς τὰ κατάλληλα μέτρα. Ἦδη λοιπὸν ἀπὸ Μ. Κωνσταντίνου, ὃν ἠκολούθησε καὶ Ἀναστάσιος ὁ Δίκυρος, ὠρίσθη ἵνα τὰ ἔξοδα τῶν κηδεῶν τῶν μὴ εὐπορούντων καὶ αἱ ἀμοιβαὶ τῶν εἰς ταύτας ὑπηρετούντων³ καλύπτανται ἀπὸ τὰ ἐνοίκια 950 καὶ κατόπιν 1100 ἐργαστηρίων ἀφιερωμένων εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν, μέτρον, ὅπερ ἀνενώσε καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς διὰ τῆς 43ης καὶ 59ης Νεαρᾶς του⁴. Ἡ διάταξις ὁμοῦς αὕτη, σὺν τῷ χρόνῳ, ἤργησε, δι' ὃ ἠναγκάσθη Λέων ὁ Σοφὸς νὰ τὴν ἐπαναφέρῃ ἐν ἰσχύϊ.

Οἱ κενόδοξοι ἐννοεῖται οἱ ζητοῦντες χρυσῆν ἢ ἀργυρᾶν κλίην⁵ διὰ τὴν νεκρικὴν πομπὴν τῶν οἰκείων των ὡς καὶ πλείονας ἀσκητηρίας καὶ κανονικάς, ὧφειλον νὰ καταβάλωσιν ἐξ ἰδίων τὴν σχετικὴν δαπάνην⁶.

Τὰ μέτρα δὲ ταῦτα τῶν βασιλέων ὑπεβουήθουν συχνὰ καὶ οἱ φιλόπτωχοι, λαϊκοὶ ἢ τοῦ κλήρου, τὰς ἀναγκαίας δαπάνας πρὸς ταφὴν τῶν ἀπόρων ἢ ξένων παρέχοντες⁷. Εἰς παλαιότερους μάλιστα χρόνους ἡ ἐκκλησία εἶχε ταμεῖον, εἰς ὃ οἱ Χριστιανοὶ προσέφερον ποσὰ πρὸς ταφὴν πενήτων⁸.

Σημειωθῆτω δ' ὅτι ὑπῆρχον καὶ οἱ ἄτυφοι, οἱ παραγγέλλοντες ἵνα μὴ ταφῶσι, παρὰ τὴν κοινωνικὴν των θέσιν, πολυτελῶς, ἀλλὰ νὰ δουθῆ εἰς τοὺς πτωχοὺς ἢ πρὸς ταφὴν των περιττὴ δαπάνη⁹, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου θὰ ὑπῆρχον καὶ οἱ ματαιόδοξοι, οἱ ζητοῦντες νὰ γίνῃ πᾶσα περιττὴ δαπάνη χάριν τῆς κηδείας των· ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται τὸ τοῦ Παπινιανοῦ, ὅτι δὲν

¹ Πεῖρα 41. 10 (Zach. v. Lingenthal, JGR 1. 189.)

² Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν ἀρχιμανδρίτην Νεόφυτον (1. 268. 14 Λάμπρου).

³ Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ λευκικάριοι καὶ αἱ τὴν κηδεῖαν παρακολουθοῦσαι καὶ ψάλλουσαι ἀσκήτριαι, ὡς καὶ οἱ ὀρύττοντες τὸν τάφον. Ὑπήγοντο δ' αἱ ἀσκήτριαι καὶ ἀκόλουθοι εἰς τὸν ξενοδόχον τῶν Σαμφῶν, ὅστις ἐλάμβανε παρὰ τοῦ οἰκονόμου τὰ σχετικὰ ποσά.

⁴ Zach. v. Lingenthal, Imperatoris Justiniani, 1. 387 ἐξ. καὶ 442 ἐξ. D. Petrakakos, Die Toten im Recht σ. 126.

⁵ Ἀναφέρεται ἐν τῇ 59ῃ Νεαρᾷ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καταβολὴ 12 σολίδων, ἧτοι χρυσῶν νομισμάτων, πρὸς μίσθωσιν κλίνης.

⁶ Zach. v. Lingenthal, Ἐνθ' ἀν. 1. 447.

⁷ Θεόδωρος Στουδίτης, Ρ. G. 99. 953.

⁸ D. Petrakakos, Ἐνθ' ἀν. 96.

⁹ Γρηγόριος Νύσσης, Ρ. G. 46. 845.

ισχύουσιν ἀνάρμοστοι θελήσεις τῶν ἀποθνησκόντων, λ. χ. ἵνα ἱμάτια ἢ ἄλλα περιττὰ δαπανηθῶσι κατὰ τὴν κηδεῖαν¹.

Οἱ ἐκκομιζόμενοι ἐτοποθετοῦντο ἕκαστος ἐπὶ ἑνὸς φερέτρου· τοῦτο κατὰ κανόνα, ἐπειδὴ ὅμως κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους αἱ πόλεις καὶ οἱ συνοικισμοὶ συχνὰ ὑπὸ λοιμῶν ἐμαστίζοντο, διὰ τοῦτο ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ φορείου τότε ἐτοποθετοῦντο δύο ἢ καὶ πλείονες ἢ καὶ ἐπὶ ἁμαξῶν, ἐκτὸς τῆς πόλεως ἐκκομιζόμενοι ἢ μετεφέροντο διὰ τῶν τράνων, σανίδων δῆλα δὴ, ἃς ἐτοποθέτουν ἐπὶ δύο παραλλίλως ζευγνυμένων ὑποζυγίων².

Τοῦ κομιζόμενου σκηνώματος προηγούντο ψάλλουσαι αἱ παρθέναι, ἐκατέρωθεν δὲ στιχηδὸν ἱερεῖς κρατοῦντες λαμπάδας³ καὶ ψάλλοντες τὸν ἄμωμον⁴ καὶ τὸν τρισάγιον ὕμνον⁵, εἶποντο δ' οἱ λαϊκοὶ, ὁμοίως λαμπαδηφοροῦντες, προηγουμένων, κατ' ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν ἔθιμον, τῶν ἀνδρῶν καὶ ἐπομένων τῶν γυναικῶν⁶ (Εἰκ. 6).

Ἐννοεῖται δ' ὅτι οἱ κληρικοί, οἱ θάπτοντες ὀρθόδοξον, ἔπρεπε νὰ εἶναι τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ μόνον μὴ εὐθρισκομένου ὀρθοδόξου ἱερέως, κατὰ Θεόδωρον τὸν Στουδίτην, ἐπετρέπετο καὶ αἰρετικὸς νὰ τελέσῃ τὴν κηδεῖαν⁷.

Εἰς τὴν ἀκολουθίαν, ἦτις, ἀναλόγως τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἐκκομιζομέ-

¹ Πανδέκτ. 30. 1. 113. 5.

² Θεόδωρος Στουδίτης, P. G. 99. 805. Θεοφάνους, Χρονογρ. 653. 3. Μιχαήλ Ἀτταλειάτου, Ἱστορ. 212. 1. Γ. Κεδρηνοῦ, Ἱστορ. 1. 675. 20. Γεωργηλά, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου, στίχ. 42 (Wagner, Carmina, σ. 33). Μ. Γεδεών, Ἐγγραφοὶ λίθοι καὶ κεράμα, σ. 104.

³ Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, P. G. 1. 989. Χρυσόστομος, P. G. 61. 360, 63. 43. 811. Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 993. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Βίος Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ, P. G. 96. 1240. Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος τῆς ὁσίας Εὐσεβίας, P. G. 114. 649. 997. Θ. Βαλαμῶν, Εἰς τὸν 103ον κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένῃ συνόδου (Ράλλη-Ποτλή, Σύνταγμα, β. 551. 552).

⁴ Χρυσόστομος, P. G. 60. 725. Βαλαμῶν, τ. γ' ἄν.

⁵ Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος Κορνελίου τοῦ Ἐκατοντάρχου, P. G. 114. 1308. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, P. G. 155. 677.

⁶ Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 993. Χορικίου, Ἐπιτάφιος ἐπὶ Μαρίας μητρὶ Μαρκανοῦ ἐισκόπου Γάζης, σ. 103. 14 (Förster-Richtsteig). Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος Κορνελίου τοῦ Ἐκατοντάρχου, P. G. 114. 1305. Διὰ τὴν παρ' ἀρχαίους Ἑλλῆσι συνήθειαν πβ. Δημοσθένους, Πρὸς Μακάριον § 62. Ἐπιθὶ καὶ Ν. Πολίτου, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην (Λαογρ. σύμμεκτα, β. 335). Καὶ νῦν κατὰ τόπους ἐπικρατεῖ τὸ ἔθιμον Σπ. Συγκολίτου, Ὁ νεκρὸς εἰς τὴν Ἀνασελίτσα (Λαογραφ. 11. 401). I. Μιχαήλ, Μακεδονικά, σ. 19. Εὐάγγ. Φελοῦκη, Νεκρικὰ ἔθιμα ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρούπολι (Λαογρ. 10. 461).

⁷ Θεόδωρος Στουδίτης, P. G. 99. 1652.

Ἐὰν δ' ὁ ἀποθανὼν ἦτο μέλος συντεχνίας, καὶ δὴ σοβαρᾶς, τότε, κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἐπάρχου, ὄφειλον πάντες οἱ συνάδελφοί του νὰ παρακολουθήσωσι τὴν κηδείαν μέχρι τοῦ τάφου, τὴν ἐπίσημον στολήν των φέροντες «ὡς ἂν ἔνδοξος ἢ κηδεία εἴη»· ὁ ἀπουσιάζων μάλιστα ἄνευ εὐλόγου αἰτίας ὑπεβάλλετο εἰς χρηματικὸν πρόστιμον ἕξ κερατίων¹. Τὴν κηδείαν μόνον δὲν παρηκολούθουν αἱ συγγενεῖς νεόνυμφοι, δυσσοιωνίστου θεωρουμένου τοῦ πράγματος². Ἄς μὴ παρασιωπηθῇ δ' ὅτι, ἐκτὸς τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὰς κηδείας τῶν εὐγενῶν καὶ πλουσίων, παρηκολούθουν καὶ οἱ ἵπποι των, σάκκου περιβεβλημένοι καὶ ὑπὸ μελανειμονούντων ἵπποκόμων ὀδηγούμενοι³, ἔθιμον, ὅπερ ἔχει ὑπ' ὄψιν του καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ Ἑρωτοκρίτου, ὅταν, περιγράφων τὴν κηδείαν τοῦ Ἀρίστου, ἀνεψιοῦ τοῦ βασιλέως τῆς Βλαχίας (Δ'. 1975) λέγει:

τοῦ βασιλιοῦ ὄλα τᾶλογα θλιμμένα περπατοῦσα
κι' ἐκεῖνοι ποῦ τὰ σύρνασι ὀλόμυρα φοροῦσα.

Μνημονευτέον πρὸς τούτοις ὅτι οἱ ἔφιπποι, οἱ συναντῶντες κηδείαν, σεβασμοῦ χάριν, κατήρχοντο τοῦ ὀχήματός των⁴.

Ἐνταῦθα πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι τῆς νεκρικῆς πομπῆς μετεῖχον λυσίκομοι μεμισθωμένοι θρηνηδοὶ γυναῖκες διὰ τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν στενωπῶν βαδίζουσαι καὶ τὸν ἀέρα τῶν θρήνων αὐτῶν πληροῦσαι, θρήνων ἀναμιγνυομένων εἰς τοὺς τῶν συγγενῶν γυναικῶν, αἵτινες ὁμοίως καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν τίλλουσαι τὴν κόμην ἐθρήνουν, τοῦθ' ὅπερ ἔκαμνε τοὺς σοβαρωτέρους σφόδρα νὰ διαμαρτύρωνται λέγοντας, ὅτι ἦτο ἔντροπή τὰς τοιαύτας τῶν Χριστιανῶν ἀσχημοσύνας νὰ βλέπωσιν οἱ ἐθνικοί, οἱ Ἰουδαῖοι, καί, εἰς παλαιότερους χρόνους, καὶ οἱ αἰρετικοί⁵.

Καὶ οἱ μὲν πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἔκαμνον τὸ καθῆκόν των, τὸ ἔθιμον ὅμως, τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ ἀρχαῖον Ἑλληνικόν⁶, οὐ μόνον διετηρήθη κατὰ πάντας τοὺς αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ κατὰ

¹ Δέοντος τοῦ Σοφοῦ, Ἐπαρχικὸν βιβλίον, 1. 26 (J. Nicole).

² Συνεσίου, Ἐπιστολαί, P.G. 66. 1324. Τὸ ἴδιον ἔθιμον ἐπικρατεῖ καὶ νῦν ἐν Μακεδονίᾳ. A b b o t. Macedonian Folklor, σ. 200. Ἐν Λευκάδι, ὡς πιστεύουσιν, «ἡ ἀσαράντιγη νύφη δὲν κάνει νὰ δῇ κηδεία, γιατί κι' αὐτὴ θὰ πεθάνη».

³ Χρυσόστομος, P. G. 49. 52 καὶ 63. 597.

⁴ Μιχαήλ Ψελλοῦ, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 33.)

⁵ Χρυσόστομος, P. G. 48. 1020, 62. 203, 63. 42. 44. 811.

⁶ B. S c h m i d t, Totengebräuche, Archiv 24. 307. 308.

τοὺς χρόνους τῆς Βενετοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας ¹, καὶ σήμερον δ' ἔτι εἶναι ἐν χρήσει ².

Μικρὸν ἀνωτέρω ὁμίλησα περὶ λαμπάδων, αἷς εἰς τὰς χεῖρας ἔφερον οἱ ἱερεῖς, λαμπάδας ὁμοῦ καὶ μύρα καὶ θυμιάματα ἔφερον καὶ οἱ παρακολουθοῦντες ὡς πολλαχῶς ἐν τοῖς κειμένοις ἔχομεν μεμαρτυρημένον ³. Καὶ ἦτο φυσικὴ ἢ χρῆσις αὐτῶν, ἀφ' οὗ ἀρχικῶς αἱ κηδεῖαι ἐν τε Ἐλλάδι καὶ Ρώμῃ ἐγίνοντο νύκτωρ.

Τὴν χρῆσιν τῶν κηρίων κατὰ τὰς κηδεῖας, ὧν ἡ ἀρχικὴ σημασία, κατὰ τοὺς λαογράφους, ἦτο ἢ τῆς ἀποδιώξεως τῶν πονηρῶν πνευμάτων ⁴, κατὰ Χριστιανικὴν ἀντίληψιν ἐρμηνεύοντες οἱ πατέρες ἔλεγον, ὅτι συνεβόλιζον τὴν ἐκ τοῦ σκοτεινοῦ βίου πρὸς τὸ ἀληθινὸν φῶς πορείαν ⁵, ἢ τὴν ἐν οὐρανοῖς λάμπιν ⁶ ἢ ἠνάπτοντο πρὸς δῆλωσιν τοῦ ὅτι τοὺς νεκροὺς ὡς ἀθλητὰς προπέμπομεν ⁷.

Συνήθεια κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐπεκράτει, ἵνα ὁ θάνατος ἑνὸς μέλους τῆς κοινότητος ἀγγέλλεται διὰ κωδωνοκρουσίας, ἡ ὁποία ἐξηκολούθει καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς νεκρικῆς πομπῆς' ὑπάρχουσι μάλιστα οἱ παραπονούμενοι, ὅτι κατὰ τὰς κηδεῖας πλουσιῶν αὕτη ἦτο συνεχῆς, ἐν ᾧ κατὰ τὰς τῶν πενήτων ἐγίνετο κατ' ἀραιὰ διαστήματα ⁸. Κω-

¹ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας ('Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 29).

² Ἐν Καρπάθῳ σήμερον αἱ γυναῖκες ἀκολουθοῦσι τὴν κηδεῖαν θρηνοῦσαι, ὁμοίως δὲ τέως καὶ ἐν Συνασῶ τῆς Καπαδοκίας. Ε. Μ α ν ω λ α κ ά κ η, Καρπαθιακά, σ. 122. Ι. Σ α ρ α ν τ ί δ ο υ Ἄ ρ χ ε λ ά ο υ, Ἡ Συνασός, σ. 81. Ἐν Αἰτωλῖα αἱ γυναῖκες οὐχὶ μόνον καθ' ὁδὸν μυρολογοῦσιν, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας, μετὰ τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Δ. Λ ο υ κ ο π ο ύ λ ο υ, Σύμμεικτα Αἰτωλικά λαογραφικά, Λαογραφ. 8. 31, ἐν Μάνῃ δὲ καὶ ἐντὸς τοῦ ναοῦ, καθ' ὃν χρόνον ψάλλεται ὁ νεκρός. Δ. Ζ α φ ε ι ρ α κ ο π ο ύ λ ο υ, Ἔθιμα τῆς κηδεῖας ἐν Μάνῃ, (Λαογραφ. 3. 475.)

³ Ν ι κ η φ ό ρ ο υ, π ρ ε σ β υ τ έ ρ ο υ Κ ω ν σ τ α ν τ ι ν ο υ π ό λ ε ω ς, Βίος Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, Ρ. G. 111. 724. Σ υ μ ε ῶ ν ο ς Μ ε τ α φ ρ ά σ τ ο υ, Βίος καὶ πολιτεία τῆς δσίας Εὐσεβίας, Ρ. G. 114. 997.

⁴ E r n s t S a m t e r, Geburt, Hochzeit und Tod, σ. 79.

⁵ Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, Ρ. G. 60. 725.

⁶ Κ. Κ α λ λ ι ν ί κ ο υ, Ἡ φροντίς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ('Ἐκκλ. Κήρυξ, 4. 240.)

⁷ Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, Ρ. G. 63. 43.

⁸ Σ τ. Σ α χ λ ί κ η, Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι, ἔτι καὶ ἀφηγήσεις στίχ. 163 (W a g n e r, Carmina, σ. 84) Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας ('Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 25. 29) Περὶ τῆς κρούσεως κωδῶνων κατὰ τὴν κηδεῖαν βλ. Ν. Π ο λ ί τ ο υ, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην (Λαογραφ. σύμμεικτα, 3. 334). Βλ. καὶ τὰ σημειούμενα ἐν Λαογραφίας τόμ. 10. 461 καὶ 11. 393. Ἡ πένθιμος κρούσις τῶν κωδῶνων ἐν Ζακύνθῳ ἐκφέρεται διὰ τοῦ ρήματος ν ε κ ρ ο σ η μ α ί ν ω.

δωνοκρουσία μόνον δὲν ἐγένετο, θαπτομένων ἐκείνων, ὧν ἀπηγορεύετο ἡ ἐκκλησιαστικὴ κηδεία ¹.

Ἄς προστεθῆ ὅτι τὸ ἔθιμον τῆς τοιαύτης ἐπὶ νεκρῶ κωδωνοκρουσίας ἐπικρατεῖ καὶ νῦν πολλαχού.

Μετὰ τὸν θάνατον, καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νεκρικῆς πομπῆς, ὅσοι ἐθεωρεῖτο νὰ μὴ γίνωνται σκηναί, τὴν ἱερότητα τῆς περιστάσεως διαταράττουσαι ὡς ὅμως ἐκ τῶν νόμων μανθάνομεν, δὲν ἔλειπον τότε καὶ τὰ ἄτοπα. Πολλοὶ δῆλα δὴ εἰς οὓς ὄφειλεν ὁ μακαρίτης, ἔσπευδον νὰ σφραγίσωσι τὴν περιουσίαν του. ἀπούσης τῆς ἀρχῆς, ἠμποδίζον δὲ νὰ γίνῃ ἡ κηδεία ἢ, ἂν ἐγένετο, τὴν ἐσταμάτων καθ' ὁδὸν λέγοντες, ὅτι δὲν θὰ ἐπιτρέψωσι νὰ γίνῃ αὕτη, ἂν δὲν λάβωσι τὰ ὀφειλόμενα ἢ τουλάχιστον ἐγγυητὴν διὰ τὸ χρέος ². τινὲς μάλιστα, ἔτι περαιτέρω προχωροῦντες, οὐδὲ τὰ ὀστᾶ τῶν ὀφειλετῶν τῶν ἄφινον νὰ μετακομισθῶσι διὰ δημοσίας ὁδοῦ καὶ νὰ ἐνταφιασθῶσι, διασκορπίζοντες αὐτά, ἂν δὲν ἐπληρώνοντο· οἱ αὐτοὶ ἐκράτουν καὶ ὡς ἐνέχυρον τὰ τέκνα τοῦ νεκροῦ ἢ ἐμίσθουν αὐτὰ εἰς δουλικὴν ὑπηρεσίαν ³.

Ἀπέναντι τοιαύτης συμπεριφορᾶς ἡ πολιτεία ἐλάμβανε τὰ μέτρα της. Οὕτως ἡ Ἰουστινιανεία νομοθεσία τὸν οὕτω πράξαντα ὑπέστη εἰς τὸν περὶ δημοσίας βίας νόμον καὶ τὸν ἐτιμῶρει ἢ διὰ καταβολῆς προστίμου 50 λιτρῶν χρυσοῦ ἢ, ἂν δὲν εἶχεν οὗτος χρήματα, διὰ σωματικῆς ποινῆς ὑπὸ εἰδικοῦ δικαστοῦ ἐπιβαλλομένης ⁴ ἢ, μὴ γινομένης δεκτῆς τῆς ἀγωγῆς του, καὶ ἂν ἀκόμη ἦτο δίκαια, κατεδικάζετο εἰς δήμευσιν τοῦ ἐνὸς τρίτου τῆς περιουσίας του, πρὸς δὲ καὶ καταβολὴν τόσου ποσοῦ, ὅσον ἔλεγεν ὅτι τοῦ ἐχρεώσται ὁ ἀποθανών, τοῦτο δ' ἐδίδετο εἰς τοὺς κληρονόμους τοῦ μακαρίτου ⁵.

Πρὸς αὐστηρὰν δ' ἐφαρμογὴν τῶν διατασσομένων ὄφειλον νὰ ἐπιβλέπωσιν εἰδικοί ἄρχοντες, ἦτοι οἱ διοικηταὶ τῶν ἐπαρχιῶν ἢ ὁ ἐπαρχος τῆς πόλεως ἢ ὁ ἐπαρχος τῶν ἀνατολικῶν ἱερῶν πραιτωρίων ἢ ὁ μάλιστα τῶν θείων ὀφικίων ⁶.

¹ K. P á λ λ η. Ποινικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, σ. 185 ἔξ.

² Z a c h. v. L i n g e n t h a l, Imperatoris Justiniani quae vocantur Novellae, 1. 452. 453. Βασιλικά, 23. 2. 1.

³ Πανδέκται, 11. 7. 38. Περὶ ἄλλων βαρβαροτήτων κατὰ τὰς κηδείας βλ. Πα χ υ μ έ ρ η, Μιχαὴλ Παλαιολόγος, 1. 59. 19 καὶ D. P e t r a k a k o s, Die Toten im Recht, σ. 111.

⁴ Κῶδιξ, 9. 19. 6. Πανδέκται, 48. 6. 3.

⁵ Z a c h. v. L i n g e n t h a l, Ἐνθ' ἀν. 1. 453. Prochiron auctum, 3. 1. (JGR. 6. 314) Ἐπαναγωγὴ 35 α. β.

⁶ Νεαρά 59 ζ'. (Zach. v. Lingenthal, 1. 450. 454). Πβ. καὶ Βασιλικά. 59. 1. 38.

Τὸ λυπηρὸν δ' εἶναι ὅτι πολλοὶ τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἀρχόντων, αἰσχροκερδῶς φερόμενοι, δὲν ἐπέτρεπον νὰ γίνεται τῶν πολιτῶν ἡ κηδεῖα ἄνευ κέρδους.

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον νομοθεσίαν, οἱ οὕτως ἀθεμίτως ἐνεργοῦντες παρελύοντο τοῦ ἀξιώματός των, ἐξωρίζοντο καὶ ἐπλήρωρον εἰς τὸ διπλάσιον τὴν προσγενομένην ζημίαν¹.

Ἐπ' ἴσης προενόουν οἱ νόμοι, ἵνα μὴ καλῆται πρὸ δικαστηρίου ὁ τελῶν οἰκογενειακὴν κηδεῖαν ἢ τὰ ἀρμόζοντα εἰς τελευτήσαντα ἢ καθ' ὄλου ὁ παρακολουθῶν κηδεῖαν². Ἐπειδὴ δέ, ὡς κατωτέρω θὰ λεχθῆ, τὸ βαρὺ πένθος διήρκει παρὰ Βυζαντινοῖς ἐπὶ ἑννέα ἡμέρας, δὲν ἐπετρέπετο κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ νὰ ἐνοχλῆ τις ἢ νὰ καλῆ πρὸ δικαστηρίου τοὺς στενοὺς συγγενεῖς τοῦ τελευτήσαντος. Ἄν τὸ τοιοῦτον συνέβαινε, τότε ὤφειλεν ὁ παραβαίνων τὰ θεσπισθέντα νὰ ἐκπίπτη τῆς δίκης καὶ νὰ πληρώνη τόσα χρήματα, ὅσα δισχυρίζετο ὅτι τοῦ ὄφειλεν ὁ ἀποθανών³.

Περὶ τοῦ πῶς ἐγίνετο ἡ κηδεῖα τῶν βασιλέων ὠμίλησα ἐν ἰδίᾳ διατριβῇ, εἰς ἣν καὶ παραπέμπω τὸν ἀναγνώστην⁴. Ἐνταῦθα ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω ὀλίγας λέξεις περὶ τῆς κηδεῖας τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου λοιπὸν Πορφυρογεννήτου λεγόμενα, ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς Βασιλείου τάξεως, ἐὰν ὁ Πατριάρχης ἐκηδεύετο Κυριακὴν, ὁ βασιλεύς, ἀφ' οὗ, κατὰ τὴν συνήθειαν, ἐδεξιοῦτο ἐν τοῖς ἀνακτόροις τοὺς συγκλητικούς, τοὺς ἀπέστελλεν, ἵνα παρακολουθήσωσι τὴν κηδεῖαν. Τότε οὗτοι ἀφαιροῦντες τὰ λευκὰ φορέματα, τὰ ὅποια, ἕνεκα τῆς κατὰ Κυριακὴν πρὸ τοῦ βασιλέως παρουσιάσεως των ὄφειλον νὰ φοροῦν, ἐνεδύοντο χροακά, χρωματιστὰ δῆλα δῆ, καὶ πιθανώτατα φαιά⁵, καὶ μετέβαινον εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν, ἐκεῖθεν δὲ μετὰ τοῦ ἀνωτάτου κλήρου καὶ πολλῶν πολιτῶν καὶ κληρικῶν παρηκολούθουν τὴν κηδεῖαν μέχρι τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ὅπου καὶ θὰ ἐγίνετο τοῦ λειψάνου ἡ κατάθεσις. Ἐκεῖ, ἀφ' οὗ ἐψάλλοντο αἱ ἐπικίδειοι εὐχαί, ὅσοι τῶν συγκλητικῶν

¹ Νεαρά 134 (Zach. v. Lingenthal. 2. 578.)

² Πανδέκται, 1. 4, 2. 3.

³ Zach. v. Lingenthal, Imperatoris Justiniani quae vocantur novellae 2. 195. Prochiron auctum 17. 68 (JGR. σ 157. 279). Ἐπαναγωγή 35α. β. Περὶ τῆς κακῆς πρὸς τοὺς νεκροὺς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν ὑπὸ τῶν νόμων ἐπιβαλλομένων ποινῶν βλ. D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 108. 111.

⁴ Φ. Κουκουλέ, Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ., 15, σ. 52 ἔξ.

⁵ Ὁ μοναχὸς Ἰωάννης ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγίου Ὁσθωνος 53 λέγει colorata (=χροακά) quae nos vulgo vocamus blava. Βλ. τὰ σχόλια τοῦ Reiske εἰς τὴν ἐκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως, 2. 742.

ἤθελον. ἔμμενον μέχρι τῆς καταθέσεως τοῦ λειψάνου, οἱ λοιποὶ δ' ἐπέστρεφον οἴκαδε ¹.

ΕΚΑΛΥΠΤΟΝΤΟ ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ;

Ἄρχαία Ἑλληνικὴ ἦτο ἡ συνήθεια, ὡς οἱ συγγραφεῖς καὶ τὰ ἀγγεῖα δεικνύουσιν, ἵνα οἱ νεκροὶ κηδεύωνται ἀκάλυπτοι ². Τὴν συνήθειαν ταύτην ἐξηκολούθησαν καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου καὶ οἱ πρόγονοι ἡμῶν, ὡς διάφοροι μαρτυρίαι πιστοποιοῦσιν. Ὄταν π. χ. ὁ Χρυσόστομος λέγῃ «μὴ δὴ τῇ ὄψει τοῦ κειμένου πρόσεχε, ἐπεὶ ἀναρριπίζεις τὸ πάθος . . . ὅταν τοίνυν ἴδῃς τοὺς ὀφθαλμοὺς καθηρημένους καὶ τὸ στόμα συνηρημένον καὶ τὸ σῶμα ἀκίνητον» ³ καὶ πάλιν «καὶ γῆ ἐπάνω τῆς ὄψεως καὶ τὸ κάλυμμα τῆς θήκης» ⁴, ὅταν Γρηγόριος ὁ Θεολόγος λέγῃ περὶ τοῦ Μ. Βασιλείου ὅτι κατὰ τὴν ἐκκομιδὴν του «σπουδῆ ἦν ἐκάστῳ τῷ μὲν κρασπέδου λαβέσθαι, τῷ δὲ τῆς θείας ἀπολαῦσαι μόνης» ⁵, ὅταν Γρηγόριος ὁ Νύσσης λέγῃ περὶ τῆς ὁσίας Μακρίνης «ἐπειδὴ τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο πρόσωπον αἱ παρθένοι προσέβλεψαν» ⁶, ὅταν ἐν τῇ νεκρωσίμῳ ἀκολουθίᾳ γίνεται λόγος περὶ τοῦ τελευταίου ἀσπασμοῦ ⁷, ὅταν ἐν τῇ νεκρωσίμῳ ἀκολουθίᾳ τῶν νηπίων λέγεται «ὦ τέκνον, τίς ποτε μὴ θρηνήσει βλέπων σου τὸ ἐμφανὲς πρόσωπον εὐμάραντον, τὸ πρὶν ὡς ῥόδον τερπνόν;», ὅταν ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς λέγῃ περὶ τῆς ἀποθανούσης καὶ πλήρους πληγῶν θυγατρὸς του «οὐδὲ γὰρ ἦν πως τοὺς ἀσπάσασθαι βουλομένους τούτου τυχεῖν ἑνὸς τραύματος καὶ μιᾶς πληγῆς παντὸς δεδειγμένου τοῦ σώματος» ⁸, τί σημαίνουνσι πάντα ταῦτα ἢ ὅτι ὁ νεκρὸς ἐκηδεύετο ἀκάλυπτος; Καὶ ἡ μέχρις ἐσχάτων ἄλλως τε παρ' ἡμῖν χρῆσις ὑπὲρ τοῦ ἀκαλύπτου τῶν ἐκφερομένων νεκρῶν μαρτυρεῖ.

¹ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 630. 13—631. 5.

² B. Schmidt, Totengebräuche, Archiv 25. 305. 306. Ν. Πολίτου, Ἡ κάλυψις τῶν ἐκφερομένων νεκρῶν (Λαογραφικὰ σύμμεικτα 1. 112. 113 πβ. καὶ 3 695.)

³ Χρυσόστομος, P. G. 61. 390.

⁴ Χρυσόστομος, P. G. 55. 512.

⁵ P. G. 36. 601.

⁶ Κ. Καλλινίκου, Ἡ φροντίς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ (Ἐκκλ. Κήρυξ, 4. 245.)

⁷ Ὁ Θεσσαλονίκης Συμεών, (P. G. 155. 685) ὁμιλεῖ περὶ τοῦ «τί σημαίνει ὁ ἐπὶ τοῖς νεκροῖς ἀσπασμός».

⁸ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανῆν (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 80.)

Η ΝΕΚΡΩΣΙΜΟΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ

Όταν τέλος ή πομπή έφθανεν εις την εκκλησίαν όπου έμελλε να ψαλλή ο νεκρός, έτοποθετείτο ούτος επί Ικριώματος με την κεφαλήν προς άνατολάς. Καί, έάν μέν ήτο τής Ιερατικής τάξεως, κατά τον Ψευδοδιονύσιον, έτοποθετείτο έμπροσθεν του θείου θυσιαστηρίου, έάν δε μοναχός ή λαϊκός, παρά τον νάρθηκα, παρά τo τίμιον Ιερατείον, προς τής Ιερατικής εισελύσεως¹ ή, ως βεβαιοί Συμεών ο Θεσσαλονίκης, οί μέν άρχιερείς έτοποθετούντο προς τών άγιών θυρών ή πολυ πλησίον αυτών, οί δε μοναχοί προς τών Ιερών θυρών, δηλ. παρά την άπό του νάρθηκος εις τον κυρίως ναόν είσοδον, οί δε λαϊκοί κατά τo μέσον του ναού· καθ' ήν όμως εποχήν έγγραφεν ο Ιεράρχης ούτος, ήτοι κατά τον ΙΕ'. αιώνα, πάντες άνεξαίρετως έτοποθετούντο έν τω μέσω του ναού², πληροφορία, ήν και άλλοθεν κατά την αυτην εποχήν έχομεν έπιβεβαιουμένην³.

Τοποθετηθέντος του φερέτρου εις την οικείαν θέσιν, ήρχιζεν ο ψαλμός τών έπικηδείων ευχών, συμφώνως προς την νεκρώσιμον άκολουθίαν⁴. Σημειωτέον δ' ότι άλλη είναι ή άκολουθία δια τούς λαϊκούς, άλλη δια τούς Ιερείς, άλλη δια τούς μοναχούς και άλλη δια τά νήπια⁵.

Είς παλαιότερους αιώνας γνωρίζομεν ότι ο άρχιδιάκονος άπέλυε τούς κατηχουμένους και παρεκάλει να καταταγής ο κοιμηθείς μετά τών άγιών, τούς δε παρόντας να ζητήσωσι την έν Χριστώ μακαρίαν αυτου τελείω-

¹ Ψευδοδιονύσιος Άροπαγίτης, Περί τών επί τοίς κεκοιμημένοις τελουμένων, Ρ. Γ. 3. 556.

² Συμεών Θεσσαλονίκης, Περί του τέλους ήμών, Ρ. Γ. 155. 677. Κατά τον αυτον Συμεώνα (Ένθ' άν, 677) εις τας μονάς οί καθηγούμενοι και οί Ιερωμένοι μοναχοί έψάλλοντο έντός του ναού, οί δε ιδιώται μοναχοί ή οί λαϊκοί έν τω νάρθηκι.

³ Ός κατά τo 1438 βεβαιοί ο Μ. Πρωτοσύγκελλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου 'Ιωάσαφ· «νύν δε καθολικῶ λόγω πάντα τά λείψανα έν μέσω τής εκκλησίας ψάλλονται» Γενναδίου Άραμαπατζόγλου, Φωτίειος βιβλιοθήκη, 2. 245.

⁴ Ν. Πολίτου, Τά κατά την τελευταίην, Λαογραφικά σύμμεικτα, 3. 335. Έμμ. Παντελάκη, 'Η νεκρώσιμος άκολουθία τής Άνατολικής εκκλησίας (Νέα Σιών, τόμ. 28, σ. 168—176, 219—228, 273—79, 339—44.) Περί τών άναγιγνωσκομένων ευχών, τής περικοπής του Άποστόλου και του Ευαγγελίου. βλ. Ψευδοδιονύσιον Άροπαγίτην, Ρ. Γ. 3. 556. 557 και Συμεώνα Θεσσαλονίκης, Ρ. Γ. 155. 681. 684. 685, προς δε και τo κεφ. τών Διαταγών τών άγιών Άποστόλων «προσφώνησις υπέρ τών κεκοιμημένων», Ρ. Γ. 1. 1144. 1145. Έπιθι και D. Petrakakos, Die Toten im Recht σ. 102, 103.

⁵ Κ, Καλλιγιου, Ένθ' άν. 4, 283,

σιν¹, ἔλεγε δ' ὅτι ὁ ἀποθανὼν μεταβαίνει ἐκεῖ «ἐνθα ἀπέδρα ὀδύνη, λύπη καὶ στεναγμός»².

Μετὰ ταῦτα, ἀφ' οὗ ἤρχετο ὁ ἱερεὺς, ἵνα ἡ μακαρία ἢ μνήμη τοῦ ἀπελθόντος καὶ ἐκαλοῦντο οἱ παρόντες νὰ δώσωσιν εἰς αὐτὸν τὸν τελευταῖον ἀσπασμόν³, τὸ φέρετρον ἐλάμβανε τὴν πρὸς τὸ κοιμητήριον ἄγουσαν.

ΠΟΥ ΕΘΑΠΤΟΝΤΟ ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ

Τὰ νεκροταφεῖα, *ταφεῖα*, καὶ κατ' εὐφημισμὸν *κοιμητήρια* καλούμενα, ἀφ' οὗ ὁ θάνατος παρεβάλλετο πρὸς ὕπνον⁴, κατ' ἀρχαίαν συνήθειαν⁵, ὤφειλον νὰ κεῖνται, τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνας, ἐκτὸς τῆς πόλεως, πιθανῶς παρ' ὀδόν⁶.

Ἦδη ὁ Ἀδριανὸς ὄρισε ποινὴν τεσσαράκοντα χρυσῶν κατὰ τῶν ἐνταφιαζόντων ἐντὸς τῆς πόλεως, ἴσην δὲ καὶ κατὰ τῶν ἀρχόντων τῶν ὑπομεινάντων τοῦτο⁷.

Τηρουμένης τῆς ἀπαγορεύσεως ταύτης, ἔχομεν μαρτυρίας ἐπανειλημμένας περὶ ὑπάρξεως τάφων πρὸ καὶ ἐκτὸς τῶν πόλεων καὶ ἐντὸς ἀγρῶν⁸.

Ὅταν δὲ βραδύτερον ἐπεξετάθησαν τὰ παλαιὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τείχη καὶ ὁ τέως ἐκτὸς τῆς πόλεως χῶρος ἐγένετο ἐντὸς τοῦ νέου

¹ Ψευδοδιονύσιος Ἀρεοπαγίτης, P. G. 3. 556.

² Χρυσόστομος, P. G. 61. 360.

³ Ὁ Ψευδοδιονύσιος, P. G. 3. 556 λέγει «καὶ μετὰ τὴν εὐχὴν αὐτὸς τε ὁ ἱεράρχης ἀσπάζεται τὸν κεκοιμημένον καὶ μετ' αὐτὸν οἱ παρόντες ἀπαντες». Πβ. καὶ ἐνθ' ἄν. 565. Τοῦ τελευταίου ἀσπασμοῦ μνεῖαν ποιεῖται καὶ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, P. G. 155. 685 λέγων ὅτι οὗτος δίδεται «διὰ τὴν μετάβασιν καὶ τὸν ἀπὸ τῆς ζωῆς ταύτης χωρισμὸν καὶ ὡς κοινωνία καὶ ἔνωσις ἔστιν ὅτι καὶ θνήσκοντες ἀλλήλων οὐ χωριζόμεθα». Βλ. D. Petrakakos, Ἐνθ' ἄν. 103.

⁴ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος (Ἑλληνικά. 1. 291. 7). Χρυσόστομος, P. G. 49. 393. 394. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, P. G. Ἐνθ' ἄν. 155. 677. D. Petrakakos, Ἐνθ' ἄν. 124.

⁵ Βλ. Dargemberg-Saglio, Dictionnaire, σ. 1393. Καὶ οἱ Ἰουδαῖοι ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς τῶν ἐκτὸς τῶν πόλεων. D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 59.

⁶ Ἐν ἐπιγράμμασι τοῦ σχολαστικοῦ Ἀγαθίου ὁ νεκρὸς προσαγορεύει τὸν παρερχόμενον διὰ τοῦ παροδῖτα.

⁷ Πανδέκται, 47. 12. 5.

⁸ Χρυσόστομος, P. G. 55. 68, 58. 676, 61. 560, 63. 803, 811. Μακρίου τοῦ Αἰγυπτίου, Ὀμιλία, Ὀμιλία Λ'. P. G. 34. 724. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ μακαριωτάτου Μαρτίνου ἀρχιεπισκόπου Ρώμης (Anal. Boll. 51. 261.).

περιβόλου, τότε, ὡς λ. χ. ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἀναφέρεται ταφή εἴτε ἔσω, εἴτε ἐκτὸς τῆς πόλεως¹.

Ἡ Ἰουστινιάνειος νομοθεσία² καὶ κατόπιν οἱ ἐπὶ τῶν Ἰσαύρων νόμοι, ἐπιβάλλοντες, ὡς ὁ Ἀδριανός, πρόστιμον 40 νομισμάτων εἰς τὸν θάπτοντα ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ τὸν τόπον δημεύοντες, διατάσσουσι νὰ μὴ μεταφέρεται τὸ ἐκεῖ ταφὴν λείψανον «κἂν ἢ συνήθεια ἔχη τῆς πόλεως θάπτειν ἐν αὐτῇ»³.

Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων λέξεων δῆλον καθίσταται ὅτι μὲ τὴν πάροδοι τοῦ χρόνου ἐσχόλαζεν ἡ ἀρχαία ἐκεῖνη ἀπαγόρευσις· ὁ Θεοφάνης μάλιστα ἐν τῇ χρονολογίᾳ του ἀναφέρει ἐνάστια καὶ προάστια μνήματα⁴. Τέλος διὰ τῆς 53ης Νεαρᾶς του Λέων ὁ Σοφὸς ἐπέτρεψεν, ἵνα οἱ συγγενεῖς θάπτωσι τοὺς νεκροὺς των ἀτιμωρητὶ εἴτε ἐντὸς εἴτε καὶ ἐκτὸς τῆς πόλεως⁵.

Ἐνταῦθα ἐξεταστέον καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἐν ἐκκλήσιας ταφῆς.

Γνωρίζομεν ὅτι τὰ μαρτύρια ἐνεῖχον καὶ τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος, ὅτι ἐν τοῖς ναοῖς ἐθάπτοντο λείψανα ἁγίων καὶ ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς ἐθάπτοντο ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου «διὰ τὴν τῆς θείας ἱερωσύνης χάριν», οἱ πατριάρχαι μάλιστα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων. Ἐπ' ἴσης ἐν ταῖς μοναῖς, κάτωθεν τοῦ θυσιαστηρίου, ὑπῆρχον καὶ οἱ τάφοι τῶν ἱερωμένων μοναχῶν, ἐν ᾧ τῶν λαϊκῶν οἱ τάφοι εὐρίσκοντο περὶ τὰς πύλας τοῦ ναοῦ τὰς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰσαγούσας εἰς τὸν κυρίως ναόν.

Αὐτὰ παλαιότερον· κατὰ τοὺς τελευταίους ὅμως αἰῶνας εἶχε καταργηθῆ ἢ συνήθεια αὕτη καὶ λαϊκοὶ ἐθάπτοντο ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς⁶.

Οἱ βασιλεῖς γνωρίζομεν ὅτι κανονικῶς ἐθάπτοντο ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων⁷, γενικῶς ὅμως ἀπηγορεύετο ἡ ταφή λαϊκῶν ἐντὸς ναῶν, τῷ 381 μάλιστα ὁ Θεοδοσίος ἀπηγόρευεν αὐστηρῶς αὐτήν⁸, ἀπαγόρευσις τὴν ὁποῖαν εὐρίσκομεν καὶ εἰς μεταγενεστέ-

¹ Zach. v. Lingenthal, Imperatoris Justiniani quae vocantur novellae, 1. 447. 448.

² Πανδέκται, 12. 3. 5.

³ Ecloga ad Prochiron mutata, 37. 16. (Zach. v. Lingenthal, JGR 4. 147).

⁴ Θεοφάνους, Χρονολογ. 1. 653. 5.

⁵ Zach. v. Lingenthal, JGR. 3. 146.

⁶ Συμεών Θεσσαλονίκης, Ἐνθ' ἀν. σ. 155. 677.

⁷ Φ. Κουκουλέ, Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., 3. 15. 61.)

⁸ Κῶδ. Θεοδ. 9. 17. 1. 6.

ρους νόμους¹. Τοῦτο καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ του ἱστορίᾳ λεγόμενον, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀφίστανται τῶν ἐκκλησιῶν τὰ κοιμητήρια², ἣν ἀπαγόρευσιν εὐρίσκομεν καὶ εἰς μεταγενεστέρους νομοκάνοντας ἐπαναλαμβανομένην³, πρὸς δὲ ἡ πιστοποιήσις τοῦ Μάρκου Ἀλεξανδρείας, ὅτι ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐθάπτοντο λείψανα ἐντὸς ναῶν «ἀπὸ ἀρχαίας ἐγγωρίου συνηθείας»⁴ πιστοποιοῦσιν ὅτι ἐγίνετο ταφή καὶ ἐν ἐκκλησίαις Ὅτε δὲ τῷ 1438 ἠρωτήθη ὁ Μ. Πρωτοσύγκελλος τῶν Πατριαρχείων «εἰ ἔξεστι θάπτειν ἐν ἐκκλησίᾳ λείψανον» ἀπήντησεν ὅτι τοῦτο κωλύουσιν οἱ ἱεροὶ κανόνες «πλὴν γίνεται»⁵. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθὸν τὸ λεχθὲν ὅτι «οἱ νεώτεροι χρόνοι εἰσήγαγον τὸ ἔθιμον τοῦ θάπτειν ἀνεξαιρέτως πάντας τοὺς νεκροὺς ἐν τοῖς ναοῖς»⁶.

Ἐν τοῖς Βασιλικαῖς δὲ μόνον βλέπομεν ὅτι ἐπιτρέπεται νὰ θάπτωνται νεκροὶ ἐν ἐκκλησίαις ἔνθα δὲν ἔχουσι κατατεθῆ λείψανα μαρτύρων⁷, ἤτοι μόνον εἰς τὰ ἐθκτήρια.

Ἐπ' ἴσης, κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον νομοθεσίαν, ἣν καὶ τὰ Βασιλικά ἀκολουθοῦσι, δὲν ἐπετρέπετο νὰ θάπτωνται ἄνδρες ἐν γυναικείαις μοναῖς καὶ τὰνάπαλιν⁸. Τοῦναντίον δὲ δὲν ἐθεωρεῖτο ἄτοπον, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Ἰωάννου Κίτρου, ἵνα ὀρθόδοξοι θάπτωνται ἐν Λατινικαῖς ἐκκλησίαις, ἀφ' οὗ «ἀκείσε ἡ τοῦ τιμίου σταυροῦ καὶ τῶν θείων μορφωμάτων ἐστὶν ἀναστήλωσις καὶ προσκύνησις»⁹.

Κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς περίοδον φαίνεται ὅτι καὶ ἐντὸς τῶν αὐτῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν ἐθάπτοντο νεκροί, τοῦτο ὅμως αὐστηρῶς ἀπηγορεύθη, ἀφ' οὗ διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἠδύνατο καὶ ἔγκλημα νὰ καλυφθῆ. Ἡ οἰκία, ἐν ἣ ἔλαβε χώραν ταφή ἀνήκε τότε εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἣ δὲ περιουσία τοῦ τοῦτο ποιήσαντος ἐν Κύπρῳ ἐδημεύετο ὑπὲρ τοῦ αὐθέντου τῆς χώρας¹⁰.

Ἐπειδὴ δ' εἰς τὰ μεγάλα Βυζαντινὰ κέντρα ἀπέθνησκον πολλάκις καὶ πολλοὶ ξένοι μὴ ἐγκαταλιπόντες μηδὲ τὰ πρὸς ταφήν ἀναγκαῖα ἔξο-

¹ Μηδεὶς ἐν ἐκκλησίᾳ θαπτέτω νεκρόν, φέρεται ἐν τοῖς Βασιλικαῖς.

² Παρά M i g n e, P. G. 20. 1017.

³ Κ. Δ υ ο β ο υ ν ι ὡ τ ο υ, Νομοκάνων Μαλαξοῦ, σ. 79.

⁴ Ρ ἄ λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα 4. 479.

⁵ Γ ε ν ν ν α δ ἰ ο υ Ἰ ρ α μ π α τ ζ ὄ γ λ ο υ, Φωτίειος βιβλιοθήκη, 2. 245.

⁶ Μ. Γ ε δ ε ὡ ν, Ἐγγραφοὶ λίθοι καὶ κεράμια, σ. 97 ἔξ.

⁷ Ρ ἄ λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα, 6. 455.

⁸ Ρ ἄ λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα, 2. 418.

⁹ Ρ ἄ λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα, 5, 403. 404.

¹⁰ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α', σ. 268 (Κ. Σ ἄ θ α, Μεσ. βιβλ. 6. 223). Περὶ τῆς παρ' ἀρχαίοις ταφῆς ἐντὸς οἰκιῶν βλ. Χ α ρ. Β ο υ λ ο δ ῆ μ ο υ, Δοκίμιον 2, 440. 441.

δα, διὰ τοῦτο ἐθάπτοντο οὗτοι δι' εἰσφορῶν φιλευσπλάγχμων, οἵτινες ἐφρόντιζον, ἵνα καὶ ἰδιαίτεροι χῶροι πρὸς ταφήν αὐτῶν ἀγοράζωνται καὶ χραιομοποιῶνται, *ξενοτάφια* καλούμενοι ¹.

Αὐτὰ ἐν ὁμαλαῖς περιστάσεσι περὶ κοιμητηρίων, ἅτινα παρειχον πόρον τινὰ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἀφ' οὗ ἐπληρῶντο ὁ τόπος ἐν ᾧ τις ἐθάπτετο ². ἐν καιρῷ ὅμως λοιμοῦ οἱ κανόνες δὲν ἐτηροῦντο, οἱ δὲ ἀθροοὶ ἀποθνήσκοντες ἐθάπτοντο εἴτε ἐντὸς λάκκων εἰς ἀγροὺς εἴτε καὶ ἐρρίπτοντο εἰς τὴν θάλασσαν ³.

ΟΙ ΕΠΙΤΑΦΙΟΙ ΛΟΓΟΙ ΚΑΙ Η ΕΝ ΤΩΙ ΤΑΦΩΙ ΚΑΤΑΘΕΣΙΣ

Μετὰ τὴν λήξιν τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, τὸ φέρετρον ὠδηγεῖτο εἰς τὸν τάφον ἔνθα, κατὰ ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν, ἀλλὰ καὶ Ἑβραϊκὴν συνήθειαν, ἀπηγγέλλετο ὑπὸ φιλικοῦ προσώπου ὁ εἰς τὸν νεκρὸν ἐπιτάφιος, ἔπαινον τῶν ἀρετῶν αὐτοῦ περιέχων. Ὁρισμένως δ' ἐν αὐτῷ ἀνεφέρετο ἡ αἰτία τοῦ θανάτου, ἢ περὶ τοῦ θανάτου διδασκαλία τῆς ἐκκλησίας, περιεγράφετο ὁ βίος τοῦ νεκροῦ καὶ αἱ πρὸς τὴν πολιτείαν ὑπηρεσίαι αὐτοῦ καὶ ἐτελείωνε μὲ ἔπαινον τοῦ νεκροῦ καὶ παραμυθητικούς λόγους πρὸς τοὺς συγγενεῖς του.

Μνεῖαν τῶν ἐπιταφίων τούτων λόγων, οἵτινες πολλάκις ἐγράφοντο μετὰ τὴν κηδείαν, λαμβάνοντες ἐνίοτε καὶ τὸν τύπον παραμυθητικῶν ἐπιστολῶν ⁴, μνεῖαν, λέγω, τῶν ἐπιταφίων τούτων λόγων ποιεῖται ὁ Λουκιανὸς ἐν τῷ περὶ πένθους συγγραμμίῳ του (κεφ. 23), κατόπιν δὲ καὶ διὰ φοροὶ μεταγενέστεροὶ αὐτοῦ συγγραφεῖς, ὡς λ. χ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ⁵,

¹ Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 857. Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία ἔκτισεν ἐν Κωνσταντινουπόλει ξενοτάφια. Ψευδοκωδινῶ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως. 246. 10. Τὰ ξενοτάφια ἐν Κωνσταντινουπόλει ἔκειντο πλησίον τῆς Μωκηνσίας κινστέρνης (Τσακούρ-μποστάν). Πβ. Du Cange, Constantinopolis Christiana, βιβλ. 4. 77 καὶ M. Γεδεών, "Ἐγγραφοὶ λίθοι καὶ κεράμια, σ. ργ'. Τὸ ξενοτάφιον λέγεται νῦν ἐν Κρήτῃ ξενοταφεῖο.

² Σύνοψις T. 5. 10. (Zach. v. Lingenthal, JGR, 5. 614) ἐπὶ Ἰουστινιανῶ μάλιστα τὴν ἐποπτείαν τῶν κοιμητηρίων εἶχον οἱ οἰκονόμοι τῆς ἁγίας Σοφίας (Zach. v. Lingenthal, Imperatoris Justiniani quae vocantur novellae. 1. 442).

³ Πρωκοπίου, Ὑπὲρ τῶν πολέμων, 2. 23. 12. Κεδρηνοῦ, Ἱστορ. 1. 675—6.

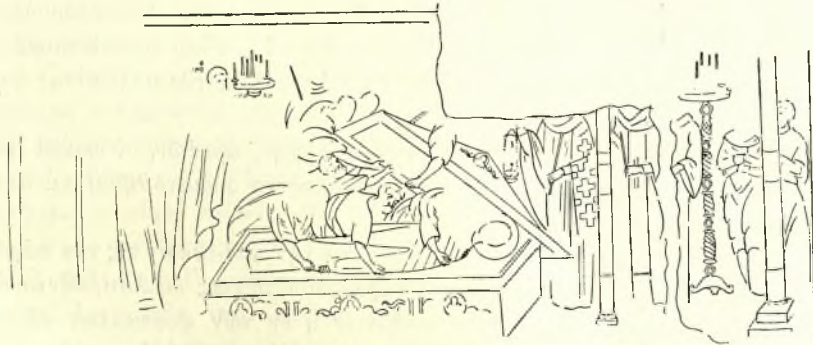
⁴ D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 104. 105. Περί τῶν ἐπιταφίων λόγων παρ' ἀρχαίους βλ. Χαρο. Βουλοδήμου, Δοκίμιον 2. 390.

⁵ P. G. 35. 756. Ὁ Γρηγόριος, "Ἐνθ' ἂν ὀμιλεῖ διὰ μακροῦς καὶ κομποῦς λόγους. οἱς οἱ πολλοὶ χαίρουσι",

Γρηγόριος ὁ Νύσσης ¹, ὁ Χορίκιος ², ὁ Μιχαὴλ Ψελλός ³, ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος ⁴ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ⁵.

Κατόπιν τὸ φέρετρον κατεβιβάζεται ἐντὸς τοῦ τάφου (Εἰκ. 7) ὁ δὲ ἱερεὺς, ὡς ἐφόδιον διὰ τὸν ἄλλον κόσμον, ἐπέχει σταυροειδῶς, κατὰ μὲν Ψευδοδιονύσιον τὸν Ἄρεοπαγίτην, ἔλαιον, συμβολίζον ὅτι ὁ κεκοιμημένος

Εἰκ. 7. Ἡ ἐν τῷ τάφῳ κατάθεσις τοῦ νεκροῦ.

(Ἐκ τοιχογραφίας τοῦ Ἀφεντικοῦ τοῦ Μυστρά. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, πίν. 1023.)

ἐτελειώθη κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας ἀθλήσας ⁶, κατὰ δὲ τὸν Χρυσόστομον «μύρον καὶ ἔλαιον καὶ χρίσμα τοῦ βαπτίσματος» ⁷ σφραγίζων δὲ τὸ

¹ P. G. 46. 857.

² Χορικόιου, Ἐπιτάφιος ἐπὶ Προκοπίῳ, σ. 110. 10 (Förster-Richtsteig).

³ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἐπιστολὴ ἀνεπίγραφος (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 490.)

⁴ Μανουὴλ Παλαιολόγου, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν αὐτάδελφον αὐτοῦ δεσπότην κύρ Θεόδωρον (Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια, 3. 148.)

⁵ Διὰ τοὺς ἐπιταφίους ἐν γένει λόγους παρὰ Χριστιανοῖς βλ. Ludwig Ruland, *Die Geschichte der kirchlichen Leichenfeier*, σ. 147—168 καὶ D. Petrakakos, *Die Toten im Recht*, σ. 31.

⁶ Ψευδοδιονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Περὶ τῶν ἐπὶ τῆς κεκοιμημένοις τελουμένων, P. G. 3. 565. Καὶ ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Ἐνθ' ἄν. 155. 685 ὁμιλεῖ περὶ ἐπιχύσεως σταυροειδῶς ἐλαίου ἐκ τῆς φωταγωγῆς κανδήλας ἢ ἄλλου σκεύους. Σήμερον ὁ ἱερεὺς χύνει ἔλαιον καὶ οἶνον, ὑπόλειμμα τῶν ἀρχαίων χοῶν, περὶ ὧν κατοιτέρω.

⁷ Χρυσόστομος, P. G. 60. 725.

λείψανον διὰ τοῦ σημείου τοῦ τιμίου σταυροῦ καὶ ἐπιχέων ὀλίγην γῆν ἠΰ-
χετο, ἵνα κούφη αὕτη ἐπ' αὐτὸν ἐπιπέσῃ ¹.

“Ὅτι δ' ἐντὸς τοῦ τάφου, πρὸς ἀποτροπὴν τῆς ἐπηρείας τοῦ πονηροῦ,
θὰ ἐρρίπτετο καὶ τεμάχιον κεράμου ἐγγάρακτον τὸν σταυρὸν φερούσης,
δεικνύει καὶ ἡ σημερινὴ εὐρυτάτη χρῆσις καὶ τὸ ὅτι ἐν μεσαιωνικοῖς τῶν
Θηβῶν τάφοις εὐρέθη τοιοῦτον κεράμιον τεμάχιον ².

Μετὰ ταῦτα ὁ νεκρὸς κατεχώννυτο ³ ἢ περιεχώννυτο ⁴ ὑπὸ τῶν ὀρυ-
τόντων τοὺς τάφους, οἵτινες ἐκαλοῦντο κοπιαταί ⁵, οὕτω τοποθετουμένης
τῆς σοροῦ, ὥστε ὁ νεκρὸς νὰ βλέπῃ πρὸς ἀνατολάς, τῆς μελλούσης ἀνα-
στάσεως αὐτοῦ οὕτω συμβολιζομένης ⁶.

Σημειωτέον δ' ὅτι, πλὴν τῶν κτιστῶν τάφων, ἀρκλῶν, οἱ νεκροὶ κα-
τετίθεντο καὶ εἰς σαρκοφάγους, αἵτινες ἐκαλοῦντο σωματοθήκαι καὶ μάκ-
τραι καὶ θῆκαι καὶ λάρνακες ⁷.

Ἄς προσθέσωμεν δ' ἐνταῦθα ὅτι κατὰ τὴν κατάθεσιν εἰς τὸν τάφον
ὀσίων προσώπων οἱ τὴν κηδείαν παρακολουθοῦντες ἐφιλοτιμοῦντο ἐκ
τῶν περιελισσουσῶν τὸν νεκρὸν σινδόνων ἢ ἐκ τῶν φορεμάτων αὐτοῦ
ν' ἀποσπάσῃ καὶ νὰ φέρωσι μεθ' ἑαυτῶν τεμάχια, εἰς εὐλογία ⁸.

¹ Ἰ ο υ λ ι α ν ο ὦ, Ἐπιστολαί, ἐπιστ. 33 (σ. 61. 6 Bidez). Πβ. τὸ ἐν τῇ Ἀλ-
κήσιτιδι τοῦ Εὐριπίδου (463)

κούφη σοι γῆν ἐπάνωθι πέσσοι, γύναι

καὶ τὸ τοῦ Μ α ρ τ ι ἄ λ η IX. 29. 11 sit tibi terra levis

² Α. Κ ε ρ α μ ο π ο ὕ λ λ ο υ, Παλαιὰ Χριστιανικὰ καὶ Βυζαντινὰ ταφαὶ
ἐν Θήβαις (Ἀρχαιολ. Δελτ. 10 (1926), σ. 126. Νῦν ἐν Καρυαῖς τῆς Ἀνατολικῆς
Ρωμυλίας ἐν τῷ τάφῳ ἐγκλείουσιν λάγηνον πλήρη ἡγιασμένου ὕδατος. Λ ο υ -
λ ο υ δ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἀνέκδοτος συλλογὴ Καρυῶν, σ. 192.

³ T a f e l, Eustathii opusc. 297. 63.

⁴ H e s s e l i n g - P e r n o t, Poèmes Prodromiques, I. 31. Τὸ περιχώνω
ἐπὶ τῆς σημασίας ταύτης εὐχρηστον ἐν Καρπάθῳ, Λακωνικῇ καὶ Οἰνῳ τοῦ Πόν-
του. Ἀλλαγὴ τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἐν Μακεδονίᾳ, γίνεται χρῆσις τοῦ π α ρ α χ ῶ -
ν ω. Ἀ ν ν α ἢ Κ ο μ ν η ν ἠ, ἐν τῇ Ἀλεξιάδι τῆς (1. 184. 15 καὶ 289. 9) μετα-
χειρίζεται, ἀντὶ τοῦ περιχώνω, τὸ ρῆμα ἐ ν σ ο ρ ι ἄ ζ ω.

⁵ D. P e t r a k a o s, Die Toten im Recht, σ. 126.

⁶ Χ ρ υ σ ὸ σ τ ο μ ο ς, P. G. 60. 725. Ψ ε υ δ ε π ι φ α ν ἰ ο υ, Λόγος Β'.
τῷ ἀγίῳ καὶ Μεγάλῳ Σαββάτῳ. P. G. 43. 448—9.

⁷ Χ ρ υ σ ὸ σ τ ο μ ο ς, P. G. 56. 206, 61. 305. Πβ. καὶ τὰ σημειούμενα ἐν
Βυζαντίου τόμῳ, 8. 756. Περὶ σαρκοφάγων ἰδ. K a r l M. K a u f m a n n, Hand-
buch der christlichen Archeologie, 494 ἐξ.

⁸ Σ υ μ ε ῶ ν ο ς Μ ε τ α φ ρ ἄ σ τ ο υ, Βίος καὶ πολιτεία τῆς ὀσίας Εὐσε-
βίου, P. G. 114. 997, τ ο ὦ α ὐ τ ο ὦ, Βίος τοῦ ὀσίου Ἀβραμίου, P. G. 155. 77.
Βίος καὶ πολιτεία Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, Migne, P. G. 99. 165,

ΤΑ ΕΝ ΤΟΙΣ ΤΑΦΟΙΣ ΣΥΝΘΑΠΤΟΜΕΝΑ ΚΑΙ Η ΤΥΜΒΩΡΥΧΙΑ

Ἐντὸς τῶν τάφων ἐναπετίθεντο τότε οὐ μόνον φιαλίδια μύρων, ὧν τινα καὶ ἀνευρέθησαν ¹ (Εἰκ. 8), καὶ στέφανοι χρυσοῖ ², ἀλλὰ καὶ διάφορα κοσμήματα, πρὸς δὲ καί, κατὰ Ρωμαϊκὴν συνήθειαν, χρήματα, τοῦθ' ὅπερ, ὡς καὶ τὰ μεταξωτὰ καὶ πολύτιμα φορέματα τοῦ νεκροῦ, προεκάλει τὴν τυμβωρυχίαν. Τούτου ἕνεκα ἐπανειλημμένως οἱ νόμοι ἀπηγόρευον τὸ συνθάπτειν κοσμήματα καὶ χρήματα, προσθέτοντες ὅτι συχνὰ ἐποίουν τοῦτο οἱ ἀπλούστεροι ³, οἵτινες ἐξηκολούθουν νὰ συνθάπτωσι χρήματα καὶ κοσμήματα μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ ΙΕ'. αἰῶνος, ὡς δεικνύει ἢ κατὰ τὸ 1467 ἀπαγορεύσεις τῆς Συνόδου τοῦ Γερόλαμο Λάντο, ἣτις ἀπειλεῖ μὲ ἀφορισμὸν τοὺς Κρητας τοὺς θέτοντας ἐντὸς τῶν τάφων χρυσοὺν ἢ ἄργυρον ἢ τιμαλφῆ κοσμήματα ἢ μεταξωτὰ φορέματα ⁴.

Πόσον δ' εὐθρέως ἤσκειτο ἡ τυμβωρυχία τότε φαίνεται ἔκ τε τῆς συχνῆς μνείας αὐτῆς ὑπὸ τῶν συγγραφέων καὶ τῶν ὑπὸ τῶν νόμων εἰς τοὺς τυμβωρύχους ἐπιβαλλομένων ποινῶν.

Τοὺς περὶ τοὺς τάφους οὕτω κλέπτας καὶ ληστάς, τοὺς συχνὰ διαφεύγοντας τὴν προσοχὴν τῶν *μνημοραλίων* ἢ *τοποφυλάκων*, ἥτοι φυλάκων τῶν μνημάτων ⁵, ἐπανειλημμένως ἀναφέρει ὁ Χρυσόστομος, ὑπομιμνήσκων ὅτι ἡ πολυτελής ταφὴ προεκάλει τὴν τυμβωρυχίαν, κατόπιν ὁ Θεολόγος Γρηγόριος, πολ-

Εἰκ. 8. Φιαλίδιον μύρου ἐξ ὀπτῆς γῆς εὑρεθὲν ἐντὸς τάφου ἐν Κων/πόλει.

(J. Ebersolt, *Monuments funéraires de Constantinople* B.C.H. 1922, σ. 381.)

¹ Βλ. εἰκόνα 8 Πιθανῶς μὲ τὰ μύρα τῶν φιαλιδίων τούτων ἔρραινον τὰ φορέματα τοῦ νεκροῦ, ἵνα τὰ καταστήσωσιν ἀχρηστα καὶ ἀποφύγωσιν οὕτω τὴν τυμβωρυχίαν.

² Ἄ χ μ ἔ τ, Ὀνειροκρ. κεφ. 256 σελ. 211. 13 (Drexl).

³ D. Petrakakos, *Die Toten im Recht*, σ. 121-127. Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 55. 231. Πανδέκται 11. 7. 14. 5. Βασιλικά, 59. 1. 10. Σύνοψις, Τ. 5. 10 (Zach. v. Lingenthal, JGR. 5. 614).

⁴ Φ. Κοκκουλέ, Συμβολὴ (Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 30.)

⁵ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 54. 675, 55. 760, 59. 465, 61, 293. 304.

λά κατὰ τῶν τυμβωρύχων γράψας ἐπιγράμματα¹, ὁ Μόσχος εἰς τὸ Λειμωνάριον τοῦ² καὶ ὁ Χριστοφόρος Μυτιληναῖος εἰς τὰ ποιήματά του³.

Ἄφ' ἐτέρου οἱ νόμοι, διατάσσοντες νὰ μὴ ψηλαφῶνται τῶν νεκρῶν τὰ σώματα⁴, ἐπέβαλλον αὐστηροτάτας κατὰ τῶν τυμβωρύχων ποινάς· τούτους λοιπὸν ἐτιμῶρουν κεφαλικῶς, εἰὰν προέβαινον εἰς τὴν τυμβωρυχίαν μεθ' ὄπλων, ἂν δ' ἄοπλοι, τοὺς ἐξώριζον⁵.

Κατὰ τὸν Πρόχειρον νόμον καὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν νόμων Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, οἱ τοὺς νεκροὺς ἐν τοῖς τάφοις ἐκδύοντες ἐχειροκοποῦντο⁶, ἐπιεικέστερον δ' ὥρισεν Λέων ὁ Σοφός, ἵνα οἱ δικασταὶ πρὸς τὸν ἅπαξ ἐπὶ τυμβωρυχίᾳ ἀλόντα φέρωνται μετὰ μακροθυμίας, εἰὰν δὲ δις οὗτος ἐξημάρτανε, νὰ μαστίζεται καὶ νὰ κουρεύεται⁷. ἐν ᾧ δ' ἄλλοι πταίνοντες δὲν ἐφυλακίζοντο κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Πάσχα, αὐτοὶ συνελαμβάνοντο καὶ ἐφυλακίζοντο⁸. Καὶ διάλυσις δὲ γάμου ἐπετρέπετο, ἐφ' ὅσον ὁ ἕτερος τῶν συζύγων ἀπεδεικνύετο τυμβωρύχος⁹.

Πλὴν ὅμως τῶν ὑπὸ τῆς πολιτείας ἐπιβαλλομένων ποινῶν, εἶχον ὀρισθῆ καὶ ἐκκλησιαστικαὶ τοιαῦται. Ὁ Μ. Βασίλειος π. χ. διὰ τοῦ βίου κανόνος τοῦ ὄριζεν, ἵνα ὁ τυμβωρύχος μένη ἐπὶ διετίαν ἀκοινωνήτος¹⁰, ὁ δὲ Ἰωάννης ὁ Νηστευτής, ἐπιεικέστερον φερόμενος, ὥρισεν ἵνα οὗτος ἀπέχη τῆς θείας κοινωνίας ἐπὶ ἓν ἔτος, νηστεύων καὶ διακοσίας μετανοίας κάμνων καθ' ἑκάστην¹¹.

¹ Πβ, τὰ ἐν P. G. 38. 100, 113 ἐξ. ἐπιγράμματα. Ἐν ἐνὶ τῶν ἐπιγραμμάτων τούτων (38 124· ἐπίγρ. 86) ὁ νεκρὸς παρίσταται λέγων·

μαρτύρομ' οὐδὲν ἔχω· πτωχὸς νέκυς ἐνθάδε κεῖμαι
μὴ με τεαῖς ἀτίσης τυμβοφόνοις παλάμαις

² P. G. 87III 2932. 2933.

³ Ed. Kurtz, Die Gedichte de Christophoros Mitylenaios, σ. 80.

⁴ Βασιλικά, 68. 23. γ.

⁵ Prochiron auctum 39. 164 (Zach. v. Lingental, JGR. 6. 357). Βασιλικά, 60. 23γ. Πβ. τὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Φωτίου Νομοκάνονα Θ'. κεφ. κζ'. Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 1. 207) καὶ Ματθαίου Βλαστάρη, Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 6. 478.)

⁶ Πρόχειρος νόμος 39 νζ'. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου Ἐκλογὴ τῶν νόμων, P. G. 113. 541. Καὶ ὁ Ἀρμενόπουλος δὲ βραδύτερον πάλιν, ἐντεῦθεν παραλαμβάνων, γράφει ἐν τῇ ἐξαβιβλῳ του (6. 5. 14) οἱ τοὺς νεκροὺς ἐν τοῖς τάφοις ἐκδύοντες χειροκοπεῖσθωσαν.

⁷ Διτάξις 96, P. G. 107. 616.

⁸ Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 1. 208.

⁹ Zach. von Lingenthal, Imperatoris Justiniani quae vocantur novellae, 1. 300.

¹⁰ Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 4. 222. Πβ. καὶ Συμεῶνος Μεταφράστου, Ἐπιτομὴν κανόνων, P. G. 114. 281.

¹¹ Βλ. Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 4. 444.

Συνήθους λοιπὸν οὔσης τῆς τυμβωρυχίας, οἱ συγγενεῖς, ἵνα ἀποφύγῃσι ταύτην, ἔσχιζον τὰ φορέματα καὶ τὰς ὀθόνας τοῦ νεκροῦ καὶ ἐρράντιζον διὰ μύρων, ἐντελῶς ἄχρηστα αὐτὰ καθιστάντες¹, ἀκολουθοῦντες συνήθειαν, ἣτις ἦτο καὶ παλαιότερα² καὶ νῦν δ' ἐφαρμόζεται³. Πολλοὶ μάλιστα καὶ παρηγγέλλον νὰ μὴ θάπτωνται μὲ πολυτελεῖ ἱματισμόν⁴.

Οἱ Βυζαντινοὶ ποθοῦντες τὴν πάτριον γῆν, ἐφρόντιζον νὰ ταφῶσιν ἐκεῖ ὅπου καὶ οἱ πρόγονοὶ των' οἱ συγγενεῖς μάλιστα εὐσεβῆς ἐθεώρουν καθῆκον εἰς τὴν πατρίδα νὰ μετακομίσωσι τὰ λείψανα τῶν ἐν τῇ ξένη ταφέντων⁵, τὴν σχετικὴν βασιλικὴν ἄδειαν λαμβάνοντες, ὅσάκις περὶ ἐξορίστων προέκειτο⁶.

ΣΥΝΕΙΘΙΖΕΤΟ Η ΤΑΡΙΧΕΥΣΙΣ ΚΑΙ Η ΚΑΥΣΙΣ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ ;

Θὰ ἐρωτήσῃ τις, ἴσως, συνειθίζετο κατὰ κανόνα παρὰ Βυζαντινοῖς ἡ τῶν νεκρῶν ταρίχευσις ;

Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην πρέπει νὰ δοθῇ ἀρνητικὴ ἀπάντησις, μόνον δ' ἐν χωρίον ὑπάρχει τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας εἰς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Αἰγύπτου ἀναφερόμενον, χώρας δῆλα δὴ ἔνθα ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων συνειθίζετο ἡ ταρίχευσις, καθ' ὃ οἱ σύγχρονοὶ του τὰ σώματα τῶν σπουδαίων δὲν ἔκρυπτον ὑπὸ τὴν γῆν, ἀλλ' ἐπὶ σκιμποδίῳ αὐτὰ τοποθετοῦντες ἐφύλαττον ἐντὸς τῶν οἴκων των, τὸ τοιοῦτον ὅμως χαρακτηρίζεται ὡς μὴ νόμιμον καὶ ὄσιον, ἀφ' οὗ καὶ ὁ Χριστὸς ἐντὸς τάφου ἐτέθη⁷.

Πάντως προσωρινὴ ταρίχευσις, πρὸς μεταφορὰν τοῦ νεκροῦ εἰς ἀπομακρυσμένον μέρος, δὲν ἦτο ἄγνωστος, τοιαύτην δὲ ἔχομεν μεμαρτυ-

¹ Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, P. G. 59. 465.

² Ὁ Ἀ ρ τ ε μί δ ω ρ ο ς, ἔγραψεν ἐν τοῖς ὀνειροκριτικοῖς του (1. κεφ. 13 σελ. 18. 8 Hercher) «οἱ ἀποθανόντες ἐσχισμένοις ἐνειλοῦνται ῥάκεισι».

³ Δὲν νομιζῶ δ' ὅτι τυγχάνει τοῦ ὀρθοῦ ὁ B. S c h m i d t, (Totengebräuche, Archiv. 24. 313) διασχυρίζομενος ὅτι τὰ φορέματα σχίζονται ὑπὸ τῶν συγγενῶν, ἵνα μὴ δύνата ἄλλος νὰ τὰ φορέσῃ καὶ ἐπομένως μεινωσιν ταῦτα πρὸς χρῆσιν μόνον τοῦ νεκροῦ.

⁴ Σ υ μ ε ῶ ν ο ς Μ ε τ α φ ρ ά σ τ ο υ, Βίος καὶ πολιτεία Ἐφραίμ τοῦ Σύρου, P. G. 114. 1261, 1268.

⁵ Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς. P. G. 53. 287, 54. 556. Ὑπάρχει λόγος Ἰ σ ι δ ῶ ρ ο υ τ ο ῦ Π η λ ο υ σ ι ῳ τ ο υ, P. G. 78. 1416 «ὅτι χρὴ θάπτειν τὸ σῶμα ὅπου ἐτελεύτησε».

⁶ Βλ. καὶ τὰ παράπονα τῶν ἐν τῇ ξένη ἀποθνησκόντων εἰς τὸ περὶ ξενιτείας ποίημα, στ. 515 ἐξ. καὶ 522 ἐξ. (W a g n e r, Carmina, σ. 219.)

⁷ Ἀ θ α ν ά σ ι ο ς Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ ε ί α ς, P. G. 26. 969.

ρημένην προκειμένου περι μεταφορᾶς νεκρῶν βασιλέων¹.

Ἐπ' ἴσης θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐρωτήσῃ, ἂν κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς ἐποχὴν ἐκαίοντο οἱ νεκροί.

Ἄληθές εἶναι ὅτι οὐδαμοῦ τῆς Κ. Διαθήκης ἀπαγορεύεται ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν, οὐδαμοῦ ὅμως καὶ ἐπιτρέπεται. Ἡ συνήθεια, ὡς γνωστόν, στηριζομένη καὶ ἐπὶ διαφόρων χωρίων, ἦτο νὰ θάπτονται οἱ νεκροί· οἱ ὑπερμαχοῦντες τῆς γνώμης ταύτης ἀφ' ἑνὸς μὲν στηρίζονται εἰς τὸ χωρίον τῆς Γενέσεως (γ'. 19) «ἕως τοῦ ἐπιστρέψαι σε εἰς τὴν γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθης», ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον (Ε. 28—29) «ἔρχεται ὥρα ἐν ἧ πάντες οἱ ἐν τοῖς μνημείοις ἀκούσονται τῆς φωνῆς αὐτοῦ», καὶ εἰς χωρία τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, ὡς «πάλιν με ἐπιστρέψαι εἰς γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθην», «γῆ εἰ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσει», «ἐξέλθωμεν καὶ ἴδωμεν ἐν τοῖς τάφοις, ὅτι γυμνὰ ὄστέα ὁ ἄνθρωπος»². Προσθέτουσιν ἀκόμη ὅτι κατὰ τῆς καύσεως συνηγορεῖ ἡ συνήθεια, δεύτερον ὅτι τὸ ἔθιμον ἦτο ἐθνικόν, τρίτον ὅτι ἡ περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν διδασκαλία τὸ ἀποκρούει, ὁ Εὐσέβιος μάλιστα ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ του ἱστορίᾳ (5. 2. 62) διηγεῖται ὅτι οἱ διώκται τοῦ Χριστιανισμοῦ καύσαντες τὰ σώματα τῶν μαρτύρων ἔρριψαν τὴν κόνιν εἰς τὸν Ροδανὸν ποταμὸν ἵνα, ὡς ἔλεγον ἐκεῖνοι: «μηδὲ ἐλπίδα ἔχωσιν ἀναστάσεως», τέταρτον ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος ἐτάφη καὶ πέμπτον ὅτι, χρησιμοποιουμένης τῆς καύσεως, δὲν νοοῦνται τὰ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, ὅτι ὁ νεκρὸς γίνεται «σκωλήκων βρῶμα καὶ δυσωδία»³.

Κατὰ τὸν Μιχαὴλ δὲ Ψελλὸν ὁ Ἰουλιανὸς διακοιμωδῶν τὰ περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν πρεσβευόμενα «διαλύειν ἐπεχειρεῖ τὰ σώματα»⁴, εἶπε δὲ καὶ ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὅτι παρανομοῦσιν οἱ μὴ κρύπτοντες μετὰ θάνατον τῶν ἀποθνησκόντων τὰ σώματα⁵ καὶ ὁ Χρυσόστομος ὅτι κοινὸς τῆς φύσεως νόμος εἶναι «τὸν ἀπελθόντα τῇ γῆ κρύπτεσθαι καὶ ταφῇ παραδίδοσθαι»⁶, ὁ δ' ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀκμάσας σχολαστικὸς Ἀγαθίας τὴν καῦσιν τῶν νεκρῶν χαρακτηρίζων ὡς

¹ Τὸ οὕτω ταριχευθὲν πτώμα ἐκαλεῖτο νέκδουμ. Τὰ μεσαιωνικά γλωσσάρια λέγουσι: νέκδουμ, σῶμα μὴ παραδοθὲν διηγεκεῖ ταφῇ. Ἔπιθι Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ. Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 15. 54.)

² Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Π α π α μ ι χ α ή λ, Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν, σ. 119. 21.

³ Δ. Μ π α λ ά ν ο υ, Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν ὑπὸ θρησκευτικῆν ἔποψιν (Μελέτη 1912, σ. 264. 265). Ὅτι δὲν ἐκαίοντο οἱ νεκροί βλ. καὶ παρὰ Τ ο υ γ α ρ δ, Quid ad profanos mores dignoscendos . . . σ. 76 καὶ D. P e t r a k a k o s, Die Toten im Recht, σ. 107.

⁴ K u r t z - D r e x l, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 306.

⁵ P. G. 26. 969.

⁶ P. G. 50. 527.

Ἑλληνικὸν ἔθιμον προσθέτει: «οὐδαμῶς ὅμοια ταῦτα τοῖς νῦν γιγνομένοις ἐτύγχανον ὄντα»¹.

Εἰς μεταγενεστέρους μάλιστα αἰῶνας, οἷον κατὰ τὸν ΙΒ', ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, πιστοποιῶν ὅτι δὲν ἔκαίοντο οἱ νεκροί, βεβαιοῖ ὅτι ἐπὶ τῶν χρόνων του τὴν καῦσιν τῶν νεκρῶν ἐχρησιμοποιοῦν μόνον «τινὲς τῶν βορείων βαρβάρων»², ὅφ' οὗς ὁ Δ. Μπαλάνος ἐννοεῖ τοὺς Κελτοὺς καὶ τοὺς Σλαῦους³.

Εἶπον ὅτι οἱ νεκροὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους δὲν ἔκαίοντο· πάντως ὑπάρχουσι περιπτώσεις, καθ' ἃς ἔκαίοντο ἄνθρωποι, ἂν π. χ. ἦσαν μάγοι ἢ εἶχον καταδικασθῆ δι' αἵρεσιν ἢ βαρὺ ἔγκλημα⁴· ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει πάλιν ὄσιον ἐθεωρεῖτο, ἵνα ἢ τέφρα ἢ τὰ ὄσῃ ἀντῶν παραδίδονται εἰς ταφήν⁵.

Τέλος, ἐν περιπτώσει λοιμοῦ, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς μεταδόσεως τοῦ μολύσματος, μαρτυρεῖται ὅτι ἔκαίοντο οἱ σωρηδὸν ἀποθνήσκοντες⁶.

ΕΠΙΒΕΒΛΗΜΕΝΗ Η ΤΑΦΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

Κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἵνα ὁ νεκρὸς διέλθῃ τὰς πύλας τοῦ Ἅδου καὶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὰς τῶν ἄλλων νεκρῶν, ἔπρεπε νὰ ταφῆ, ἀντίληψις περὶ ἧς ὁμιλεῖ ὁ Ὅμηρος εἰς τὸ Ψ τῆς Ἰλιάδος (στίχ. 7 ἔξ.), παριστάνων τὴν ψυχὴν τοῦ ἀτάφου Πατρόκλου λέγουσαν πρὸς τὸν Ἀχιλλεῖα·

θάπτε μ' ὅτι τάχιστα πύλας Ἀΐδαο περήσω
τῆλέ με εἴργουσι ψυχαί, εἶδωλα καμόντων,
οὐδὲ μέ πω μίσγεσθαι ὑπὲρ ποταμοῖο ἔωσιν,
ἄλλ' αὐτῶς ἀλάλημαι ἂν' εὐρουπελὲς Ἀΐδος δῶ.

Ἄν ταφὴ δὲν ἐγίνετο, τότε κατὰ τὸν ἀρχαῖον ρήτορα (Λυσίου, Ἐπιτ. 9) ὁ νεκρὸς ἐστερεῖτο τῆς κοινῆς ἐλπίδος. Ἐντεῦθεν εὐσεβεὲς καθῆκον

¹ Ἀ γ α θ ἰ ο υ, Ἱστορ. 116. 1.

² Ε ὕ σ τ α θ ἰ ο υ, Παρεκβ. 43. 1.

³ Δ. Μ π α λ ἄ ν ο υ, Ἐνθ' ἄν. σ. 265.

⁴ Ἐκαίοντο π. χ. οἱ ποιοῦντες ἐμπρησμόν ἢ οἱ δοῦλοι οἱ συμπράττοντες εἰς ἀρπαγὴν τῆς ἰδίας δεσποίνης ἢ καὶ πρὸς τιμωρίαν διὰ φόνον Σ υ μ ε ῶ ν ο ς Μ ε τ α φ ρ ἄ σ τ ο υ, Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου, Ρ. Γ. 115. 1173). Δ ἔ ω ν Δ ι ἄ κ ο ν ο ς, 65. 7 (Βόνν.) Σύνοψις Ε. 20. 5, Η 18. 5 (Zach. v. Lingenthal JGR. 5. 312. 551.) Φ ω τ ἰ ο υ, Νομοκάνων Θ'. 25 (Ρ ἄ λ λ η - Π ο τ λ η, Σύνταγμα, 1. 190). Ἀ ρ μ ε ν ο π ο ὕ λ ο υ, Ἐξάβιβλος 6. 7. 4.

⁵ Πανδέκται, 48. 48. 24. 1. Βασιλικά, 60, 69 β.

⁶ Π α χ υ μ ἔ ρ η, Μιχαὴλ Παλαιολόγος, 1. 363. 9.

ἐθεωρεῖτο νὰ θάπτεται ὁ νεκρὸς καὶ μεγίστη ἀσέβεια νὰ ἀφίνεται οὗτος ἄταφος. Γνωστὴ εἶναι ἡ δίκη τῶν ἐν Ἀργινοῦσαις στρατηγῶν, οἵτινες κατεδικάσθησαν μὲ τὴν πρόφασιν ὅτι δὲν περισυνέλεξαν πρὸς ταφὴν τοὺς ναυαγοὺς¹ (Ξενοφῶντος, Ἑλλην. Α. 7. 4).

Ὁ νεκρὸς λοιπὸν ὄφειλε νὰ ταφῆ, εἴαν δὲ συνέπιπτε νὰ συναντήσῃ τις πτώμα εἰς τόπον ὅπου δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ταφή, εἰς ἀκτὴν π.χ., δάσος ἢ τόπον ἔρημον, τότε ἤρκει, πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ εὐσεβοῦς καθήκοντος, τρεῖς ἐπ' αὐτοῦ νὰ ἐπιρρίψῃ κόνιν.

Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀναφέρουσιν οἱ τραγικοὶ² καὶ τὸ ὁποῖον μεταγενέστερος συγγραφεὺς³ χαρακτηρίζει ὡς νόμον Ἀττικόν, ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τῶν παραδιδομένων ὑπὸ τοῦ Κυρήνης Συνεσίου, ὅστις λέγει ὅτι οἱ μέλλοντες νὰ ναυαγίσωσιν ἐξήρτων ἀπὸ τοῦ σώματός των τὰ κοσμήματα καὶ χρήματά των, ἵνα ὁ μέλλων νὰ εὕρῃ τὸ πτώμά των, αἰδούμενος τοὺς νόμους τῆς Ἀδραστείας, καταναλώσῃ μέρος αὐτῶν πρὸς ταφὴν των⁴, καὶ ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ, ὅστις προσθέτει ὅτι πᾶς ὁ συναντῶν νεκρὸν σῶμα, καὶ εἴαν θηρίου εἶχε ψυχὴν, ὄφειλε νὰ κρύψῃ αὐτὸ ὑπὸ τὴν γῆν συναθροίζων λίθους ἐπ' αὐτοῦ καὶ πρόχειρον πηγνύων σταυρόν⁵. Ὑπῆρχε μάλιστα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς σχετικὴ παράδοσις ὅτι ὁ ἱέραξ, εὐρίσκων ἄταφον νεκρόν, ὠδύρευτο καὶ γῆν ἐπ' αὐτοῦ ἐπέρριπτε⁶. Καὶ σήμερον δὲ κατὰ τὴν εἰς τὸν τάφον κατάρθωσιν τοῦ νεκροῦ οἱ παριστάμενοι τρεῖς ἐπ' αὐτοῦ ρίπτουσιν ὀλίγον χώμα ἐπιλέγοντες «Θεὸς συγχωρήσοι τον».

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς λοιπὸν χρόνους ἐπάναγκες ἐθεωρεῖτο νὰ θάπτονται οἱ νεκροί, τῆς ταφῆς χαρακτηριζομένης ὡς κοινοῦ τῆς φύσεως νόμου⁷, ὡς δὰ καὶ σήμερον παρ' ἡμῖν, παρ' οἷς μεγίστη θεωρεῖται ἡ κατάρθα «νά σε φάν' τὰ σκυλλιά» ἢ «νά σε πετάξουν, νά σε φάν' τὰ σκυλλιά καὶ νά σε μαδήσουν τὰ ὄρνια»⁸.

¹ Ἐπιθι Φ. Κουκουλέ, Ἐπιβίωσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφὴν (Ἡμερολ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος, 1929, σ. 369. 370.)

² Σοφοκλέους, Ἀντιγ. 255 ἔνθα λέγεται ὅτι ὁ Πολυνείκης «ἠφάνιστο τυμβήρης μὲν οὔ, λεπτὴ δ' ἄγος φεύγοντος ἐπὶν κόνις». Περὶ τοῦ ἐθίμου βλ. Χαρο. Βουλοδῆμου, Δοκίμιον 2. 419. Πβ. καὶ Dietrich, Mutter Erde, σ. 50. 51.

³ Αἰλιανού, Π. Ι. 5. 14.

⁴ Συνεσίου, Ἐπιστ. Ρ. Γ. 66. 1333.

⁵ Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 305. 24.

⁶ Ἐυσταθίου Ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας, Εἰς τὴν Ἑξαήμερον ὑπόμνημα Ρ. Γ. 18. 749.

⁷ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 50. 527. D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 90.

⁸ Σπ. Συγκολλίτου, Ὁ νεκρὸς σὴν Ἀνασελίτσα (Λαογραφ. 11. 397.).

Κατὰ τὰ στρατιωτικὰ μάλιστα συγγράμματα, μετὰ τὴν ἤτταν τοῦ ἐχθροῦ, ὄφειλεν ὁ στρατηγός, νὰ σπεύσῃ νὰ θάψῃ τοὺς πεσόντας «καλὸν γὰρ καὶ ὄσιον ἢ πρὸς τοὺς τεθνηκότας εὐσέβεια»¹.

Εἰς ἐξαιρετικὰς μόνον περιστάσεις ἠδύνατο τότε εἰς νεκρὸς νὰ μείνῃ ἄταφος: α') ἐν καιρῷ ἐφόδου πολεμίων καὶ ἐκπολιορκήσεως πόλεως² β') ἐάν, ὡς στρατιώτης, ἀνῆκεν εἰς τὴν ἐχθρικήν παράταξιν καὶ τοῦτο, ἵνα οἱ πολέμοι, πολλοὺς βλέποντες τοὺς νεκροὺς των, περιπίπτωσιν εἰς ἀθυμῖαν³ γ') κατὰ τὸν Ἰουλιανόν, οἱ δρουγγάριοι (χιλίαρχοι) ἐὰν ἐγκατέλιπον τὴν τάξιν⁴ καὶ δ') οἱ ὑποπεσόντες εἰς ἔγκλημα καθοσιώσεως⁵.

Συνωδὰ τοῖς ἀνωτέρω, οὐ μόνον οἱ αἵρετικοὶ ἐπεβάλλετο νὰ θάπτωνται⁶, ἀλλὰ καὶ οἱ κακοῦργοι καὶ οἱ ἐπ' αἰσχίστοις καταδικασθέντες⁷, ὅταν μάλιστα οἱ συγγενεῖς των ἐζήτουν τοῦτο· καὶ τῶν καταδικασθέντων δ' εἰς καῖσιν ἢ τέφρα καὶ τὰ ὄσα ζητούμενα παρεδίδοντο εἰς ταφήν.

Ἦρνεῖτο δ' ἡ ἐκκλησία οὐχὶ τὴν ταφήν, ἀλλὰ τὴν διὰ θρησκευτικῆς τελετῆς τέλεσιν τῆς κηδείας α') εἰς τοὺς μὴ Χριστιανούς (ἔθνικούς, Ἰουδαίους, ἀθέους, Μωαμεθανούς β') εἰς τὰ ἀβάπτιστα ἀποθανόντα παιδιά γ') εἰς τοὺς αἵρετικούς καὶ σχισματικούς δ') εἰς τοὺς ἀφορισθέντας, ἐὰν οὗτοι, πρὸ τοῦ θανάτου των, δὲν ἐδήλουν μετάνοιαν καὶ ε') εἰς τοὺς αὐτοκτονούντας, ἐφ' ὅσον οὗτοι προέβαινον εἰς τὸ διάβημα τοῦτο μὴ σεσαλευμένους ἔχοντες τὰς φρένας⁸.

Μετὰ τὸ σχίσμα, οἱ ὀρθόδοξοι κληρικοὶ δὲν ἐπετρέπετο νὰ θάπτωσι καθολικούς.

Οἱ ἐντὸς τοῦ τάφου κατατεθέντες εὔρισκον ἐκεῖ τὴν αἰωνίαν ἡσυχίαν, ὑπῆρχον ὅμως καὶ περιπτώσεις, καθ' ἃς τῶν νεκρῶν τὰ σώματα οὐδὲ

¹ Λέοντος, Τακτικά, 16. ιγ', P. G. 107. 909 Ματθαίου Βλαστάρη, Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον. Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 6. 465.

² Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διηγ., 471.

³ Λέοντος. Τακτικά. 20 20, P. G. 107. 1020.

⁴ Κατὰ τὸν Ἰουλιανόν (Ἐπιστ. 1. σελ. 22. 16 Bidez) ἐπρεπεν οἱ τὴν τάξιν καταλιπόντες δρουγγάριοι νὰ φονεύωνται παραχρῆμα.

⁵ Πανδέκται, 48. 24. 1. Ἐν καιρῷ ἐννοεῖται τῶν διωγμῶν ἄταφα ἔμμενον καὶ πολλῶν μαρτύρων τὰ σώματα.

⁶ Χρυσόστομος, P. G. 61. 504. Οἱ τάφοι τῶν βιοθανάτων ἦσαν ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς τὰ Πελαγίου μνήματα. Θεοφάνους, Χρον. 648. 5. Πβ. Μ Γεδεών, Ἐγγραφοὶ λίθοι καὶ κεράμια, σ. ςα'. D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 96. 109.

⁷ Πανδέκται, 48, 24. 1. Βασιλικά, 60, 69α.

⁸ D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 48. 112. 113. Μ. Βλαστάρη, Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον Β κεφ. ΙΒ'. (Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 6. 149.)

τότε εὑρισκον τὴν εἰρήνην. Εἰς ταραχώδεις δὴλα δὴ περιστάσεις, ἢ, ἂν προέκειτο περὶ ἀτόμου πολλὰ τὸ κοινὸν ἀδικήσαντος, οἱ ἐξηγρωμένοι πολῖται, φωνάζοντες τὸ : ἀνασκαφείσαν τὰ ὄστα αὐτοῦ, ἤνοιγον τοὺς τάφους καὶ δ'έσπειρον τὰ λείψανα. Οἱ τοιοῦτοι ἐκαλοῦντο ἀνάσκαφοι ἢ «τῆς ἀνασκάφου μνήμης»¹. Ἄλλοτε πάλιν ἐπεσώρευον λίθους ἐπὶ τοῦ τάφου, ἀναθεματίζοντες ἅμα τὸν νεκρὸν, αὐτοὶ οἱ σωροὶ δὲ εἶναι τὰ σήμερον ἀναθέματα καλούμενα².

ΟΙ ΤΑΦΟΙ, ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΣΤΟΛΙΣΜΟΣ ΑΥΤΩΝ

Οἱ τάφοι, οἵτινες ἐχαρακτηρίζοντο καὶ ὡς κοιμητήρια, μνήματα, μνημεῖα, μνημούρια, μεμούρια, σήματα, μεμόρια, τύμβοι, θέσεις καὶ θῆκαι³, κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἦσαν ἢ οἰκογενειακοί, ἐν οἷς δὴλα δὴ ἐθάπτετο ὁ κάτοχος καὶ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας του, ἢ κληρονομικοί, αὐτὸς δὴλα δὴ καὶ οἱ κληρονόμοι του⁴. Ἀναλόγως δὲ τῆς κοινωνικῆς θέσεως καὶ τοῦ πλούτου τοῦ ἐνταφιαζομένου ἦσαν ἢ ἀπλούστεροι ἢ καὶ πολυτελέστεροι. Πάντως ἐπ' αὐτῶν ἐπετίθετο πλάξ ἐπιτάφιος ἢ ἀπλῆ ἢ καὶ ἐκ πολυτίμου μαρμάρου, ἐνεπίγραφος μὲ ἀπλᾶ ἢ διὰ χρυσοῦ βεβαμμένα γράμματα⁵, τῆς ἐπιγραφῆς συντεταγμένης ἢ εἰς πεζὸν λόγον ἢ ἐμμέτρως δι' ἐλεγείων, τὰ ὅποια συνέθετον καὶ γνωστοὶ ποιηταί, κατὰ παράκλησιν⁶.

¹ Θεοφάνου, Χρονογρ. 648. 5. Ζωναροῦ, Ἱστορ. 3. 267. Νῦν ἐν Πόντῳ ἀνασκάφτω σημαίνει βλασφημῶ τεθνεῶτα. Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Διὰ τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ βίου, σ. 67.

² Μιχαήλ Ἀταλαεῖατοῦ, Ἱστορ. 279. 15.

³ Carl Maria Kaufmann, Handbuch der Christlichen Archaeologie 3, σ. 681. καὶ τὰς σελίδας 677—686. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1776. 54. Διήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου Τύρου, στίχ. 825 (Wagner, Carmina, σ. 275). Ἐν Χιακοῖς ἄσμασι τὸ μνῆμα λέγεται μνημεῖο. Πβ. καὶ Ν. Πολίτου. Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν (Λαογρ. Σύμμ. 3: 338. 339.)

⁴ Πανδέκται, 11. 7. 5.

⁵ Kurtz - Drexl, Michaelis Pselli scripta minora 1. 305. 6.

⁶ Οὕτως ἔχομεν ἐπιτάφια ἐπιγράμματα Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ρ. Γ. 38. 11 ἐξ., ὁ Γρηγόριος Νύσσης ὀμιλεῖ (Ρ. Γ. 46. 900) διὰ τάφους, στήλας καὶ ἐπιγράμματα, φέρονται δὲ καὶ ἐπιτύμβιοι ἱαμβικοὶ στίχοι τοῦ Ἰωάννου Εὐχαίτων (Ρ. Γ. 120. 1. 55). Ὁ Χορῆκιος λέγει ὅτι, μὴ ὄν ποιητῆς, συντάσσει εἰς πεζὸν λόγον ἐπίγραμμα (Ἐπιτάφιος ἐπὶ Μαρία μητρὶ Μαρκεσιανοῦ ἐπισκόπου Γάζης 109. 3 (Förster-Richtsteig), ὁ Χριστοφόρος Μυτιληναῖος λέγει ὅτι ὁ γραμματικὸς Πέτρος τοῦ ἐξήτησεν ἐπιτάφια ἱαμβεῖα διὰ τὴν ἀδελφὴν του, ὑπάρχουσι δὲ καὶ τοῦ Νικολάου Καλλικλέους πολλὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα (Lesternbach, Nicolai Calliclis carmina, σ. 9 (ἀρ. 30 καὶ 32.).

Ἡδύνατό τις δ' ἐπὶ τῆς πλακὸς ταύτης ν' ἀναγνώσῃ τὸ ὄνομα τοῦ τεθαμμένου, παλαιότερον συνοδευόμενον ὑπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ πατρὸς, μεθ' ὃ ἤρχετο τὸ χαῖρε¹. Ἄλλοτε ἡ ἐπιγραφή εἶχε τοὺς ἑξῆς τύπους: ἐνθάδε κατὰκειται ὁ δεῖνα ἢ ὁ δοῦλος ἢ ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ δεῖνα ἢ ἐνθάδε κατὰκειται ὁ θεοφιλοῦς μνήμης ἢ ὁ μακάριος δεῖνα ἢ ἡ θέσις τοῦ δεῖνος, ἢ κύριε, μνήσθητι τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ δεῖνα ἢ μνήμα διαφέρον τῶ δεῖνα ἢ ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ². . .

Πλὴν δὲ τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ καὶ τῆς ἡμερομηνίας τοῦ θανάτου, ἠδύνατο νὰ χαραχθῇ ἐπὶ τῆς πλακὸς, καὶ ἐν συντομίᾳ, ἡ ἱστορία αὐτοῦ· π.χ. ἂν οὗτος ἦτο ἔγγαμος ἢ ἄγαμος, τίνος σύζυγος ἦτο, ἂν κατέλιπε τέκνα καὶ πόσα, ποίας ἡλικίας ἦτο κτλ. Ἐν καιρῶ μάλιστα δογματικῶν ἐριδῶν, σκόπιμον ἐκρίνετο νὰ σημειοῦται ὅτι ὁ τεθαμμένος ἦτο ὀρθόδοξος³.

Οὐδ' ἔλειπον καὶ τὰ ἐπιγράμματα, ἐν οἷς ὁ νεκρὸς, ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν παροδῆτην, τὸν παρεκάλει νὰ μεταβιβάσῃ θελήσεις του εἰς τοὺς οἰκείους του⁴. Προσηγορεύοντο δ' οἱ νεκροὶ ἁμαρτωλοὶ καὶ φιλόχριστοι, οἱ δὲ κληρικοὶ θεοφιλέστατοι καὶ θεοσεβέστατοι⁵.

Ἐπὶ τῆς πλακὸς ἐτίθεντο σταυροί, εἴτε ἀπλῶς ἐγγράρακτοι εἴτε καὶ ἐμπηγνύμενοι ἐπὶ διανοιγομένων ὀπῶν· ἐπειδὴ δ' οἱ ἱερόσυλοι πολλαίκις τοὺς ἀπέσπων, διὰ τοῦτο ἠπειλοῦντο οὗτοι διὰ τῆς ἀρᾶς τῶν 318 θεοφύρων πατέρων⁶.

Ἐπὶ τοῦ τάφου ἐπ' ἴσης, ἐντὸς κόγχης, ἐτοποθετοῦντο λυχνούχοι, ἐφ' ὧν, κατὰ Ῥωμαϊκὴν συνήθειαν, οἱ στυγεροὶ τοῦ τάφου λύχνοι καίοντες ἢ κατὰ διαστήματα ἢ καὶ ἀκοίμητοι παραμένοντες⁷.

¹ L e c l e r q, Manuel d'Archéologie chrétienne, 2. 321.

² K a r l M a r i a K a u f m a n n, "Ἐνθ' ἄν. Π α σ χ ἄ λ ι ο ν Χ ρ ο ν ι κ ὶ ο ν, 627. 20. Μ. Γ ε δ ε ὠ ν, "Ἐγγραφοὶ λίθοι καὶ κεράμια, σ. 91 ἔξ.

³ Θ ε ο φ ῦ λ α κ τ ο ς Β ο υ λ γ α ρ ῖ α ς, P. G. 126. 188. Μ. Γ ε δ ε ὠ ν, "Ἐνθ' ἄν. σ. 94. D. P e t r a k a k o s, Die Toten im Recht, σ. 122.

⁴ Ἀ γ α θ ῖ ο υ, Ἐπιγράμματα, ἐπίγρ. 7, 569. 1 καὶ 589. 1 (Βόνν.).

⁵ C a r l M a r i a K a u f m a n n, "Ἐνθ' ἄν. σ. 681.

⁶ K u r t z - D r e x l, Michaelis Pselli scripta minora, 1. 305. 24. Μ. Γ ε δ ε ὠ ν, "Ἐνθ' ἄν. σ. 96.

⁷ Δ. Χ ω μ α τ ι α ν ὸ ς, ροα'. (P i t r a, Analecta sacra et classica, 6. 649). Μ ι χ α ῆ λ Ἀ κ ο μ ι ν ἄ τ ο υ τ ο ῦ Χ ω ν ι ἄ τ ο υ, Μονοδία εἰς τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον (Σπ. Λάμπρου, 1. 300. 20). Π α χ υ μ ἔ ρ η, Μιχαὴλ Παλαιολόγος. 2. 21, σ. 125 (Βόνν.). Ἰ ω ἄ ν ν ο υ Κ ο μ ν η ν ο ῦ, Τυπικὸν τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος (Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλλην., σ. 397). Τοιοῦτοι λυχνούχοι εὐρέθησαν ἐντὸς Χριστιανικῶν καὶ Βυζαντινῶν τάφων τῶν Θηβῶν (Α. Κ ε ρ α μ ο π ο ὕ λ ο υ, Παλαιαὶ Χριστιανικαὶ καὶ Βυζαντιναὶ ταφαὶ ἐν Θήβαις, Ἀρχαιολ.

Πλήν δὲ τῶν λύχνων, ἠδύνατό τις νὰ ἴδῃ καὶ ἱερὰς εἰκόνας¹, εἰς αἷς καὶ ἐπιγράμματα μεσαιωνικὰ ὑπάρχουσιν² ἢ καὶ τῶν ἀποθανόντων ἐγχρώμους εἰκόνας³.

Δὲν ἦτο δὲ σπάνιον νὰ περιθῆ τὸν τάφον καὶ κάγκελλον, εἴτε λίθινον⁴ εἴτε καὶ μετάλλινον⁵. Ἡ εὐσέβεια δὲ τῶν συγγενῶν ἐστόλιζε πολ- λάκις τοὺς τάφους εἴτε δι' ἀνθέων νεοδρέπτων⁶ εἴτε καὶ διὰ δενδρουλλίων μεμονωμένων⁷ ἢ καὶ πλειόνων, ὅποτε ἀπετελοῦντο μικρὰ ἄλση περὶ τὸ μνήμα⁸.

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς νόμους διαστέλλεται ὁ τάφος τοῦ μνημείου· τάφος, κατ' αὐτοὺς, εἶναι ὁ χῶρος ἐν ᾧ τὰ σώματα κατὰκνιται, μνημεῖον δὲ τὸ κτίσμα τὸ ὑπεράνω τοῦ τάφου⁹.

Μέρος τοῦ μνημείου καὶ τοῦ κόσμου αὐτοῦ ἀπετέλει ἡ στήλη, ἐφ' ἧς

Δελτ. 1926, σ. 129). Περὶ τῶν λύχνων τούτων βλ. καὶ D. P e t r a k a k o s, "Ἐνθ' ἄν. σ. 122. "Ἐπιθι καὶ N. Π ο λ ί τ ο υ, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν, Λαογραφ. σύμ- μαικτα, 3 337.

¹ Εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου (Anal. Boll. 32. 60. 24). E d. W a r r e n, The ritual ordinance of Neophytos, Archeologia. 47, σ. 35. M. Γ ε δ ε ώ ν, Μανουὴλ Φιλῆ ἱστορικά ποιήματα (Ἐκκλησιαστ. Ἀλήθεια, 3, σ. 247. 248. 250.)

² Ὑπάρχουσι καὶ τοῦ Νικολάου Καλλικλέους τρία ἐπιγράμματα «εἰς εἰκόνα ἱσταμένην ἐπάνω τοῦ τάφου ἢ κεκλιμένην ἐν τῷ τάφῳ (L e o S t e r n b a c h, Nicolai Calliclis carmina, σ. 12.)

³ Ἀ γ α θ ί ο υ, Ἐπιγράμματα, 7. 589. 7, 602 8. Ὑπάρχει καὶ ποίημα τοῦ Χ ρ ι σ τ ο φ ῶ ρ ο υ Μ υ τ ι λ η ν α ί ο υ (ἀρ. 16 σελ. 9 Kurtz) εἰς τὸν τάφον τοῦ πατρικίου Μελίου ἱστορηθέντος ἐν αὐτῷ ὡς κοσμικοῦ καὶ ὡς μοναχοῦ. Διήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου Τύρου, στίχ. 771 (W a g n e r, Carmina, σ. 273). L. P e t i t, Typicon du monastère de la Kosmosotira, § 107 Izstwestia, 13.69. M a ν ο υ ῆ λ Φ ι λ ῆ, Ποιήματα, τόμ. 1. 394. 410 καὶ 2. 167 (Miller). J. E b e r s o l t, Les arts somptuaires de Byzance σ. 133.

⁴ M α λ ά λ α, Χρονογρ. 255. 18.

⁵ L. P e t i t, "Ἐνθ' ἄν. 13. 63.

⁶ Λ ι β α ν ί ο υ, Ὑπὲρ Ὀλυμπίου, 38 (τόμ. 4 402, Förster). A n r i c h, Hagios Nicolaos, 2. 444. Γ ρ η γ ῶ ρ ι ο ς Θ ε ο λ ὄ γ ο ς, P.G. 35. 776. Πβ. τὸ λεξικὸν τοῦ Cabrol τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας ἐν λ. fleurs. Διὰ τὸν στολισμὸν τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν τάφων δι' ἀνθέων καὶ φυτῶν βλ. X a ρ. Β ο υ λ ο δ ῆ μ ο υ, Δοκίμιον, 2. 454, τῶν σημερινῶν δὲ N. Π ο λ ί τ η ν, "Ἐνθ' ἄν. 339.

⁷ K λ ῆ μ ε ν τ ο ς, Στραωματεῖς, 1. 7. (P. G. 8. 732).

⁸ M ι χ α ῆ λ Ψ ε λ λ ο ῦ, Χρονογραφία, 241 (Σάββα).

⁹ Jus Graecoromanum, 5, 559 (Ζέπου)· κατὰ τὴν Σύνοψιν minoreν ἐν τούτοις, T. 5. 1 (Zach. v. Lingenthal JGR. 5, 612) μνημεῖον λέγεται πᾶς ὁ ἀφωρισμέ- νος τόπος τῆ ἱαφῆ.

ἠδύναντο νὰ γραφῶσι καὶ ἐπιγράμματα ¹. Πλὴν τῆς στήλης δ' ἀναφέρονται καὶ στυλίσκοι περὶ τὸν τάφον ² ἢ καὶ οἶκος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχεν ὁ τάφος ³ καὶ γλυπτὰ κοσμήματα ⁴ καὶ δὴ καὶ ἀγάλματα, ἔχοντα πολ-
λάκις πνοῆς δύναμιν ⁵.

Μεταξὺ τῶν ἀγαλμάτων τούτων γνωρίζομεν ὅτι ὑπῆρχον γυναικεῖαι μορφαὶ μὲ λελυμένους τοὺς πλοκίμους καὶ κατηφεῖς ἢ θρηνοῦσαι ⁶.

Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν οἱ τάφοι ἦσαν ἀπλοῖ, εἶχε καλῶς ὑπῆρχον ὅμως καὶ οἱ κενόδοξοι, οἵτινες, ἐπιδείξεως χάριν, καὶ ἵνα οἱ μεταγενέστεροι λέγῳσιν ὅτι αὐτοὶ τὰ μνημεῖα ὠκοδόμησαν, πολυτελεστάτους κατεσκεύαζον τοὺς τάφους τῶν νεκρῶν των, τοῦθ' ὅπερ τὰς σφοδρὰς διαμαρτυρίας τῶν ἔχεφρονούντων προὐκάλει, οἵτινες ψέγουσι «τὴν ἐν τοῖς τάφοις ἄνοιαν καὶ τὴν περὶ τὰ μνήματα σπουδὴν», «τοὺς λαμπροὺς τάφους τοὺς πολλάκις καὶ τῶν οἰκιῶν λαμπροτέρους» καὶ ὁμιλοῦσι «διὰ λαμπρὰ σήματα καὶ τὴν ἐν τῇ ταφῇ ἀσωτίαν» ⁷.

Δὲν εἶναι λοιπὸν ὀρθὴ ἡ γνώμη τῶν φρονούντων ὅτι ἡ πολυτέλεια τῶν τάφων εἶναι ἐπιπόνημα τῶν νεωτέρων χρόνων, καὶ δὴ τῶν ἀπὸ τοῦ ΙΖ'. αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν ⁸.

Τοῦ τάφου θεωρουμένου ἱεροῦ, ἀνόσιον ὑπελαμβάνετο νὰ τὸν πατῆ τις ⁹, οὐδὲ ἐπέτρεπον οἱ νόμοι νὰ παραβιάζῃ τις καὶ γενικῶς νὰ ἐπιφέρῃ

¹ Βασιλικά, 59. 3. 7. Σύνοψις minor, "Ενθ' ἄν. Γ ρ η γ ὀ ρ ι ο ς Ν ὕ σ σ η ς, P. G. 46. 87. 3. 900.

² Μ ι χ α ἠ λ Ψ ε λ λ ο ὺ, Χρονογραφία, 190 (Σάθα). S. G. Mercati, *Versi di Mateo Ieromonacho* (Studi Bizantini, 2. 27.)

³ 'Εν τοῖς νόμοις ἀναφέρονται οἱ τοῖχοι οἱ βαστάζοντες τὸν οἶκον ἔνδον τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ τάφος. Σύνοψις minor, Τιζ. (Zach. v. Lingenthal JGR. 2. 236). Καὶ τὰ Βασιλικά, 60. 24 15 ὁμιλοῦσι περὶ τῶν ἐπὶ τῶν τάφων ἐπικειμένων οἰκοδομημάτων.

⁴ 'Ο Θεοδοσιανὸς κῶδιξ 3. 44 ὁμιλεῖ διὰ τὰ ἐπὶ τῶν μνημείων ἐπικείμενα κοσμήματα.

⁵ 'Εν τῷ Θεοδοσιανῷ κῶδικι ("Ενθ' ἄν.) ἀναφέρονται τὰ ὑπὲρ τοὺς τάφους τοποθετημένα ἀγάλματα, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τοῖς Πανδέκταις, 47. 10. 27. Βλ. καὶ Μ α ν ο υ ἠ λ Φ ι λ ῆ, Ποιήματα, τόμ. 1, σ. 34—35, 44, 45 καὶ 2, σ. 66—67.

⁶ Χ ο ρ ι κ ῖ ο υ, Παιδοκτόνος, 399. 1 (Förster-Richtsteig). Τ ο ὺ Ε ὕ γ ε ν ε ι α ν ο ὺ κ υ ρ ο ὺ Ν ι κ ῆ τ α, Μονωδία εἰς τὸν μακαριώτατον φιλόσοφον κυρὸν Θεόδωρον τὸν Προδρόμον (Βυζαντινὰ Χρονικά, 9. 457.)

⁷ Χ ρ υ σ ὸ σ τ ο μ ο ς, P. G. 55. 231. 59. 436, 60. 147, 568. 598, 61. 106, 63. 891. Πβ. καὶ Δ. Μ π α λ ἄ ν ο υ, 'Η πολυτέλεια κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, Νέα Σιών, 1922, σ. 440.

⁸ Μ. Γ ε δ ε ὶ ν, "Εγγραφοὶ λίθοι καὶ κεράμια, σ. 97.

⁹ Γ ρ η γ ὀ ρ ῖ ο υ Θεολόγου, 'Επιγρ. 51. 3. Πβ. καὶ 'Η σ ι ὀ δ ο υ, "Εργα καὶ 'Ημέραι 75 καὶ Θεοφράστου, Χαρακτήρες, 16. Ν. Π ο λ ῖ τ ο υ, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην, Λαογραφ. σύμμεικτα, 3. 341.

βλάβας εἰς αὐτόν, τὸν ἔνοχον ὑπάγοντες εἰς τὰς διατάξεις τοῦ *sepulchri violati* ¹.

Παραβίασις λοιπὸν τοῦ τάφου καὶ ἱεροσυλία ἐθεωρεῖτο, εἰάν τις ἐξῆγε παρὰ κέλευσιν ἱερέως ἢ βασιλέως ² τὰ ἐν αὐτῷ σώματα ἢ, τὰ ὀστέα ἢ, ἂν μετεκίνηει τοὺς ἐπ' αὐτοῦ λίθους ἢ μάρμαρα ἢ στήλας ἢ, ἂν ἐκρήμνιζε τὸν τάφον ἢ, ἂν κατελάμβανε ξένον τάφον ἢ καὶ ξένον πρόσωπον ἔθαπτεν ἐν αὐτῷ.

Ἐπεβάλλοντο δὲ διὰ τὴν παραβίασιν ταύτην ποιναὶ διάφοροι διὰ τὰς διαφόρους περιπτώσεις ³. Οὕτως οἱ ἐξάγοντες ἐκ τῶν τάφων τὰ τεθαρμμένα σώματα ἢ τὰ ὀστέα, ταπεινοὶ μὲν ὄντες κατεδικάζοντο εἰς τὴν ἐσχάτην ποινήν, ἐντιμότεροι δ' ἐξωρίζοντο εἰς νῆσον ἢ ἐστελλοντο εἰς τὰ μεταλλεῖα ⁴.

Κατὰ τὰ Βασιλικά, οἱ ἀπὸ τῶν τάφων ἀφαιροῦντες λίθους ἢ κίονας ἢ μάρμαρα, τυμβωρύχοι θεωρούμενοι, ἐγίνοντο ἄτιμοι, καταδικαζόμενοι εἰς πρόστιμον εἴκοσι λιτρῶν χρυσοῦ, καταβαλλομένων εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον ⁵, ποινὴ ἐπαναλαμβάνουσα παλαιότεραν, ἀφ' οὗ ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου ὁ τυμβωρύχος ἐζημιούτο μὲ 1—20 λίτρας χρυσοῦ, ἐπὶ Βαλεντινιανοῦ δὲ μὲ 50 ⁶.

Καὶ αὐτὰ μὲν οἱ νόμοι προκειμένου περὶ τάφων ὁμοειθῶν, οἱ τῶν ἐχθρῶν ὅμως, κατ' αὐτούς, δὲν ἐθεωροῦντο ὅσοι, διὰ τοῦτο δὲν ἐφηρομύζετο ἢ περὶ παραβιασθέντος τάφου ἀγωγή κατ' ἐκείνου, ὅστις ἀφήρει λίθους ἢ μάρμαρα ἐξ αὐτῶν ⁷.

Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ συνήθεια, ὡς μαρτυρεῖ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, τὴν ἀπόσπασιν λίθων ἐκ τίνος τάφου, χωρὶς ν' ἀνοιχθῆ οὗτος καὶ φανῆ ἢ κόνις, ἐθεώρει ὡς ἁμάρτημα συγγνωστόν, ἀσύγνωστον δ' ὅταν μετεκινούντο ὀστέα καὶ χάριν κέρδους ἠρευνᾶτο τὸ ἐσωτερικόν ⁸.

Τέλος, ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τάφους, οἱ νόμοι ὠρίζον τὰ ἐξῆς: ἀθέμιτον ἐθεωρεῖτο νὰ οἰκοδομήσῃ τις παραπλεύρως μνημείου ἢ παραπλεύρως οἰκοδομῆς νὰ κτίσῃ τάφον ⁹, ἠδύνατό τις ὅμως ἀκωλύτως νὰ πωλήσῃ μνη-

¹ Βλ. τὸν Ἰουστινιάνειον κώδικα, 9. 19 1—5 de sepulchro violato.

² Βασιλικά, 59. Α δ'.

³ Πανδέκται, 47. 12. 11. Κώδιξ Θεοδ. 3. 16. 1, 9. 17. 2. Βασιλικά, 60. 24. 15.

⁴ Πανδέκται, 47. 12. 11. *Ecloga ad Prochiron mutata*, 37. 18 (*Zach. v. Lingenthal JGR.* 4. 147).

⁵ Βασιλικά, 60. 23α καὶ ιδ'.

⁶ Κώδ. Θεοδ. "Ενθ' ἄν.

⁷ Πανδέκται, 47. 12. 4. Βασιλικά, 60. 23 δ.

⁸ Κατὰ τὸν Ζ'. κανόνα τοῦ Γ ρ η ο ρ ί ο υ Ν ύ σ σ η ς (Ρ ἄ λ λ η - Π ο - τ λ ἦ, Σύνταγμα, 4. 326, 327 καὶ 6. 478.)

⁹ Πανδέκται, 39. 2. 7.

μείον ἢ νὰ δωρήσῃ αὐτό, ἐφ' ὅσον ἦτο καθαρόν, δὲν εἶχε δῆλα δὴ ἀκόμη ἀποτεθῆ ἔν αὐτῷ σῶμα, ἀφ' οὗ ὁ τόπος ἐγίνετο ὅσιος μόνον μετὰ τὴν κατάθεσιν τοῦ ν. κροῦ¹. Τέλος, ἐὰν ὁ σύζυγος ἐδωρεῖτο πρὸς τὴν σύζυγόν του τόπον πρὸς ταφήν, τότε μόνον ἐθεωρεῖτο ὅτι οὗτος περιόρχετο εἰς τὴν κατοχὴν τῆς συζύγου, ὅταν ἐγίνετο ὅσιος, ἦτοι, ἐὰν ἔν αὐτῷ ἐνεταφιάζετο νεκρός· ἄλλως ἢ κατοχὴ παρέμενεν εἰς τὸν δωρησάμενον².

ΑΙ ΜΕ ΤΟΥΣ ΝΕΚΡΟΥΣ ΣΧΕΤΙΖΟΜΕΝΑΙ ΠΡΟΛΗΨΕΙΣ

Γνωστὸν εἶναι ὅτι οἱ ἀρχαῖοι, θεωροῦντες τοὺς νεκροὺς μεμολυσμένους, ἐφρόντιζον ἵνα ἡ κηδεία αὐτῶν γίνεται νύκτωρ, ὥστε οὐδὲ αἱ ἡλικαὶ ἀκτίνες νὰ μολυνθῶσιν ἐκ τῆς προσψαύσεως τοῦ νεκροῦ σώματος. Κατὰ τὸν Πλάτωνα (Νόμ. ΙΒ'. 960), ὁ νεκρὸς ἔπρεπε «πρὸ ἡμέρας ἕξω τῆς πόλεως εἶναι»³. Οἱ Χριστιανοὶ ὅμως ἄλλως συνείθιζον, ἐξαιρουμένης, ἐννοεῖται, τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν, ὅποτε οὔτε συμφέρον ἦτο οἱ νεκροὶ νὰ θάπτονται κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἡμέρας.

Οἱ Βυζαντινοὶ λοιπὸν ἔθαπτον ἡμέραν τοὺς νεκροὺς των, μικρὰ δὲ διακοπὴ τῆς συνηθείας ταύτης ἐπεχειρήθη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅστις, ἀποβλέπων εἰς τὴν ἐπάνοδον τῶν ἐθνικῶν ἐθίμων, ἀπήτησεν, ἵνα αἱ κηδεῖαι γίνωνται κατὰ τὴν νύκτα, ποιήσας πρὸς δικαιολογίαν τῆς διαταγῆς του ἐξευρῶν δικαιολογίας. Ἡ κατὰ τὴν ἡμέραν, ἔλεγε, τέλεισι τῶν κηδειῶν ἐνοχλεῖ τοὺς ἀνὰ τὰς ὁδοὺς, χάριν τῶν ἐργασιῶν των, διεσκορπισμένους πολίτας ἐμποδιζομένους ὑπὸ τῶν σπευδόντων νὰ μετὰσχωσι τῆς νεκρικῆς ποιπῆς· πολλοὶ ἄλλως τε, ἐθνικοὶ ὄντες, τὴν συνάντησιν κηδείας θεωροῦσι κακὸν οἰωνόν, οἱ δὲ εἰς τὰ ἱερὰ μεταβαίνοντες, μετὰ τὴν θέαν τοῦ νεκροῦ, εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ μὴ μεταβῶσιν εἰς αὐτὰ προτοῦ καθαρθῶσιν. Ἀνάρμοστον ἄλλως τε εἶναι μέχρι τῶν ἐθνικῶν ἱερῶν νὰ φθάνωσιν αἱ φωναὶ καὶ οἱ ὄδυμοι τῶν κομιζόντων τὸν νεκρὸν Χριστιανόν. Διὰ τοῦτο διέταξεν, ἵνα οἱ Χριστιανοὶ θάπτονται μετὰ τὴν δύσιν καὶ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, ἀπειλήσας αὐστηρὰς ποινὰς κατ' ἐκείνου, ὅστις θὰ ἐτόλμα νὰ θάψῃ νεκρὸν πρὸ τῆς δεκάτης ὥρας τῆς ἡμέρας⁴.

¹ Πανδέκται, 11. 19. 1. Εἰσηγήσεις, 2. 1. 9. Βασιλικά, 59 Αδ.

² Πανδέκται, 24. 1. 9.

³ Πβ. H e r m a n n ' s - B l ü m n e r, Lehrbuch ³, 4. 367. X a ρ. Β ο υ λ ο - δ ἡ μ ο υ, Δοκίμιον, 2. 372. Ὅρα ἐν τούτοις ὅτι ἡ Κασσάνδρα λέγει πρὸς τὸν Ταλθύβιον (Εὐριπ. Τρωάδες 446)

ἢ κακὸς κακῶς ταφήσῃ νυκτός, οὐκ ἐν ἡμέρᾳ

⁴ Ἰ ο υ λ ι α ν ο ῦ, Ἐπιστολαί, ἐπιστ. 126, σ. 199. 200 (Bidez). Ἐπιθι καὶ D. P e t r a k a k o s, Die Toten im Recht, σ. 99. Ἐν τῇ Βενετοκρατουμένῃ Κρήτῃ

Ἐθεώρουν δ' οἱ ἀρχαῖοι μεμολυσμένον οὐ μόνον τὸν νεκρὸν, ἀλλὰ καὶ τὸν εἰς οἰανδήποτε ἐπαφὴν μὲ αὐτὸν ἐλθόντα, ὅστις εἶχε διὰ τοῦτο ἀνάγκην καθαροῦ¹, ἀντίληψις, ἣτις τοῦλάχιστον μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐπεκράτει².

Ἐπ' ἴσης μεμολυσμένον ἐθεώρουν τὸν νεκρὸν καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, οὔτινες ἀκάθαρτον ὑπελάμβανον οὐ μόνον τὸν ἀψάμενον αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ πάντα ὅσα ἤγγιζον, ἔτρωγον ἢ ἔπινον οἱ πενθοῦντες νεκρὸν³.

Τὴν ἀντίληψιν ταύτην, λίαν κατὰ τοὺς πρώτους μάλιστα αἰῶνας διαδομένην, σφόδρα ἐπολέμησαν οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας Οὕτως ὁ Μ. Βασίλειος ἔγραφε : «καὶ ὅτε μὲν Ἰουδαϊκῶς ἀπέθνησκον ἄνθρωποι, βδελυκτὰ ἦν τὰ θνησιμαῖα ὅτε δὲ ὑπὲρ Χριστοῦ ὁ θάνατος, τίμια τὰ λείψανα τῶν ὁσίων αὐτοῦ»⁴ ἐπιβεβαιῶν δὲ ὁ Χρυσόστομος τὴν ἐπικράτησιν τῆς προλήψεως κατὰ τοὺς χρόνους του ἔλεγεν, ὅτι πολλοὶ τῶν συγχρόνων του νομίζοντες, κατὰ τοὺς Ἰουδαίους, ὅτι ὁ ἀπτόμενος νεκροῦ ἐμολύνετο, ἐπανερχόμενοι ἐκ κηδείας, ἐλούοντο⁵. Καὶ αἱ διαταγαὶ δὲ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἀφορμὴν λαμβάνουσαι ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τὸν Ε'. μ. Χ. αἰῶνα Χριστιανοὶ ἐθεώρουν ἑαυτοὺς μεμολυσμένους, ἐὰν ἤγγιζον νεκρὸν, λέγουσι : «μὴ παρατηρεῖσθε οὖν τὰ ἔννομα καὶ φυσικὰ νομίζοντες μολύνεσθαι δι' αὐτῶν μηδὲ ἐπιζητεῖτε Ἰουδαϊκοὺς ἀφορισμοὺς ἢ συνεχῆ βαπτίσματα ἢ καθαρισμοὺς ἐπὶ θίξει νεκροῦ ὅθεν καὶ ὑμεῖς, ὡ ἐπίσκοποι καὶ οἱ λοιποὶ ἀπαρατηρήτως ἀπτόμενοι τῶν κεκοιμημένων, μὴ νομίσητε μαιίνεσθαι μηδὲ βδελύσσεσθε τὰ τοιαῦτα λείψανα»⁶.

Συμφώνως πρὸς τὴν δοξασίαν ταύτην, μόλυσμα, ὡς καὶ κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων, ἐθεωρεῖτο ἡ εἴσοδος νεκροῦ εἰς τὴν πόλιν⁷, ἀπαγορευμένη, τούτου ἕνεκα τὴν ἀπαγόρευσιν μάλιστα ταύτην ἀνεπέωσαν

ἀπαντῶσι παραδείγματα ταφῆς κατὰ τὴν νύκτα. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Συμολή ('Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 30).

¹ Περὶ τοῦ καθαροῦ τούτου βλ. Χαρ. Β ο υ λ ο δ ή μ ο υ, Δοκίμιον, 2. 370.

² Ὁ Ἰ ο υ λ ι α ν ὸ ς ('Ἐπιστ. 136. σ. 199, 200 Bidez), ὡς εἶπομεν, βεβαίῳ ὅτι οἱ σύγχρονοὶ του ἐθνικοὶ τὴν συνάντησιν Χριστιανικῆς κηδείας ἐθεώρουν πονηρὸν οἰώνισμα, μεταβαίνοντες δ' εἰς τὰ ἐθνικὰ ἱερὰ ἐλούοντο πρὸς καθαρόν.

³ Θ ε ο φ ύ λ α κ τ ο ς Β ο υ λ γ α ρ ί α ς, Ρ. G. 126. 720

⁴ Ρ. G. 32. 1268.

⁵ Ρ. G. 57. 426, 61. 165, 62. 92. Πβ καὶ Ν. Π ο λ ί τ ο υ, Λαογραφικαὶ ἐνδείξεις ἐν τῷ Α'. καὶ Β'. κατηχητικῷ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (Λαογραφ. 8. 10).

⁶ Κ λ ή μ ε ν τ ο ς, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Ρ. G 1. 988. 989.

⁷ Μ ά ρ ζ ο υ Δ ι α κ ό ν ο υ, Βίος τοῦ ἁγίου Πορφυρίου, 23 (σ. 20. 1 Grégoire - Kugener).

ἡ ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων, μόλις δὲ κατὰ τὰ τέλη τοῦ Θ'. αἰῶνος κατηγορήθη αὕτη¹.

Ὁ ἀναγινώσκων τὰ τοῦ Ζωναρᾶ, ἐρμηνεύοντος τὸν Η'. κανόνα τῆς ἐν Νικαία τὸ δευτέρου συνελθούσης οἰκουμενικῆς συνόδου, «ὕπηρχόν τινες Ἰουδαϊκὰ ποιοῦντες οἷον ἀκαθάρτους ἡγούμενοι τοὺς νεκροὺς προσψάσαντας»², θὰ ἦτο διατεθειμένος νὰ δεχθῆ ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ'. αἰῶνα οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἐπίστευον πλέον εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ νεκροῦ μολυσμόν. Περὶ τούτου ἐπιτρέπεται ν' ἀμφιβάλλῃ τις λαμβάνων ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὸν ΙΕ'. αἰῶνα ὁ Κρητὴς Ἱερεὺς Δραζίνουτας ἠρώτησε τὸν Μ. Πρωτοσύγκελλον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Ἰωάσαφ «εἰ χεῖρ λειτουργῆσαι ἱερέα ἰδόντα νεκρὸν ἢ βαστάσαντα ἢ ἀσπασάμενον αὐτὸν»³ καὶ ὅτι σήμερον πολλαχοῦ κρίνεται, ἔστω καὶ ἀσυνειδήτως, ἀναγκαῖα ἢ κάθαρσις μετὰ κηδείαν, ὡς κακὸς δ' οἰωνὸς θεωρεῖται ἡ συνάντησις κηδείας Οὕτως ἐν Σμύρῃ, ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Τρικκάλων, ἐν Κορινθίᾳ, ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ δὴ ἐν Πηλῷ, δυσοιωνίστος θεωρεῖται ἡ συνάντησις νεκρικῆς πομπῆς, ἐν Ἀνασελίτῃ δὲ τῆς Μακεδονίας καὶ ἐν Αἰτωλίᾳ οἱ παρακολουθήσαντες τὴν κηδείαν πλύνονται ἀμέσως μετὰ τὴν ταφὴν ἐν τῷ νεκροταφείῳ⁴, ἐν ᾧ ἐν Κοτυώροις τοῦ Πόντου τοῦτο γίνεται πρὸ τῆς ἐπανόδου εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ νεκροῦ εἰς τὴν βρύσιν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ὑπαπαντῆς⁵. Ἀλλαχοῦ δέ, ὡς ἐν Μακεδονίᾳ, Θράκῃ, Πελοποννήσῳ καὶ Καρπάθῳ, οἱ ἐκ τῆς κηδείας ἐπανερχόμενοι νίπτονται, κατὰ ἀρχαίαν συνήθειαν, πρὸ τῆς οἰκίας τοῦ νεκροῦ⁶.

Ὁ Νικόλαος Πολίτης ἐν τῇ μελέτῃ του περὶ τῆς ταφῆς παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησι, πραγματευόμενος περὶ τῆς θραύσεως τῶν πηλίνων ἀγγείων τῶν περιεχόντων τὰ φάρμακα, ἅτινα ἔπινεν ὁ νεκρὸς, ὑποπτέει ὅτι τὸ ἔθιμον θὰ ἦτο καὶ Βυζαντινόν⁷, ἡ ἐπιβεβαίωσις ὅμως τούτου πρέ-

¹ Βλ. D a r e m b e r g - S a g l i o, Dictionnaire ἐν λ. funus, σ. 1393.

² Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 2. 583.

³ Φ. Κουκουλέ, Συμβολή (Ἑπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 32).

⁴ Σπ. Συγκολλίτου, Ὁ νεκρὸς εἰς τὴν Ἀνασελίτσα (Λαογραφ. 11. 402). Δ. Λουκοπούλου, Σύμμεικτα Αἰτωλικά λαογραφικά (Λαογραφ. 8. 31).

⁵ Ξενοφ. Ἀκογλου, Λαογραφικά Κοτυώρων, σ. 232.

⁶ Ι. Μιχαήλ, Μακεδονικά, σ. 20. Βυβιλakis, Neugriechisches Leben, σ. 67. Μιχαήλ Μιχαηλίδου Νουάρο, Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου, 172. Β. S c h m i d t, Totengebräuche, Archiv, 25. 60. Ν. Πολίτου, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην (Λαογραφ. σύμμεικτα, 3. 341. 342). Βλ. τοῦ αὐτοῦ, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν, Λαογραφ. σύμμεικτα, 2. 273. 274.

⁷ Ν. Πολίτου, Λαογραφ. σύμμεικτα, 3. 333 Διὰ τὸ ἔθιμον γενικῶς τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων βλ. τοῦ αὐτοῦ Λαογραφ. σύμμεικτα, 2. 268 ἔξ.

πει νὰ γίνῃ ἐπὶ τῇ βάσει σαφῶν χωρίων, ἄτινα, ἐπὶ τοῦ παρόντος, δὲν ὑπάρχουσιν.

Ὁ Χρυσόστομος ἐν τῇ εἰς Ματθαῖον 34ῃ ὁμιλίᾳ του¹ μετ' ἀγανακτίσεως ὁμιλεῖ διὰ τὴν πίστιν τῶν συγχρόνων του εἰς τὴν νεκρομαντείαν, καθ' ἣν ἐπιστεύετο ὅτι οἱ δαίμονες περιτρέχοντες τοὺς τάφους ἠδύναντο διὰ τῶν νεκρῶν νὰ ὁμιλήσωσι καὶ νὰ προείπωσι τὰ μέλλοντα, προσθέτει δ' ὁ αὐτὸς ὅτι πολλοὶ τῶν ἐρώντων τότε ἐκάθηντο παρὰ τὰ μνήματα, καὶ μάλιστα τὰ εἰδωλικά, βοήθειαν ἐντεῦθεν ἐκζητοῦντες εἰς τὰς ἐρωτικὰς ἐπιθυμίας των², συνεχίζοντες οὕτω τῶν προγόνων των συνήθειαν, ὡς, πλὴν ἄλλων, καὶ οἱ ἐν τοῖς τάφοις εὐρεθέντες μαγικοὶ κατάδεσμοὶ ἀποδεικνύουσι³.

Μετ' ἀγανακτίσεως ἐπ' ἴσης ὁ ἱερός πατὴρ καταφέρεται κατὰ τῆς πελανημένης γνώμης τῶν πολλῶν ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν ἐγίνοντο δαίμονες εἰσερχόμενοι εἰς τοὺς δαυμονῶντας καὶ ὅτι πολλοὶ γόητες τότε ἀπέσφαττον παῖδας «ὥστε αὐτοῖς μετὰ ταῦτα συμπράττουσαν τὴν ψυχὴν ἔχειν»⁴.

ΤΟ ΠΕΡΙΔΕΙΠΝΟΝ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ

Μετὰ τὴν ἐκ τῆς κηδείας ἐπιστροφὴν τῶν συγγενῶν καὶ φίλων, ἐγίνετο εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀποθανόντος τὸ περιδειπνον, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, ἦτο νόμος, ἦτοι γενικὴ συνήθεια⁵.

Τὸ περιδειπνον τοῦτο, τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον ἀκόμη εἶναι νόμος, τάφος ἐν Βιάννῳ τῆς Κρήτης, κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν, καλούμενον, θὰ ἐλέγετο πιθανώτατα, ὡς καὶ σήμερον, *παρηγορία* καὶ *μακαρία*⁶.

¹ P. G. 57. 403.

² Βλ. P. G. 57. 403 καὶ K. Kό ν τ ο υ, Γλωσσικὰς παρατηρήσεις, 537 ἑξ.

³ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Μεσαιωνικοὶ καὶ Νεοελληνικοὶ κατάδεσμοι, Λαογραφ. 8. 308.

⁴ P. G. 57. 351.

⁵ P. G. 61. 236. V a n c e, Beiträge, σ. 82.

⁶ Τοῦτο συμπεραίνω ἐκ φρ. οἶαι αἱ ἐξῆς· «πολλοὶ τῶν ἐκ τοῦ γένους παρῆσαν τὴν τε κειμένην πενθήσοντες καὶ τὴν μητέρα παρηγορήσοντες» Μιχαήλ Ψελλοῦ, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 29.) «Τὸ δὲ σχέσθε, φίλοι, καὶ με οἶον ἐάσατε κηδόμενοι περ εἶποι ἂν ὁ ἐν λύπαις παρηγορίας φιλικὰς παραιτούμενος· Εὐστιαθίου. Παρεκβ. 1277. 54. Μακαρία κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐλέγετο τὸ ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ μνημόσυνον καὶ ἡ ὑπὲρ αὐτοῦ εὐχή, ἵνα ἐν χώρᾳ μακάρων καταταχθῆ. Tafel, Eustathii opusc. 243. 81. Trincera, Syllabus, 243. 328. Ὅρα ὅτι σήμερον κοινότερον τὸ περιδειπνον, τὸ ὁποῖον ἀκριβέστατα περιγράφει ὁ Λουκιανὸς ἐν τῇ περὶ πένθους (κεφ. 25) λέγεται παρηγορία καὶ μακαρία.

Κατ' αὐτὸ οἱ συνερχόμενοι, τὴν λύπην τῶν συγγενῶν ἀνακουφίζοντες, ἀπέτεινον διαφόρους παραμυθητικούς λόγους¹, ὧν γινώσκον λαμβάνομεν ἕκ τῶν πρὸς τοὺς πενθοῦντας ἀπευθυνομένων παραμυθητικῶν ἐπιστολῶν. Ἔλεγον λοιπὸν παρηγοροῦντες ὅτι ὁ νεκρὸς δὲν ἐχάθη, ἀλλὰ μετέστη εἰς ἄλλην ζωὴν, καὶ δὴ κρείττονα καὶ αἰδιον², ὅτι ὁ ἀποθανὼν ἀπλῶς ἀπεδύθη τὸ ὅπερ ἐφόρει ἱμάτιον, ἵνα πολυτελέστερον ἀναλάβῃ³, ὅτι ὁ Κύριος ἔδωκε τὸν προσφιλεῖ ἀπελθόντα καὶ ὁ Κύριος ἀφείλετο⁴, ὅτι ὁ ἀποθανὼν εἶναι εὐτυχής, ἅτε μεταβάς εἰς κόσμον ὅπου οὔτε φθόνοι οὔτε ἄρρωστίαι⁵, ὅτι οἱ στερηθέντες τοῦ οἰκείου των οὔτε οἱ πρῶτοι εἶναι οὔτε οἱ μόνοι⁶, ὅτι πάντες θὰ ἀποθάνωμεν⁷, ἀφ' οὗ ὁ ἐπὶ γῆς βίος οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἄνθος ταχέως ἐξανθοῦν⁸ καὶ ὅτι θρηνοῦντες καὶ λυπούμενοι δεικνύουσιν ὅτι δὲν εἶναι ἀληθεῖς Χριστιανοί, ἀφ' οὗ ὁ Χριστιανισμὸς διδάσκει ὅτι οἱ νεκροί, μεταβαίνοντες εἰς κρείττονα κόσμον, θ' ἀναστηθοῦν⁹ καὶ τέλος, ἀφ' οὗ στενάζοντες καὶ λυπούμενοι δὲν κατορθώνουσι νὰ ἐξεγείρωσιν ἕκ τοῦ τάφου τὸν προσφιλεῖ¹⁰.

¹ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, P. G. 111. 836. Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ ἐγκλείστου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν βίον τοῦ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Θεοσεβίου τοῦ Ἀρσινότου (Anal. Boll. 26. 187. 16). Μιχαήλ Ψελλοῦ, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 29). Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως, Ἰατρικῶν ἀπορημάτων καὶ φυσικῶν προβλημάτων τὸ Α (Ideler, *Physici et medici Graeci minores*, I. 25. 3.)

² Χρυσόστομος, P. G. 61. 362. 590. Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 498. Γεωργίου Γεμιστοῦ, Μονωδία εἰς Ἑλένην ὑπομονὴν Παλαιολογίαν (Σπ. Λάμπρου, Παλαιολογία, 3. 274. 10, 279. 9.)

³ Χρυσόστομος, P. G. 61. 391.

⁴ Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 876. Συμεὼν Μεταφράστης, P. G. 114. 1029.

⁵ Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 505.

⁶ Μ. Βασίλειος, P. G. 32. 1048. Th. Pressel, *Johannis Tzetzae epistolae*, ἐπίστ. 72, σ. 65.

⁷ Μ. Βασίλειος, P. G. 32, 1000. Νεῖλου, Γνώμαι, P. G. 79. 1245. Kurtz-Drexl, *Michaelis Pselli scripta minora*, I. 186. 13. Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιστολαί, P. G. 99. 1372, 1497, 1548, 1645. Μιχαήλ Ψελλοῦ, Τῷ ἀνεπιφ' τοῦ βασιλέως (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5. 3' 8.)

⁸ Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιστολαί, P. G. 99. 965. 1456.

⁹ Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 537.

¹⁰ Θεοδώρου Προδρόμου, Κατομουμαχία, στίχ. 268 (Hercher). Βλ. καὶ Δ. Μπαλάνου, Πῶς παρηγοροῦν τοὺς πενθοῦντας οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας.

ΤΑ ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τὰ τελούμενα μνημόσυνα *μνημαί*¹ ἢ *μνεΐαι*² καλούμενα, ἐτελοῦντο κανονικῶς κατὰ τὴν τρίτην, τὴν ἐνάτην, τὴν τεσσαρακοστὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν, ὡς καὶ μετὰ ἓν ἔτος, ὡς διάφοροι μαρτυρίαι δηλοῦσι, *τρίτα καὶ ἔνατα*, *τεσσαρακοστὰ καὶ ἐναύσια* καλούμεναι³, δημιωδῶς δὲ *τρίτα καὶ ἔνατα* (καὶ *τριτένατα*), *σαραντάρι καὶ χρονίαι*⁴. Εἰς τινὰς δὲ τύπους, κατὰ Ἰουδαϊκὴν, πιθανῶς, ἐπίδρασιν, καὶ τὴν 7ην ἡμέραν ἐτελοῦντο μνημόσυνα, τὰ *ἑβδομα*⁵.

Προσεπάθουν δ' οἱ συγγραφεῖς διαφόρως νὰ ἐξηγήσωσι διατι κατὰ τὰς τακτὰς αὐτὰς ἡμέρας ἔδει νὰ γίνωνται τὰ μνημόσυνα. Οὕτως ὁ Ἰωάννης Λυδὸς λέγει ὅτι ταῦτα τελοῦνται, διότι τὴν τρίτην ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν ἀγριοῦται παντελῶς τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ, κατὰ τὴν ἐνάτην διαρρέει ἐντελῶς καὶ τὴν τεσσαρακοστὴν καθ' ὀλοκληρίαν ἐξαφανίζεται⁶, αἱ διαταγαὶ τῶν ἁγ. Ἀποστόλων διότι τὴν τρίτην ἡμέραν ἀνέστη ἐκ τοῦ τάφου ὁ Κύριος, τὴν ἐνάτην γίνεται ὑπόμνησις τῶν ζώντων καὶ τῶν κεκοιμημένων, τὴν τεσσαρακοστὴν, διότι ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς ἐπένηθη τὸν Μωϋσῆν καὶ τὸ ἔτος εἰς ἀνάμνησιν τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου⁷, κατὰ δὲ τὸν συγγραφέα τοῦ νεκρικοῦ δια-

¹ Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, P. G. 1. 1145. Z a c h. v. L i n g e n t h a l, Imperatoris Justiniani quae vocantur Novellae, 2. 24. C u s a, I diplomí, 3. 1. 55. Β α λ σ α μ ῶ ν, εἰς τὸν Δ'. ἀποστολικὸν κανόνα· Ρ á λ λ η - Π ο τ λ ῆ Σύνταγμα, 2. 6.

² Λ ε ο ν τ ῖ ο υ Ν ε α π ὀ λ ε ω ς, Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, 53. 11 (Gelzer). F o u r m y - L e r o y, Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φιλαρέτου (Βυζάντιον, 9. 158. 20). Ὁ Du Cange ἐν λ. δόχεια σημειοῖ· δόχεια δὲ τῆ οἰκεία γλώττῃ προσαγορεύουσι τὰ ἐπὶ τοῖς τεθνεῶσι νόμιμα.

³ Τὰς σχετικὰς μαρτυρίας βλ. ἐν Ν. Π ο λ ῖ τ ο υ, Λαογραφ. σύμμεικτα 3. 347. 348, εἰς ἃς πρόσθετος βίον τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Θεοδοσίου 22. 22 (Usener). Ὅρα ὅτι τὰ τ ρ ῖ τ α, ἅτινα οὕτως ἐκάλουν καὶ οἱ ἀρχαῖοι, οὕτω λέγονται καὶ νῦν ἐν Τραπεζοῦντι, Σκύρω, Κύθω καὶ Κοινοῦροις τοῦ Πόντου, τὰ δὲ ἔνατα, τὰ ἔ ν ν ἔ α ἐν Οἰνότη τοῦ Πόντου.

⁴ T r i n c h e r a, Syllabus 192 (253).

⁵ Β ο ς τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Θεοδοσίου, 22. 22 (Usener). Σ υ ν ε σ ῖ ο υ Κ υ ρ ῆ ν η ς, Ἐπιστολαί, P. G. 66 1325. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς ΧΙΙ. 6 λέγει· πένθος νεκροῦ ἑπτὰ ἡμέραι.

⁶ Ἰ ω á ν ν ο υ Λ υ δ ο ῦ, Περὶ μηνῶν, 4. 26, 86, 7 (Wünsch.)

⁷ Κανόνες ἁγίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου (καν. ιδ') Ρ á λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα, 4. 402 καὶ P. G. 1. 1148. D. P e t r a k a k o s, Die Toten im Recht, σ. 89). Ἐννοεῖται ὅτι τὰ τεσσαρακοστὰ σχέσιν ἔχουσι μὲ τὴν μυστικὴν δύναμιν τοῦ ἀριθμοῦ 40. E l l i s s e n, Analekten IV. 83. Γ. Σ π υ ρ ῖ δ á κ ι, Ὁ

λόγου Τιμαρίωνος τὰ τρίτα ἐτελοῦντο, διότι, ὡς ἐπιστεύετο, μετὰ τὸν θάνατον παρέμενεν ἡ ψυχὴ ἔξωθεν παρακαθημένη ἐπὶ τριήμερον ¹.

Κατὰ τὰ μνημόσυνα λοιπὸν προσήγοντο εἰς τὴν ἐκκλησίαν, καὶ κατόπιν εἰς τὸν τάφον, *κόλλυβα* ² τὰ καὶ *κανίσκια* λεγόμενα ³, τὰ ὅποια ἀπετελοῦντο ἀπὸ σπέρματα σίτου, εἰς τὰ ὅποια εἶχον ἀναμιχθῆ πολυειδεῖς καρποί, ἦτοι ροῖδια, ἀμύγδαλα, καρύδια, σταφίδες καὶ κοκκωνάρια ⁴.

Πλὴν τῶν προσφερομένων ὁμῶς κολλύβων, ἐγίνοντο, κατὰ Ἰουδαϊκὴν καὶ ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν συνήθειαν, καὶ νεκρόδειπνα ἐπὶ τῶν τάφων⁵, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ μαρτυριῶν τῶν συγγραφέων καὶ ἐκ τῶν εἰς Βυζαντινοὺς τάφους εὗρεθέντων συντριμμάτων μαγειρικῶν σκευῶν. Οἱ Μανιχαῖοι π.χ. ἔψεγον τοὺς ἄλλους Χριστιανοὺς διὰ τὰ ἐπὶ τῶν τάφων δεῖπνα ⁶, ἐν διαθήκῃ ἐπὶ παπύρου τοῦ τρίτου μ. Χ. αἰῶνος ὁ διαθέτης ὀρίζει, ἵνα οἱ κληρονόμοι του δίδωσιν εἰς τοὺς δούλους καὶ ἀπελευθέρους του δραχμὰς ἑκατὸν «εἰς εὐχαίαν αὐτῶν, ἣν ποιήσονται πλησίον τοῦ τάφου μου κατ' ἔτος, τῇ *γενεθλίᾳ μου*» ⁷. Μετὰ ταῦτα οἱ κανόνες τῶν ἁγίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου (καν. ΙΕ') συνιστῶσιν, ἵνα οἱ πρεσβύτεροι καὶ διάκονοι οἱ καλούμενοι εἰς τὰ μνημόσυνα τῶν νεκρῶν τρώγωσιν «ἐκ-

ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἑλλησι, σ. 17 ἔξ. καὶ 19 ἔξ.

¹ Τιμαρίων 34 (E l l i s s e n, *Analekten*, IV. 77). Ἐπιθι καὶ K. K r u m b a c h e r, *Studien zu den Legenden des hl. Theodosios* (Sitzb. d. bayer. Akad. 1892, σ. 341—355.)

² Τὰ *κόλλυβα* ἐπὶ τῆς σημερινῆς σημασίας ἤδη παρὰ Σουίδα, κεῖται δὲ παρ' Ἑσυχίου *κόλλυβος* μικρὸς ἀρτίσκος. Περὶ κολλύβων ἐπιθι N. Π ο λ ί τ η ν, Ἐνθ' ἄν. 349. 350.

³ Τὰ ἐν ταῖς μνήμαῖς τῶν ἁγίων καὶ τῶν κατοικομένων προσφερόμενα καὶ *κανίσκια* λεγόμενα καὶ διὰ πολυειδῶν ὀπωρῶν κοσμούμενα Β α λ σ α μ ῶ ν, Εἰς τὸν Δ' κανόνα τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (Ρ ἄ λ λ η - Π ο τ λ η, Σύνταγμα, 2. 6). Τέως ἐν Συνασῶ τῆς Καππαδοκίας *κανίσκια* ἐλέγοντο μνημόσυνα, ὅταν κατ' αὐτὰ διενέμιοντο καὶ τροφαὶ εἰς τοὺς πτωχοὺς.

⁴ Βλ. Β α λ σ α μ ῶ ν α, Ἐνθ' ἄν. H e s s e l i n g - P e r n o t, *Poèmes Prodromiques* II. 43. Σ υ μ ε ῶ ν Θ ε σ σ α λ ο ν ί κ η ς, Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν, Ρ. G. 155. 688. 689.

⁵ Ταῦτα ἐκαλοῦντο κοί ρ ο δ ι σ μ ὁ ς. D. P e t r a k a k o s, *Die Toten im Recht*, σ. 20. 87. B. S c h m i d t, *Totengebräuche*, *Archiv* 25. 66. Χ α ρ. Β ο υ λ ο δ ῆ μ ο υ, *Δοκίμιον* 2. 400. 401. 402. Διὰ τὰ ἐπὶ τῶν τάφων δεῖπνα βλ. E. L u c i u s, *Die Anfänge des Heiligenkultus*, σ. 294.

⁶ J L i p p e r t, *Christentum, Volksglaube und Volksbrauch*, σ. 266.

⁷ W i l c k e n, *Grundzüge*, 2¹. 578. Ἡ ἐπέτειος τοῦ θανάτου ἐκαλεῖτο γ ε ν ἔ θ λ ι ο ν ἢ γ ε ν ἔ σ ι ο ν, διότι, ὡς ἐπιστεύετο, ὁ θάνατος ἀντιπροσώπευε τὴν γέννησιν νέας ζωῆς. Κατὰ τὸν Ἀμμώνιον γενεσία ἐπὶ τῶν τεθνηκότων, ἐν ἧ ἕκαστος ἡμέρᾳ τετελεύτηκεν.

τάκτως καὶ σὺν φόβῳ Θεοῦ», οὐ μόνον δ' οὗτοι, ἀλλὰ καὶ οἱ λαϊκοὶ ¹. Καὶ ὁ Κυρήνης δὲ Συνέσιος ὁμιλεῖ περὶ ἐπιταφίου δείπνου γινομένου τὴν ἑβδόμην ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν ², ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος διὰ τοὺς τοὺς νεκροὺς των «ποτὲ μὲν θρηνοῦντας, ποτὲ δὲ δι' αὐτοὺς μεθυσκομένους» ³, ὁ δὲ Θεόδωρος Στουδίτης συνιστᾷ ἵνα τὰ μνημόσυνα μὴ γίνωνται ἔξω τῶν νενομισμένων τῆς αὐταρχείας ὄρων, ἔνεκα πολυφαγίας καὶ πολυοινίας ⁴. Καὶ κατὰ τὸν ΙΒ' δ' αἰῶνα ὁ Θεόδωρος Βαλαμῶν λέγει ὅτι παλαιότερον οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ βοηθοὶ των ἐφρόντιζον νὰ μοιράζωσιν εἰς τοὺς πτωχοὺς τὰ τρόφιμα καὶ ποτά, τὰ ὅποια οἱ συγγενεῖς ἔφερον εἰς τὸν ναὸν κατὰ τὰ μνημόσυνα των ἀποθανόντων ⁵.

Τέλος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ὁ Θεσσαλονίκης Νικήτας ἠρωτήθη ἂν ἐπιτρέπεται οἱ ἱερεῖς νὰ συμποσιάζωσι μετὰ λαϊκῶν κατὰ τὰ νεκρόδειπνα ⁶, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι τὸ ἔθιμον μέχρι τοῦ αἰῶνος τούτου ἐξηκολούθει ⁷.

Ἄφ' ἑτέρου ὁ Α. Κεραμόπουλλος εὗρον εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῶν Θηβῶν πολλῶν χυτροῶν, λαγῆνων καὶ πινακίων θραύσματα, ὁρθῶς εἶκασεν ὅτι ταῦτα προέρχονται ἐκ γευμάτων γινομένων παρὰ τοὺς τάφους ⁸, (Εἰκ. 9) ἀγγελία δι' οἴνηρά καὶ πινάκια εὐρέθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ Γ. Σωτηρίου ἐντὸς τάφων τοῦ παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον Βυζαντινοῦ ναοῦ ⁹.

Μικρὸν ἀνωτέρω εἶπον ὅτι δειπνα παρὰ τοὺς τάφους ἐγίνοντο κατὰ τὰ μνημόσυνα μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος· τὸ ἔθιμον ὁμοῦς ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ ταῦτα, ἄφ' οὗ καὶ σήμερον εἰς χωρία τῆς Μεσσηνίας καὶ Ἀρκαδίας γίνονται περιδείπνα ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ νεκροταφείου, ὁμοίως δὲ

¹ Βλ. Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 4. 402.

² Συνέσιος Κυρήνης, Ἐπιστολαί, Ρ. Γ. 66. 1325.

³ Ρ. Γ. 88. 804.

⁴ Ρ. Γ. 99. 953.

⁵ Βλ. Θεόδωρον Βαλαμῶνα, εἰς Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 4. 491.

⁶ Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 5. 387.

⁷ Γνωστὸν εἶναι ὅτι πολλοὶ κτίτορες μονῶν διέτασσον, ἵνα κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ μνημοσύνου των γίνεται διάδοσις εἰς τοὺς πτωχοὺς πρὸ τοῦ πηλῶνος τῆς μονῆς. L. Petit. Typicon du Monastère de la Kosmosotira, § 56 Izswestia, 13. 47.

⁸ Α. Κεραμόπουλος, Παλαιὰ Χριστιανικὰ καὶ Βυζαντινὰ ταφαὶ ἐν Θήβαις (Ἀρχαιολ. Δελτ. 1926, σ. 126. 127. 131). Πβ. Ν. Πολίτου, Λαογραφ. σύμμεκτα καὶ Δ. Λουκόπουλον ἐν Λαογραφ. 8. 31 ἔξ.

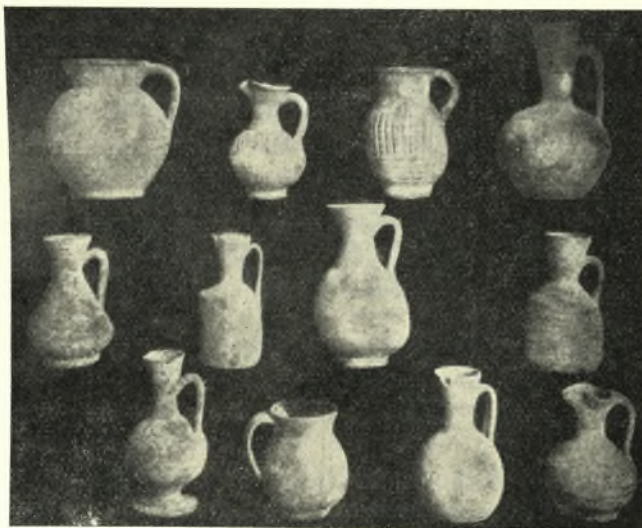
⁹ Γ. Σωτηρίου, Τὰ εἱρεῖα τοῦ παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον Βυζαντινοῦ ναοῦ. (Ἀρχαιολ. Δελτ. 2 (1916), σ. 136, πίν. 11—13). Πβ. ἐν τούτοις καὶ Ν. Πολίτου, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν (Λαογραφ. σύμμ. 2. 282.)

καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν νεκρῶν (14ην Σεπτεμβρίου) ¹.

Καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ τάφου δὲ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ταφῆς διανομὴ ἄρτου, παξιμαδίων καὶ οἴνου, νεκροδείπνον ὑποδηλοῖ.

ΑΙ ΧΟΑΙ ΚΑΙ ΑΙ ΘΥΣΙΑΙ

Γνωστὸν εἶναι ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ἐγίνοντο χοαὶ ἐπὶ τῶν τάφων τῶν νεκρῶν, τὸ ἔθιμον δὲ τοῦτο, συνοδευόμενον μάλιστα μετὰ τὴν

Εἰκ. 9. Διάφορα ἀγγεῖα εὐρεθέντα ἐντὸς παλαιοχριστιανικῶν καὶ Βυζαντινῶν τάφων τῶν Θηβῶν.

(Α. Κεραμοπούλλου, Παλαιοχριστιανικαὶ καὶ Βυζαντιναὶ ταφαὶ ἐν Θήβαις, Ἀρχαιολ. Δελτίον, 1926, σ. 126.)

προσφορὰν τροφίμων, πιστοποιεῖ διὰ τοὺς χρόνους τοῦ ὁ Λουκιανός ². Τὴν συνέχειαν μετὰ ταῦτα τοῦ ἔθιμου ἐπιβεβαιοῖ καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, λέγων ὅτι τοῦτο ἦτο νόμος, ἦτοι γενικώτατον : «ἐρρέτωσαν . . . ὅσα διὰ χοῶν τε καὶ ἀπαργμάτων . . . ἀφοσιοῦνται νόμῳ πατρῷ μᾶλλον ἢ λόγῳ δουλεύοντες» καὶ ἀλλαχοῦ : «ἀγόνων χοῶν καὶ ἀπαργμάτων ὠρίων, ὧν

¹ Α. Κεραμοπούλλου, Ἐνθ' ἀν. σ. 131. 138.

² Λουκιανοῦ, Περὶ πένθους, κεφ. 19.

τοῖς νεκροῖς χαρίζονται νόμον ποιησάμενοι τὴν συνήθειαν»¹. Καὶ ὁ παρὰ Χορικίῳ δὲ παιδοκτόνος μαρτυρεῖ ὅτι ἐθεράπευσε τὴν δόσαν τῆς θυγατρὸς «δάκρυνσι καὶ χοαῖς καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν οἷς νομίζεται τοὺς ἀπελθόντας τιμᾶσθαι»², βεβαιοῖ δὲ καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ὅτι, ἀποθανόντος ἐπὶ Νικηφόρου Βοτανειάτου ἐπισκόπου τινός, οἱ πολῖται, τοὺς ὁποίους οὗτος εἶχε δυσαρεστήσει «τὴν κόριν αὐτοῦ ἀντι ἐπιτυμβίων χοῶν τοῖς λίθοις ἠτίμασαν»³. Σχετικῆ τέλος εἶναι καὶ ἡ μεσαιωνικὴ παροιμία «ἀλλοτρίαις χοαῖς τοῖς γονεῦσιν αὐτοῦ ἐναγίζει» ἢ λεγομένη ἐπὶ τῶν ἐπιδεικνυόντων γενναιοδωρίαν διὰ ξένων χρημάτων⁴.

Ἄπηχῆσις τῶν ἐπιτυμβίων τούτων χοῶν σφύζονται εἰς διάφορα τῆς Ἑλλάδος μέρη· ἐν Κρήτῃ π.χ. κατὰ τὰ μνημόσυνα συνηθίζουσι νὰ χύνωσιν ἐπὶ τοῦ τάφου ποτήριον οἴνου, εἰς τὰ χωρία τοῦ Ὀλύμπου⁵ κατὰ τὰ τρίτα, τὰ ἔνατα, τὰ τεσσαρακοστά, τὰ ἐξάμηνα, τὸ ἔτος καὶ τὴν τριετίαν ὁ ἱερεὺς ραντίζει ἐκ φιάλης τρεῖς τὸν τάφον μὲ οἶνον, ὅπως ἐν τῇ Ὀδυσσεΐα (κ. 518):

ἀμφ' αὐτῷ δὲ χοὴν χεισθαι πᾶσιν νεκύεσσι
 πρῶτα μελικράτῳ, μετέπειτα δ' ἠδέϊ οἴνω
 τὸ τρίτον αὖ ὕδατι, ἐπὶ δ' ἄλφιτα λευκὰ παλύνειν.

Κατὰ τὸν Ν. Πολίτην, (ἐνθ' ἄν. 3.338) ἐν Μακεδονίᾳ, Τραπεζοῦντι καὶ Καπαδοκίᾳ κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν μνημοσύνων σπένδουσιν οἶνον, τὸν ὅποιον ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ χύνουσιν ἐντὸς τῶν τάφων δι' ἐπίτηδες ὀπῆς, ἔθιμον, τὸ ὅποιον, ἴσως, θὰ ἦτο καὶ μεσαιωνικόν. Τοῦλάχιστον ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ δόσιου Εὐθυμίου ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχεν ἀργυρᾷ χοάνῃ, ἢ ὀποία, ἴσως, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο⁶.

Ἐν Κερασσοῦντι τοῦ Πόντου ὁ εἰς δεύτερον ἢ τρίτον γάμον ἐρχόμενον ἔστελλεν ἐντὸς φιάλης οἶνον, ἵνα ἐπιχύσωσιν ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς προτέρας γυναικός, ἐξιλεούμενος αὐτήν, ἀκριβῶς ὅπως πράττει ἐν ταῖς Χοηφόροις τοῦ Αἰσχύλου (στίχ. 87 ἐξ.) ἡ Κλυταιμῆστρα.

Ἄπηχῆσις δὲ τῶν χοῶν τούτων θεωρητέον τὸ ὅτι ἐν Θράκῃ ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἀπὸ τῆς ταφῆς οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ χύνουσι ἐπὶ

¹ Γ ρ η γ ὄ ρ ι ο ς Θ ε ο λ ὄ γ ο ς, Ρ. G. 35. 776, 36. 377.

² Χ ο ρ ι κ ῖ ο υ, Παιδοκτόνος, 399. 1.

³ Μ ι χ α ἤ λ Ἀ τ τ α λ ε ι ᾶ τ ο υ, Ἱστορ. 279. 15.

⁴ Π λ α ν ο ῦ δ η ς, 105. Πβ. καὶ Ν. Π ο λ ῖ τ ο υ, Παροιμ. 1. 571.

⁵ Ν. Π ο λ ῖ τ ο υ, Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν (Λαογραφ. σύμμεικτα, 3. 388.) Περὶ τοῦ θέματος βλ. τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν (Λαογραφ. σύμμεικτα, 2. 276. 277.)

⁶ Σ υ μ ε ὠ ν Μ ε τ α φ ρ ᾶ σ τ η ς, Ρ. G. 114. 729.

τοῦ τάφου του ὕδωρ ἀπὸ ὕδριας, τὸ αὐτὸ δὲ πρᾶττουσι καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Αἰτωλίας ἐπὶ τρεῖς ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέρας¹· καὶ ἡ εὐρεσις δ' ἄλλως ἀγγείων οἰνηρῶν ἐντὸς τάφων τῆς Τουρκοκρατίας τὴν μετὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους συνέχισιν τοῦ ἔθιμου δεικνύει².

Οὐ μόνον δὲ χοαὶ, ἀλλὰ καὶ τροφαὶ προσάγονται εἰς τοὺς τάφους κατὰ ἀρχαίαν συνήθειαν, ἀφ' οὗ οἱ νεκροὶ «τρέφονται ταῖς χοαῖς καὶ τοῖς καθαγιαζομένοις ἐπὶ τῶν τάφων» (Λουκιαν. Περί πένθ. 9), ὡς μία δὲ τούτων θεωρητέα καὶ τὰ κόλλυβα. Ὅρα ὅτι σήμερον ἐν Καστανιᾷ Λακεδαιμόνος, μετὰ τὴν νυκτερινὴν ἀκολουθίαν τῆς Ἀναστάσεως, ἀποθέτουσιν οἱ οἰκεῖοι ἐπὶ τῶν τάφων τῶν νεκρῶν κόκκινα ψά, τυρὸν καὶ ἄρτον, ὅτι ἐν Ἀνασελίτῃ τῆς Μακεδονίας ὁμοίως κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀποθέτουσιν ἐπὶ τῶν μνημάτων κόκκινα ψά³, ὅτι κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γ. Ἀρβανιτάκη γηραιὰ μήτηρ συνείθιζεν ἐν Χάλκῃ τῆς Κωνιπόλεως ν' ἀποθέτη ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς θυγατρὸς της πινάκια πλήρη ἐκλεκτῶν φαγητῶν⁴ καὶ ὅτι ἐν Ἀνασελίτῃ ἐπ' ἴσης κατὰ τὴν τρίτην ἀπὸ τῆς ταφῆς ἡμέραν προσκομίζουσιν οἱ οἰκεῖοι εἰς τὸν τάφον πίτταν, γλυκὸ καὶ διαφόρους τῆς ἐποχῆς καρπούς, οἵτινες εἶναι ἀναμφιβόλως τὰ ἀπάργματα τῶν ὠρίων⁵, περὶ ὧν ἀνωτέρω ὁμιλεῖ ὁ Θεολόγος Γρηγόριος⁵.

Καὶ θυσίαι δὲ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐγίνοντο ἐπὶ τῶν τάφων τῶν νεκρῶν, σφαζομένων περισσεῶν. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἐξ ἐρωτήσεως ἀπευθυνθείσης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος εἰς τὸν Θεσσα-

¹ Ἀ ν θ. Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἐξελληνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ (Ἡμερολ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος 1926, σ. 218). Δ. Λ ο υ κ ο υ π ο ὕ λ ο υ, Σύμμεικτα Αἰτωλικὰ λαογραφικὰ (Λαογραφ. 8. 32.)

² Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος 3. 201. Καὶ σπονδῆς εἶδος γίνεται σήμερον ἐν Κοτυώροις τοῦ Πόντου, ἐνθα οἱ ἐκ τῆς κηδείας εἰς τὸν οἶκον τοῦ ταφέντος ἐπανελθόντες, πίνοντες ρακὶ ἢ κονιάκ, ἔχουν ὀλίγον πρότερον ἐπὶ τοῦ δίσκου λέγοντες: «Θεὸς σχωρὲς' αὐτὸν» Ξ ε ν ο φ. Ἄ κ ο γ λ ο υ, Λαογραφικὰ Κοτυώρων, σ. 230. Καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Ἀρκαδίᾳ χύνουσι οἶνον ἐκ ποτηρίου πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ.

³ Β. Ζ έ ρ β α, Προσοφραὶ εἰς νεκροὺς (Λαογραφ. 5. 546). Σ π. Σ υ γ κ ο λ λ ί τ ο υ, Ὁ νεκρὸς στὴν Ἀνασελίτσα (Λαογραφ. 11. 412.)

⁴ Ἐν τῷ *Messenger d'Athènes* τῆς 13—14 Μαρτίου 1939.

⁵ Σ π. Σ υ γ κ ο λ λ ί τ ο υ, Ἐνθ' ἀν. 11. 408. Περὶ τροφῶν καὶ χοῶν ἐπὶ τῶν τάφων βλ. καὶ Β. S c h m i d t, Totengebräuche, *Archiv* 25. 52. 7ο καὶ Ν. Π ο λ ί τ ο υ, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν (Λαογραφ. σύμμ. 2. 276. 278.) Πολλάκις ἐπὶ τῶν ἐπιταφίων πλακῶν ἐγλύφοντο τὰ διὰ τὰς τροφὰς πινάκια καὶ δοχεῖα οἴνου· βλ. *Mélanges de l'école de Rome*, 1912, σ. 87. Καὶ ὁ Θ. Β α λ σ α μ ῶ ν (Ρ ά λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα, 4. 490) ὁμιλεῖ διὰ τὰ τροκτὰ καὶ ποτὰ ὑπὲρ μνημοσύνων κατοικομένων εἰσκομιζόμενα τῇ ἐκκλησίᾳ. Τὸ μνημόσυνον τοῦτο ἐν Χιακῷ ἐγγράφῳ τοῦ 1702 καλεῖται τ α γ ι σ τ ὶ ν.

λονίκης Νικήταν «εἰ τῷ ἱερεῖ ἔξεστι περιστεράς ἐν τοῖς τάφοις τῶν τεθνεώτων καὶ τοῖς μνημοσύνοις αὐτῶν σφαγιάζειν», εἰς ἣν ἐρώτησιν ἀπίνγησεν οὗτος ὅτι τὸ ἔθιμον εἶναι ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν καὶ Ἰουδαϊκὸν καὶ ἄξιον ἐπιτιμῆσεως καὶ διορθώσεως¹.

Η ΕΚΔΗΛΩΣΙΣ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ

Πανάρχαιον παρ' ἡμῖν ἔθιμον πρὸς ἐκδήλωσιν πένθους ἐπὶ προσφλεῖ νεκρῷ ἦτο ἡ κουρᾶ τῆς κόμης², ἣτις, κατὰ τοὺς λαογράφους, εἶναι εἶδος θυσίας προσφερομένης εἰς τὸν νεκρὸν³, κατὰ δὲ τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον «ἀφοσίωσις τιμῆς, ὡς τῇ φίλῃ κεφαλῇ τοῦ κατὰ τὴν κεφαλὴν ἀνατιθεμένου κόσμου, ᾧ παρώνυμος ἡ κόμη»⁴.

Τὴν συνέχισιν τοῦ ἔθιμου τούτου κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς περιόδου πιστοποιεῖ ὁ Ἀρτεμίδωρος ἐν τοῖς ὄνειροκριτικοῖς του, γράφων: «εἴ τις ἑαυτὸν κείρει οὐκ ὦν κουρεύς, τῶν ἰδίων πένθει ἢ αἰφνιδίον τινα συμφορὰν μεγάλων κακῶν ἀνάπλεον σημαίνει· οἱ γὰρ ἐν τούτοις γενόμενοι ἑαυτοὺς περικείρουσι»⁵, περιγράφεται δὲ καὶ ἐν τῷ δραματικῷ τοῦ Ἰαμβλίχου γυνή, ἣτις, στερηθεῖσα τοῦ ἀνδρός, «περικείρει τὰς τρίχας εὐνοία τῇ πρὸς τὸν ἄνδρα»⁶.

¹ Ράλλη - Πोटλή, Σύνταγμα, 4. 387. 388. Ἐπιθι καὶ D. Petrakakos, Die Toten im Recht, 133.

² Οἱ ἑταῖροι, κατὰ τὴν κηδεῖαν τοῦ Πατρόκλου (Ψ 135)

θριξὶ δὲ πάντα νέκυν καταείνυσαν, ἅς ἐπέβαλλον
κειρόμενοι . . .

εἶπε δὲ καὶ ὁ ποιητής (δ. 197):

τοῦτό νυ καὶ γέρας οἶον οἰζυροῖσι βροτοῖσιν
κείρασθαί τε κόμην βαλέειν τ' ἀπὸ δάκρυ παρειῶν

εἶπε δὲ καὶ ἡ Ἑλένη (Εὐριπ. 1087) ἀκούσασα τὸν ψευδῶς ἀναγγελθέντα θάνατον τοῦ Μενελάου :

ἐγὼ δ' εἰς οἴκους βᾶσα βοστρύχους τεμῶ

καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (παρ' Ἀθηναίῳ ΙΕ'. ο. 675) καὶ περὶ τὰ πένθη . . . κολοβοῦμεν ἡμᾶς αὐτοὺς τῇ τε κουρᾷ τῶν τριχῶν καὶ τῇ τῶν στεφάνων ἀφαίρεσι· βλ. καὶ ὅσα λέγει καὶ ὁ Φιλόστρατος ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του (ἐπιστ. 16, σ. 473. Hercher, ἐρωτικῶν λόγων συγγραφεῖς).

³ Ernst Samter, Geburt, Hochzeit und Tod, σ. 180. 181. Πολλοὶ μάλιστα πιστεύουσιν ὅτι ἡ ἀποκοπὴ τῆς κόμης ἀντικαθιστᾷ ἀνθρωποθυσίαν. Ἐνθ' ἄν. 182.

⁴ Εὐστάθιου, Παρεκβ. 1287. 2.

⁵ Ἀρτεμίδωρου, Ὀνειροκρ. 1. 22 (σ. 24. 11, Hercher)

⁶ Ἰαμβλίχου, Δραματικόν, τόμ. 1. 226. 14 (Hercher, Ἐρωτικῶν λόγων συγγραφεῖς.)

Μετὰ ταῦτα ὁ Κυρήνης Συνέσιος ὁμιλεῖ περὶ ξυρίσματος τῆς κεφαλῆς ἔνεκα ἀπαισίας συμφορᾶς¹, ὁ Ἀχμέτ δ' ἐν τῷ ὄνειροκριτικῷ του πολλαχοῦ λέγει ὅτι, ἂν γυνὴ ἴδῃ καθ' ὕπνου ὅτι ἐκουρεύθη, θὰ ἀποθάνῃ ὁ σύζυγός της². Κατὰ τὸν αὐτὸν ἐπ' ἴσης αἰῶνα Νικήτας ὁ καὶ Δαυῖδ βεβαιοῖ ὅτι οἱ σύγχρονοι συνήθειαν εἶχον νὰ κείρωνται «ἐπὶ τῇ τῶν φίλων τελευτῇ»³. Βραδύτερον κατὰ τὸν ΙΒ'. αἰῶνα ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, μνεῖαν τοῦ ἔθιμου ποιούμενος, λέγει «τὸ δὲ κείρεσθαι κόμην ἐπὶ νεκροῖς πλατὺ ἔθιμον ὃν καὶ τοῖς πάλοι»⁴, ὁ δὲ Θεόδωρος Πρόδρομος ἐν τῷ μυθιστορηματί του τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα παριστᾷ τὴν ἡρωίδα κείρασαν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Δοσικλέους τὴν κόμην⁵ καὶ ἐν τοῖς μονωδικοῖς του δὲ στίχοις ἐπανειλημμένως ἀναφέρει τὴν ἀποκοπὴν τῆς κόμης χηρευούσης συζύγου⁶.

Τὰ αὐτὰ δὲ ἀναφέρει καὶ ὁ κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα ἀκμάσας Κωνσταντῖνος ὁ Μανασσῆς⁷ καὶ ὁ Βασιλάκης ἐν τῇ μονωδίᾳ⁸ του καὶ ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς δὲ μυθιστορήμασι μνεῖα γίνεται τῆς ἐπὶ πένθει ἀποκοπῆς τῆς κόμης⁹.

Οὐ μόνον δ' ἀπλοῖ πολῖται, ἀλλὰ καὶ βασίλισσαι, τὴν συνήθειαν ἀκολουθοῦσαι, ἔκειρον ἐπὶ πένθει τὴν ἑαυτῶν κόμην¹⁰.

Ἐνταῦθα πρέπει ν' ἀναφέρω χωρίον τι τοῦ Πλουτάρχου, ὅπερ δὲν φαίνεται συμφωνοῦν πρὸς τὰ ἀνωτέρω εἰρημένα. Ὁ συγγραφεὺς δῆλα δὴ οὗτος ἐν τοῖς Ρωμαϊκοῖς ζητήμασί του (κεφ. 14 σ. 267 Β) λέγει: «καὶ γὰρ παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ὅταν δυστυχία τις γένηται κείρονται μὲν αἱ γυναῖκες,

¹ P. G. 66. 1192.

² Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 11 18. 22, 30, 267 (σελ. 7. 25, 15. 15, 17. 18, 20. 25, 217. 10—24, 240 (Drexl).

³ P. G. 38. 748.

⁴ Εὐστάθίου, Παρεκβ. 1287. 1.

⁵ Θεοδώρου Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα 3. 85—87, 6. 439.

⁶ Θεοδώρου Προδρόμου, Στίχοι μονωδικοὶ (Boissonade, Anecdota Nova, 373. 54, 380. 216, 384. 334.)

⁷ Κωνσταντίνου Μανασσῆ, Ρητορικὰ γυμνάσματα (Βυζαντ. Χρονικ. 7. 632.)

⁸ Παρὰ Μαί, Spicilegium Romanum, 5. 453.

⁹ Τὰ κατὰ Καλλιμάχου καὶ Χρυσορρόην, στίχ. 2284 (S p. Lambros, Coll. d. romans Grecs). Ἡμπέριος καὶ Μαργαρώνα, στίχ. 589.

¹⁰ Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 2. 380. 12 ἐξ. Ἀωνύμου, Μονωδία ἐπὶ τῷ θανάτῳ Θεοδώρου Β'. Παλαιολόγου (Σπ. Λάμπρου, Παλαιολογία, 4. 185. 17). Περὶ τῆς κουρᾶς τῆς κόμης ἐπὶ θανάτῳ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους βλ. Φ. Κοουλέ, Ἐπιβιώσεις ἔθιμων τινῶν περὶ τὴν ταφήν (Ἡμερολ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος, 1029, σ. 379—382.)

κομῶσι δὲ οἱ ἄνδρες, ὅτι τοῖς μὲν τὸ κείρεσθαι, ταῖς δὲ τὸ κομᾶν σύν-
ηθές ἐστι».

Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τὸ ὁποῖον δεικνύει Ρωμαϊκὴν ἐπίδρασιν, ἀναφέρε-
ται ἀσφαλῶς εἰς τοὺς χρόνους τῆς Ρωμαιοκρατίας, ὅποτε καὶ ἐκείροντο οἱ
ἄνδρες. Ὅτι δ' ἀκριβῆ λέγει ὁ Πλούταρχος φαίνεται βραδύτερον καὶ ἐκ
μαρτυρίας τοῦ Χρυσοστόμου, παρ' ᾧ ἀναγινώσκομεν : «νῦν μὲν γὰρ ἐφ'
ἡμῶν πολλοὶ τῶν πενθοῦντων τρέφουσι κόμην. Διαιτί; τῶν πενθοῦντι τὸ
σπουδαζόμενον εἰς τὸ ἐναντίον σχῆμα περιστῆσαι τὴν κατάστασιν, ἔθος
γὰρ ἦν τὸ παλαιὸν ἐν πένθει καὶ συμφορᾷ ἀποκείρεσθαι καὶ κείρεσθαι»
καὶ πάλιν «ὅπου οὖν τιμᾶται κόμη σημεῖον πένθους τὸ κείρεσθαι»¹, ἐξ ὧν
χωρίων τὸ πρῶτον δεικνύει, ὅτι κατὰ τὸν Δ'. αἰῶνα πολλοί, οὐχὶ πάντες,
δὲν ἔκειρον τὴν κόμην.

Ὡς εἶπον ἀνωτέρω, οἱ συγγενεῖς ἔκειρον τὴν κόμην ἐπὶ τῷ θανάτῳ
συγγενοῦς προσώπου· φαίνεται ὁμως ὅτι κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους
ἐκείροντο γενικῶς οἱ πολῖται καὶ κατὰ ἀρχαίαν συνήθειαν², πρὸς ἐνδειξιν
πένθους ἐπὶ τῷ θανάτῳ βασιλέως, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπυλλίων ἐν οἷς
λέγεται ὅτι τοῦτο γίνεται δι' ὀρισμοῦ βασιλικοῦ³.

Τὰ παρὰ Βυζαντινοῖς πένθιμα ταῦτα ἔθιμα, διὰ τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρ-
κοκρατίας⁴, σφίζονται καὶ νῦν κατὰ τόπους⁵ νῦν δῆλα δὴ αἱ γυναῖκες—

¹ Χρυσόστομος, Ρ. G. 56. 52. 574, 64. 517.

² Ὁ Εὐριπίδης ἐν τῇ Ἀλκήστιδι (στίχ. 425) εἰσάγει τὸν Ἄδμητον λέ-
γοντα :

πᾶσι δὲ Θεσσαλοῖσιν ὧν ἐγὼ κρατῶ
πένθος γυναικὸς τῆσδε κοινοῦσθαι λέγω
κουρᾷ ξυρήκει καὶ μελαμπέπλω στολῆ.

³ Τὰ κατὰ Καλλιμάχου καὶ Χρυσορρόην, στίχ. 1487. 1505 (S p. L a m p r o s,
Coll. d. romans Grecs 63—64), Ἀχιλλεῖς, στίχ. 1732 N (Hesseling). Φ. Κ ο υ -
κ ο υ λ έ, Τὰ κατὰ τὴν ταφήν τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων (Ἐπει. Ἐταιρ. Βυζ.
Σπουδ. 15. 75. 76.)

⁴ Ἐν τῇ εἰς πεζὸν διατυπώσει τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν ἔπους ὁ Διγενὴς λέγει πρὸς
τὴν σύζυγόν του· «Κόψε τὰ μαλλία σου καὶ ριξέ τα ἐπάνω μου ὡσάν πρέπει τὲς
γυναῖκες νὰ κάμουν εἰς τοὺς ἄνδρας ὅταν χηρεύουν (βλ. Δ. Π α σ χ ἄ λ η, ἐν
Λαογραφ. τόμ. 9. 408.) Ἐν τῷ κατὰ τὸν ΙΣΤ'. αἰῶνα γραφέντι κατόπρω τῶν γυ-
ναικῶν, στίχ. 393 (K. Krumbacher) αἱ χῆραι χαρακτηρίζονται ὡς κ ο υ ρ ε μ έ -
ν ε ς. Ὅρα ὅτι νῦν ἐν Πόντῳ κ ο υ τ ο ὑ λ α (=κουρεμένη) λέγεται ἡ χῆρα καὶ
ἡ δυστυχὴς γυνὴ καὶ κ ο υ τ ρ ο ὑ λ α ἡ αὐτὴ ἐν Μεσσηνίᾳ. Πβ. καὶ τὴν σημερι-
νὴν δημῶδη παροιμίαν

κάλλιο χῆρα κουρεμένη
παρὰ κακοπαντρεμένη

I. Β ε ν ι ζ έ λ ο υ, Παροιμ.², 2250. 40.

⁵ B. S c h m i d t, Totengebräuche ἐν Archiv, 25. 68. N. Π ο λ ί τ ο υ, Τὰ
κατὰ τὴν ταφήν (Λαογραφ. σύμμ. 3. 359).

ὡς γνωστὸν παρ' ἡμῖν οἱ ἄνδρες ἀπὸ πολλοῦ κείρουσι τὴν κόμην—ἐπὶ θανάτῳ στενοῦ συγγενοῦς, καὶ δὴ συζύγου, κείρουσι τὴν κόμην, ὡς λ. χ. ἐν Μακεδονίᾳ (Βογατσικῶ, Κασταράγκα), Μάνη, Σφακίους Κρήτης καὶ ἐν Πόντῳ, πρὸς δὲ καὶ ἐν Ἡπειρῷ¹.

Ἐν προμνημονεθέντι χωρίῳ τοῦ Χρυσοστόμου λέγεται ὅτι τὸ παλαιὸν ἔθος ἦν ἐπὶ πένθει «ἀποκείρεσθαι καὶ ξύρεσθαι»² ἐπὶ τῶν χρόνων ἄρα τοῦ ἱεράρχου θὰ συνείθιζον οἱ ἄνδρες, πρὸς ἔνδειξιν πένθους, νὰ μὴ ξυρίζωνται. Ὅτι τοῦτο εἶναι ἀληθὲς δεικνύουσι μεταγενέστεραι καὶ σημεριναὶ μαρτυραί. Ὁ Ἀπολλώνιος π. χ., μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου του, δὲν ἐξέρχεται τοῦ πλοίου «τὰ γένεια του νὰ σάσῃ»³, ἕως ὅτου ὑπανδρεύσῃ τὴν θυγατέρα του, σήμερον δὲ πολλαχοῦ, ὡς λ. χ. ἐν Μάνη, Ψαροῖς, Κερασοῦντι καὶ Κοτυώροις τοῦ Πόντου, Σφακίους καὶ Ἀνασελίτση, οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον δὲν ξυρίζονται³.

Παρ' ἀρχαίους συνήθεια ὑπῆρχεν, ἵνα, πρὸς ἔνδειξιν πένθους, ἀποκόπτεται ἡ χαιτὴ τῶν ἵππων τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸν νεκρόν. Τοιοῦτον ἔθιμον δὲν ἀναφέρεται εἰς γνωστάς μου Βυζαντινάς πηγάς, αἵτινες ὁμιλοῦσι περὶ παρακολουθήσεως τῆς κηδείας καὶ ὑπὸ τῶν ἵππων τοῦ νεκροῦ, πιθανὸν ὅμως θὰ ἐπεκράτει τότε, ἀφ' οὗ καὶ σήμερον ἀκόμη ἐν Ἡπειρῷ ἐπικρατεῖ⁴.

Ἄλλος τρόπος ἐκδηλώσεως τοῦ πένθους κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἦτο ἡ μελενδυσία, ὅστις, ἐννοεῖται, εἶναι καὶ ἀρχαῖος Ἑλληνικός. Ἦδη ἐν τῇ Ἰλιάδι (Ω. 93) ἀναφέρεται ὅτι ἡ Θέτις, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀχιλλέως, κληθεῖσα ὑπὸ τοῦ Διός, ἐφόρεσε κάλυμμα κυάνεον «τοῦ δ' οὔ τι μελάντερον ἔπλετο ἔσθος» ἔγραψε δὲ καὶ ὁ Ἰπποκράτης (Περὶ ἱερῆς νόσου, σ. 589, Kühn) «ἱμάτιόν τε μέλαν μὴ ἔχειν, θανατῶδες γὰρ τὸ μέλαν».

Τοῦ ἔθιμου τούτου ἐπανειλημμένως ποιοῦνται μνεῖαν καὶ οἱ τραγι-

¹ Εἰς τὴν Χιμαράν, μετὰ τὸν θάνατον, ἡ μήτηρ, ἡ ἀδελφὴ καὶ ἡ σύζυγος κόπτουσι τὰς τρίχας τῆς κόμης των μέχρι τοῦ μέσου τοῦ ὠτός των. Α. Γεωργιάδου, Ἡθῆ, ἔθιμα κλπ. Χιμαραίων (Ζωγράφ. Ἀγών, 1. 205.) Ν. Πολίτου, Ἐνθ' ἄν. 3. 359.

² Διήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου Τύρου, στίχ. 457 (Wagner, Carmina, σ. 263.)

³ Γρηγορίου Παπαδοπετράκη, Ἱστορία τῶν Σφακίων, σ. 72. Μαρία Λιουδάκη, Ἡ τελευταῖα στῆν Κρήτη (Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 2. 425). Σπ. Συγκολλίτου, Ὁ νεκρὸς στῆν Ἀνασελίτση, Λαογραφ. 11. 406. Ξενοφ. Ἀκογλοῦ, Λαογραφικὰ Κοτυώρων, σ. 231.

⁴ Γρηγορίου Παλιουρίτου, Ἀρχαιολογία Ἑλληνική, 2. 263. B. Schmidt, Totengebräuche, Archiv, 25. 68.

κοί¹, ἀναφέρει δὲ καὶ ὁ Πλούταρχος κουρὰν καὶ πενθίμους βαφὰς ἐσθῆ-
τος μελαίνης². Κατόπιν ὁ Ἄρτεμίδωρος ἐν τοῖς ὄνειροκριτικοῖς του πα-
ραδίδει· «τὸ δὲ μέλαν ἱμάτιον σωτηρίαν προσημαίνει· οὐ γὰρ οἱ ἀποθνή-
σκοντες, ἀλλ' οἱ πενθοῦντες τοιούτοις χρῶνται ἱματίοις»³, καὶ ὁ Γρηγό-
ριος δὲ Νύσσης τὸν λόγον ποιούμενος περὶ νεονύμφου χηρευσάσης λέγει
ὅτι αὕτη, ἀντὶ τῆς λευκῆς ἐσθῆτος, ἦν τέως ἔφερε, περιεβλήθη μέλαι-
ναν⁴. Βραδύτερον Ἰωάννης ὁ τῆς Κλίμακος, ἐπιβεβαιῶν τᾶνωτέρω, γρά-
φει· «πάντες οἱ νεκροὺς πενθοῦντες μέλανα περιβάλλονται»⁵, ὅπερ αἰῶ-
νας μετὰ ταῦτα ἐπιστοποίησε καὶ ὁ Μιχαὴλ Γλυκᾶς, γράφας· «πάντες οἱ
τοὺς ἑαυτῶν πενθοῦντες νεκροὺς ἐπιβλήματα μέλανα περιβάλλονται»⁶.

Διὰ χηρευτικὸν σχῆμα ὠμίλησεν ἐπ' ἴσης ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ἐν
τῷ ἐπιταφίῳ εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα⁷, πολλαχοῦ δὲ τῶν ὄνειροκριτικῶν
βιβλίων λέγεται ὅτι τὸ νὰ ἴδῃ τις καθ' ὕπνου ὅτι φορεῖ μέλαιναν στο-
λήν, τοῦτο εἶναι δεῖγμα μεγίστης θλίψεως⁸.

Τῆς μελενδυσίας ἐπ' ἴσης πρὸς δήλωσιν πένθους μνεῖαν ποιοῦνται ὁ τε
Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος⁹, ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς¹⁰, ὁ Θεοφύλακτος
Σιμοκάττης¹¹, οἱ Μιχαὴλ καὶ Νικήτας Χωνιάται¹² ὁ Γεώργιος Ἀκροπολί-
της¹³, ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς¹⁴, ὁ ἱερομόναχος Ματθαῖος¹⁵ καὶ Βασίλειος

¹ Hermann's - Blümner, Lehrbuch³, τόμ. 4, σ. 369. Εὐριπίδου, Ἑλένη, στίχ. 1088, Ἰφιγ. ἐν Αὐλίδι, 1438.

² Πλουτάρχου, Παραμ. εἰς γυν. 4.

³ Ἄρτεμίδωρου, Ὀνειροκρ. 2 3.

⁴ Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 333.

⁵ P. G. 88. 805.

⁶ Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς θείας γραφῆς, κεφ. 19 (σ. 227. 9 Εὐστρατιάδου).

⁷ P. G. 99. 885.

⁸ Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 215. 218 (σελ. 167. 24, 168. 1, 190). Ἀστραμ-
ψύχου, Ὀνειροκριτικόν, σ. 8 (ἐκδ. Rigaltius).

⁹ Tafel, Eustathii opusc. 212, 12, 271. 64.

¹⁰ Κωνσταντῖνου Μανασσῆ, Παραμυθιατικὸν εἰς τὸν σεβαστὸν κυ-
ρὸν Ἰωάννην τὸν Κοκτοστέφανον (Βυζαντ. Χρον. 7. 642.)

¹¹ Θεοφύλακτου Σιμοκάττου, Ἱστορ. 1. 2. 3 (De Boor).

¹² Μιχαὴλ Ἀκομινάτος Χωνιάτης, 1 298. 24 καὶ 357. 12·
Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 402. 10.

¹³ Γεωργίου Ἀκροπολίτου, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν βασιλέα Ἰωάννην
τὸν Δούκαν (2. 14. 2 Heisemberg).

¹⁴ Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἱστορ. 1. 380. 22.

¹⁵ S. G. Mercati, Versi di Matteo Jeromonacho (Studi Bizantini 2, 19,
στίχ. 117.)

ὁ Κεκαυμένος¹, ἵνα καὶ πολλῶν ἄλλων συγγραφέων τὴν σχετικὴν μνεΐαν παραλίπωμεν².

Ἐπιπέτρων δέ, φαίνεται, καὶ πολλοί, οἵτινες οὐ μόνον αὐτοὶ πενθοῦντες ἐμελανειμόνουν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπηρέτας των περιέβαλλον μὲ πένθιμα φορέματα³.

Κόσμον δ' ἐθεωρεῖτο, ἵνα οἱ πενθοῦντες, καὶ μάλιστα αἱ χῆραι, μὴ φέρωσι κοσμήματα καὶ μεταξωτὰ καὶ κομψὰ φορέματα⁴. ὁ Χρυσόστομος τοῦλάχιστον συμβουλεύει τὰς χήρας «ἀπέχεσθαι βαλανείων καὶ περιέργων ἱματίων»⁵, ὁ δὲ Ἰσιδώρος ὁ Πηλουσιώτης ψέγει τὴν πενθοῦσαν χήραν «ἦτις κόσμον περιέκειται»⁶, βραδύτερον δὲ ὁ Ζωναράς, ἐρμηνεύων τὸν 30ὸν κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου, ὁμιλεῖ διὰ «σχῆμα τῶν χηρῶν παραλλάσσον πρὸς τὴν τῶν ὑπάνδρων στολήν»⁷. Τέλος παραδίδεται ὅτι αἱ νεόνυμφοι αἱ ἀποβαλοῦσαι τὸν σύζυγον ἀπέριπτον τὸν νυμφικὸν κόσμον⁸.

Ἐν τοῖς Βυζαντινοῖς κειμένοις λέγεται ὅτι ἡ χήρα καθίσταται δυσεΐμων. Πιστεύω ὅτι διὰ τοῦ ἐπιθέτου τούτου δηλοῦται ἡ ἀποβολὴ οὐ μόνον τῶν πολυτελῶν καὶ κομψῶν φορεμάτων, ἀλλὰ καὶ κατὰ ἓνα οἰονδῆποτε τρόπον ἀλλοίωσις τῶν συνήθως φερομένων, ὡς κατὰ τόπους νῦν συμβαίνει. Σήμερον δῆλα δὴ ἐν Καλύμνῳ αἱ μητέρες τῶν ὁποίων ἀπέθανον τὰ τέκνα ἢ αἱ τοὺς ἄνδρας ἀποβαλοῦσαι σύζυγοι θέτουσι μελανίας εἰς διάφορα μέρη τῶς φορεμάτων των⁹, ἐν Μάνῃ δὲ ἡ χήρα ἢ

¹ S. G. Mercati, *Versi di Basilio Cecaumeno in morto di Anastasio Lix* (Studi Bizantini, 1924, σ. 164, στίχ. 164.)

² Πβ. Τὰ κατὰ Καλλιμάχον καὶ Χρυσορρόην, στίχ. 1485 ἐξ. 1520 ἐξ. Ἐς σημειωθῆ ἔνταῦθα καὶ τὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ (Ἐπιστ. ἐπιστ. 136, σ. 200 Bidez) «οὐ γάρ δὴ τῆς ἐσθῆτος τὴν λευκὴν ἐπὶ τοῖς πένθεσιν ὀρθῶς ἔχον ἐστὶ παραιτεῖσθαι» καὶ ἄς προστεθῆ ὅτι πένθους δεῖγμα ἦτο καὶ τὸ φαιὰν φέρειν ἐσθῆτα. Γεωργίου Κεδρηνοῦ, Σύνοψ. ἱστορ. 1. 641. 14 κατὰ παλαιότεραν συνήθειαν, ἀφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Γαμβρείου τῆς Μυσίας (C. I. G. 3562) ἐπιβάλλει τὰς πενθοῦσας ἔχειν φαιὰν ἐσθῆτα.

³ Χρυσόστομος, P. G. 47. 334, 55. 280.

⁴ Βίος τῆς ὁσίας Μελάνης (Anal. Boll. 22. 11. 19.)

⁵ Παλαδίου, Βίος Χρυσοστόμου, P. G. 47. 20. Συμεωνος Μεταφράστου, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Χρυσοστόμου, P. G. 114. 1097.

⁶ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, Ἐπιστολαί, P. G. 78. 300.

⁷ Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 4. 170.

⁸ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, P. G. 37. 571. Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46. 333.

⁹ Πβ. τὴν ἐν Καλύμνῳ σχετικὴν κατάραν «μοῦζες καὶ στάχτες πάνω σου». Κατὰ τὸ συναξάριον τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν (στίχ. 11ῶ6 Krumbacher) ἡ χήρα ἄλλου τὸ κορμὶ δανεΐζει
καὶ τὰ ροῦχά της μαυρίζει.

μαυρίζει τὸν σγάρτζιον, ἦτοι τὴν ἐρυθρὰν ταινίαν τὴν περιθέουσαν τὸ φόρεμά της ἢ κόπτει μέρος αὐτοῦ καὶ τὸ ρίπτει ἐντὸς τοῦ τάφου, ἢ δὲ ἀδελφῇ ἀποκόπτει τὸ περισσότερον μέρος τοῦ σγάρτζιου ἐκ τοῦ πρὸς τὸ ἔμπροσθεν μέρος τοῦ φορέματος. Τέλος ἡ Μανιάτισσα, ἂν ἡ συγγένεια εἶναι μακρυνή, ἀπλῶς μελαίνει τὴν ἐρυθρὰν ταινίαν τοῦ φορέματός της, ἔθμιμον, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο καὶ παλαιόν, ἀφ' οὗ ὁ νόμος τοῦ Γαμβριεῖου ἀπαιτεῖ «τὰς πενθούσας ἔχειν φαιὰν ἐσθῆτα μὴ κατερουπωμένην».

Τοσαῦτα περὶ τῆς μελενδυσίας τῶν Βυζαντινῶν λαϊκῶν, οἱ βασιλεῖς ὅμως, κατὰ τὰ κείμενα, ὅταν ἐπένθουν διὰ στενὸν συγγενῆ, ἔφερον λευκά, ἐφ' ὅσον ἐνέγκρινον χρόνον, μετὰ ταῦτα κίτρινα καὶ τέλος ἐλαμπροφύρου. Ὅταν δὲ τὸ πένθος ἦτο διὰ θεῖον ἢ θείαν, ἐφόρου κίτρινα ἄνευ μαργελλίων, εἶτα δὲ καὶ μετὰ μαργελλίων. Οἱ λοιποὶ συγγενεῖς τοῦ βασιλέως, ἐφ' ὅσον οὗτος ἐφόρει κίτρινα, αὐτοὶ ἐμελανειμόνου, ἔπειτα δ' ἔφερον ἠεράνεα φορέματα καὶ τέλος χρώματος ἀνοικτοῦ, ὅταν καὶ ὁ βασιλεὺς ἐλαμπροφόρει ¹.

Εἶπον ὅτι οἱ πενθοῦντες ἔφερον μελανὰ φορέματα, ἐὰν ὅμως διὰ τὸ αἰφνίδιον τοῦ θανάτου ἢ διὰ πενίαν ἢ δι' ἄλλον τινὰ λόγον δὲν ἠδύναντο οὔτοι ἐγκαίρως νὰ κατασκευάσωσι πένθιμα φορέματα, τότε, ὡς ἐκ τῶν νόμων μανθάνομεν, ἠδύναντο νὰ λάβωσι τοιαῦτα ἀντὶ μισθοῦ ².

Ἐν τῷ ἐπυλλίῳ τὰ κατὰ Καλλίμαχον καὶ Χρυσορρόην λέγεται ὅτι ὁ Καλλίμαχος, ὅταν ἐπλησίασεν εἰς τὰ ἀνάκτορα

εἶδεν ἐκεῖ τὸ πένθιμον μελανηφόρον σχῆμα ³.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, πρὸς δήλωσιν πένθους, καὶ ἐξωτερικῶς ἢ θὰ ἐβάφοντο τὰ οἰκοδομήματα μέλανα ἢ θὰ ἐτείνοντο κατὰ τὰ ὑπέρθυρα ἢ τοὺς ἐξώστας αὐτῶν μελανὰ ὑφάσματα.

Τοῦτο συμπεραίνω ἐκ τε τοῦ ἀνωτέρω χωρίου, ἐκ μαρτυρίας τοῦ Χορικίου πιστοποιοῦντος ὅτι «σύνηθες ἦν ὑφάσματα κατηφῆ μετεωρίζειν ἐν κοινοῖς ἀτυχήμασι» ⁴ καὶ ἐκ τῆς σημερινῆς δὲ χρήσεως. Νῦν δῆλα δὴ ἐν Ἰκαρίῳ, ἐπισυμβάντος θανάτου εἰς τινὰ οἰκίαν, βάφεται αὕτη ἔξωθεν μέλαινα ἢ τοῦλάχιστον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν τῆς ὄψιν χαράσσεται ταινία μέλαινα, ἐν Λευκάδι εἰς παρομοίαν περίστασιν βάφουσι μαῦρα τὰ παράθυρα καὶ τὰς θύρας, κατὰ τὸν Ἡλιακόπουλον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφά-

¹ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων (Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 15. 73—74.)

² Βασιλικά, 16. 1. 15. Ἐπιτομὴ 7. 30 (Zach. v. Lingenthal, JGR. 2. 326.)

³ Τὰ κατὰ Καλλίμαχον καὶ Χρυσορρόην, στίχ. 1568.

⁴ Χ ο ρ ι κ ί ο υ, Ἐπιτάφιος ἐπὶ Προκοπίῳ, 119. 12 (Förster-Richtsteig.)

νειαν τῶν τοίχων ἐξαρτῶσι μέλανα ὑφάσματα ¹, παρόμοιόν τι δὲ γίνεται καὶ ἐν Καρπάθῳ ². Γνωστὸν ἐπ' ἴσης εἶναι ὅτι σήμερον συχνότατα τὰ ἔπιπλα τῆς οἰκίας τοῦ νεκροῦ περικαλύπτονται διὰ μελανῶν ὑφασμάτων, εἰς τὰς πόλεις δ' οἱ ἐξῶσται τῶν οἰκιῶν περιβάλλονται διὰ μελανοῦ ὑφάσματος.

Τρίτος τρόπος ἐκδηλώσεως τοῦ πένθους ἦτο νὰ εἶναι ὁ πενθῶν ἐπὶ ὠρισμένον χρόνον ἀνυμηρὸς καὶ νὰ φέρῃ ρυπαρά.

Ὁ Λιβάνιος, περὶ τῆς ἐορτῆς τῶν Καλανθῶν ὁμιλῶν, εἶπεν ὅτι αὕτη πείθει τὸν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ υἱοῦ πενθοῦντα πατέρα «λήξαι αἰχμῶντα καὶ ἔλθειν ἐπὶ λουτρὰ» ³, ὑποδηλῶν δὲ καὶ τὴν παρ' Ἰουδαίοις ἐπικρατήσιν τοῦ ἔθιμου ὁ Χρυσόστομος, εἶπεν ὅτι ὁ Μειφιβαάλ ἦλθε «ρυπαρὰ ἐνδεδυμένος ἱμάτια, κομῶν τὸν μύστακα, ὄνυχας μεγάλους ἐπιδεικνὺς πάντα ἄπερ ἦν λύπης σημεῖα τῆς γενομένης αὐτῷ» ⁴.

Καὶ ὁ Χαρίτων δ' ὁ Ἀφροδισιεὺς παριστᾷ τὸν Χαιρέαν ἐν τῷ ἀντιστοίχῳ μυθιστορηματι ὄχρον καὶ ἀνυμῶντα παρακολουθοῦντα τὴν κηδεῖαν τῆς γυναικός ⁵. Καὶ σήμερον ἐννοεῖται, εἰς ἔνδειξιν πένθους, ὡς καὶ τὰ δημώδη ποιήματα δεικνύουσιν, οἱ πενθοῦντες δὲν λούονται ἐπὶ ὠρισμένον χρονικὸν διάστημα, φοροῦσι δὲ τὰ λεροφορεμένα ⁶.

¹ Ἡ λ ι α κ ο π ο ὑ λ ο υ, Νεκρικαὶ τελεταὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ τοῖς νεότεροις Ἑλλησι, Παρνασσῶ 15 σ. 850.

² Ε Μ α ν ω λ α κ ά κ η, Καρπαθιακά, σ. 122.

³ Λ ι β α ν ί ο υ, Εἰς τὰς Καλάνδας, 1. 259 (Reiske).

⁴ Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, Ρ. G. 56 347.

⁵ Χ α ρ ί τ ω ν ο ς Ἀ φ ρ ο δ ι σ ι ε ῶ ς, Τῶν περὶ Χαιρέαν καὶ Καλλιρρόην λόγοι Η'. Γ'. 4. 4.

⁶ Βλ. Ν. Π ο λ ί τ ο υ, Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν (Λαογραφ. σύμμεικτα, 3, 357. 358.) Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Ἐπιβίωσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφὴν (Ἡμερολ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος, 1929, σ. 378 379.) Ἐν Κοτυώροις τοῦ Πόντου οἱ πενθοῦντες δὲν ἐλούοντο ἐπὶ ἔντος Ξ ε ν ο φ. Ἀ κ ο γ λ ο υ, Λαογραφικὰ Κοτυώρων. σ. 230. Ἐν Λιβισίῳ τῆς Λυκίας τέως οἱ γονεῖς τοῦ ἀποθανόντος δὲν ἠλλασσον φορέματα ἐπὶ 40 ἡμέρας Π. Ἐ λ ε υ θ ε ρ ί ο υ, Πραγματεῖα περὶ τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων τῆς κωμοπόλεως Λιβισίου (Ξενοφάνους 4. 237). Ὅμοιος ἐν Κρήτῃ οἱ γονεῖς καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ ἀποθανόντος δὲν λούονται ἐπὶ 40 ἡμέρας Μ α ρ. Λ ι ο υ δ ά κ η, Ἡ τελευταῖ ἐν Κρήτῃ (Ἐπειρ. Κρητ. Σπουδ. 2. 425). Πβ. καὶ τοὺς ἐκ Κρητικοῦ ποιήματος στίχους :

ἂν λείψω μῆνα μὴ λουστῆς, ξάμηνο μὴν ἀλλάξῃς
κι' ἂν λείψω τὸ τραντάχρονο ἔς τὸν πόρο μὴν προβάλλῃς

καὶ τοὺς ἐξῆς ἐπίσης στίχους :

Βλάχα μ' τὸ ποιδὸν λεροφορῆς καὶ τὰ φορεῖς τὰ μαῦρα ;
· · · · ·
τὸν ἄντρα ἄχω στήν ξενιτεῖά ἐδῶ καὶ δέκα χρόνια.

Οἱ πενθοῦντες ἐπ' ἴσης ἔμενον ἄσιτοι ἐπὶ ὄρισμένον χρόνον.

Ἐν τῷ μικρὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντι χωρίῳ τοῦ Λιβανίου ὁ πενθοῦν πατήρ πείθεται νὰ φάγη¹, εἶπε δὲ καὶ ὁ Χρυσόστομος ὅτι οἱ γονεῖς καὶ στενοὶ συγγενεῖς, πενθοῦντες, ἔμενον ἄσιτοι μέχρις ἐσπέρας² καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ὅτι οἱ πενθοῦντες διὰ τὰ ἁμαρτήματά των ἐνήστευον³.

Ὁ Νεῖλος μετὰ ταῦτα ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του, ψέγων τοὺς ἀπαρηγορήτως λυπουμένους ἐπὶ τῷ θανάτῳ προσφιλοῦς, λέγει ὅτι «τὸ νηστεύειν ἐπὶ τῷ τελευτήσαντι ἔλεγχός ἐστι τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς ἀνεπιστίας»⁴. Καὶ ὁ Προκόπιος δ' ἐν τοῖς Ἀνεκδότοις του (12.6) λέγει ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ Βελισσαρίου, μαθοῦσα τοῦ ἐρωμένου τὸν θάνατον, «περιήει τὴν ἐσθῆτα σὺν τῇ διαίτῃ εἰς τρόπον μεταβαλοῦσα τὸν πένθιμον».

Ἐν τῷ ἐπυλλίῳ δὲ τῷ ἐπιγραφομένῳ τὰ κατὰ Καλλιμάχον καὶ Χρυσορρόην ὁ πενθοῦν λέγει·

πεινώμεν, ἀποθνήσκομεν, νηστεύοντες τὸ κρέας⁵

γίνεται δὲ λόγος πάλιν ἐν τῷ αὐτῷ ἐπυλλίῳ διὰ «τὴν ἀποχὴν τοῦ κρέατος»⁶, πενθοῦν δὲ καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς παριστάνεται ἐν τῇ Ἀχιλλεΐδι ἐπὶ δέκα ἡμέρας

ἄρτου μηδὲ γευόμενος μηδὲ ποτοῦ κἄν ὄλωσ⁷.

Οἱ πενθοῦντες ἐπ' ἴσης κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν, καὶ Ἰουδαϊκὸν ἀκολουθοῦντες ἔθιμον, πρὸς ἐκδήλωσιν τοῦ πένθους των, ἐκλείοντο εἰς σκοτεινὸν χώρον. Τὸ ἔθιμον, ἀναφέρει Γρηγόριος ὁ Νύσσης γράφων: «οὐ σπαράξομαι κόμην, οὐ διαρρήξω χιτῶνα, οὐ ξανῶ σάρκα ὄνυξιν, οὐκ ἐγερωῦ θρηῖνον, οὐ καλέσω τὰς συνθρηνοῦσας, οὐ συγκλείσω εἰς σκότος»⁸.

Ὁ τὸ χωρίον τοῦτο σχολιάζων Βασίλειος, ἐπὶ τῶν χρόνων Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, λέγει ὅτι «ἔθος ἦν τοῖς θρηνοῦσιν ἐν ἀφεγγεῖ τόπῳ συγκαθειρογμένους τὴν θρηνοδίαν μετιέναι», προσθέτων «ὁ καὶ

Εὐαγγ. Τζιάτζιου. Τραγούδια Σαρακατσαναίων, σ. 31. Ἐπιθι καὶ Φ. Κουκουλέ, Ἐνθ' ἀν. σ. 379 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας (Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 33. 34.)

¹ Λιβανίου, Λόγος εἰς τὰς Καλάνδας, 1 259 (Reiske).

² P. G. 54. 694.

³ P. G. 61. 425.

⁴ Νεῖλου, Ἐπιστολαί, P. G. 79. 196.

⁵ Στ. 1513.

⁶ Στίχ. 2283. Σήμερον ἐν Κρήτῃ ἐπὶ 40 ἡμέρας δὲν κρεοφαγοῦσιν, ἄλλοτε δὲ καὶ ἐν Μάνη.

⁷ Ἀχιλλεΐς, στίχ. 1740 N (Hesseling).

⁸ Γρηγόριος Θεολόγος, P. G. 35. 928. Χρυσόστομος, P. G. 47. 410.

νῦν παρὰ τισιν ἐπιτηδεύεται»¹, ἔθιμον ὅπερ δὲν θὰ ἦτο καὶ τόσον περιωρισμένον, ὅπως λέγει ὁ Βασίλειος, ἀφ' οὗ καὶ ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Βενετοκρατίας ἐπεκράτει² καὶ σήμερον δ' ἀκόμη πολλαχοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ ἀποθανόντος κλείονται τὰ παράθυρα ἐντελῶς ἢ μένουσιν ἡμίκλειστα, ἵνα εἰσέρχεται ὀλίγον φῶς³.

Τέλος οἱ πενθοῦντες ὄρθον ἐθεωρεῖτο νὰ εἶναι ἐγκεκαλυμμένοι⁴, νὰ κάθηνται δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Τοῦ τελευταίου τούτου ἔθιμου τὸ ὁποῖον καὶ τὰ βασιλικά ἠκολούθουν πρόσωπα⁵, μνεῖαν ποιεῖται παλαιότερον Δίων ὁ Χρυσόστομος⁶, κατόπιν δὲ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος⁷, ὁ Χρυσόστομος⁸, Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος⁹ καὶ Μιχαὴλ ὁ Χωνιάτης¹⁰.

Η ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ

Παρ' ἀρχαίοις Σπαρτιάταις τὸ βαρὺ πένθος διήρκει ἐπὶ δώδεκα ἡμέρας¹¹, εἰς τὸ Ἄργος δὲ καὶ τὰς Ἀθήνας ἐπὶ ἕνα μῆνα¹². Παρ' Ἰουδαίοις ἀφ' ἑτέρου μόνον ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας¹³, ἐν ᾧ παρὰ Ῥωμαίοις ἐπὶ ἑννέα¹⁴.

Ἡ Ῥωμαϊκὴ αὕτη συνήθεια ἐπεκράτησεν ὡς νόμος παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, παρ' οἷς ὄντως ἑνεαήμερον ἦτο τὸ βαρὺ πένθος. Τοῦτο σαφῶς

¹ R. Cantarella, Basilio Minino II B. Z. 26. 10. 23. Ὅρα ὅτι σήμερον ὁ δυστυχῆς λέγεται μαυρὸς καὶ σκοτεινός.

² Φ. Κοκουλέ, Συμβολή (Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 33.)

³ B. Schmidt, Totengebräuche, Archiv, 25. 69.

⁴ Λιβανίου, Ἐχων τις γυναῖκα καὶ ὦν ὑπὸ πατρὶ ἀπεδήμησε § 3 τόμ. 5, σ. 554 (Förster).

⁵ Φ. Κοκουλέ, Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 15. 75. 77.).

⁶ Περὶ λύπης (Dindorf).

⁷ P. G. 37. 728.

⁸ P. G. 47. 409.

⁹ A. Majuri, Anecdota Prodronea (Acad. dei Lincei, 17 (1908), σ. 523)

¹⁰ Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Μονοδιά εἰς Νικήταν τὸν Χωνιάτην 1. 357. 10 (Λάμπρου). Κατὰ γῆς ἐκάθηντο οἱ πενθοῦντες ἐν Κρήτῃ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Βενετοκρατίας. Φ. Κοκουλέ, Συμβολή (Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 33)

¹¹ Hermann's—Blümner, Lehrbuch³ τόμ. 4 σ. 373. Καὶ ἐν τῇ Ἀλκήσιδι τοῦ Εὐριπίδου (στίχ. 631) λέγεται·

αὐλῶν δὲ μὴ κατ' ἄστου, μὴ λύρας κτύπος
ἔστω σελήνας δώδεκ' ἐκπληρουμένας

¹² Hermann's—Blümner. Ἐνθ' ἄν.

¹³ D. Petrakakos, Die toten im Recht, σ. 39.

¹⁴ Τοῦτο ἐκαλεῖτο novemdial.

φαίνεται και ἐκ τῶν Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, αἵτινες ἀπαγορεύουσι νὰ ἐνοχλῇ ὁ δανειστής τοὺς συγγενεῖς τοῦ ἀποθανόντος «πρὸ τῆς τῶν ἐννέα ἡμερῶν προθεσμίας, ἐν αἷς πενθεῖν δοκοῦσι»¹, μαρτυροῦσι δὲ καὶ μεταγενέστερα κείμενα ὡς λ. χ. τὸ μυθιστόρημα τοῦ Θεοδώρου Προδρομοῦ τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα, ἔνθα λέγεται ὅτι ὁ πατὴρ λύει τὸ πένθος «ἡμερῶν τὴν ἐνάτην» ἢ ὅτι ἡ δεκάτη ἡμέρα «περιαίνει τὸν νόμον τοῦ πένθους»².

Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ τὸ βασιλικὸν πένθος ἐπ' ἴσης διήρκει ἐννέα ἡμέρας .

Καὶ τὸ ἔθιμον θὰ ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ τὴν πτώσιν τῆς αὐτοκρατορίας ἡμῶν ἀφ' οὗ κατὰ τὸν ΙΕ'. αἰῶνα ὑπερμεσοῦντα ἐν Κρήτῃ ἡ σύνοδος τοῦ Γερόλαμο Λάντο ἀπαγορεύει εἰς τοὺς ὀρθοδόξους κληρικούς νὰ φέρωσι πένθιμα ἐνδύματα ἢ καλύμματα ἐπὶ 8 ἡμέρας ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ συγγενοῦς των⁴, καὶ σήμερον δ' ἐνιαχοῦ τηρεῖται. Οὕτως ἐν Κοτυώροις τοῦ Πόντου αἱ φίλαι γυναῖκες μένουσι πλησίον τῆς χήρας καὶ τὴν παρηγοροῦσιν ἐπὶ ἐννέα ἡμέρας⁵.

Ἡ χήρα τοῦ ἀποθανόντος, κατὰ τοὺς νόμους, ὄφειλε νὰ πενθῇ τὸν ἄνδρα μελανεμονοῦσα ἐπὶ ἐν ἔτος, καὶ ἂν ἀκόμη τὸ σῶμα τοῦ συζύγου δὲν ἀνευρίσκετο⁶, μετὰ ταῦτα δ' ἠδύνατο ἐκ νέου νὰ ὑπανδρευθῇ· εἰ μάλιστα ἐμάνθανεν αὕτη τὸν θάνατον τοῦ ἐν τῇ ξένη ἀποθανόντος συζύγου τῆς τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ πενθίμου ἐνιαυτοῦ, πάλιν ἠδύνατο αὕτη νὰ ὑπανδρευθῇ⁷. Ἐὰν ὁμως ἡ χηρεύσασα ἐπεζήτει νέον γάμον πρὸ τῆς παρελεύσεως τοῦ πενθίμου ἐνιαυτοῦ, τότε ἐθεωρεῖτο μοιχαλῖς, καὶ

¹ Λιβανίου, Πρὸς τοὺς νέους περὶ τοῦ τάπητος 10 (τόμ. 4, σ. 186. 14 Förster (Zach. v. Lingent 1, Imperatoris Justiniani quae vocantur Novellae 2. 195, Βασιλικά 23. 2. 1, Ἐπαναγωγή 41, Πρόχειρον. 37. Βλ. καὶ D. Petrakakos, Ἐνθ' ἄν. 134. 10.

² Θεοδώρου Προδρομοῦ, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα Α'. 312, Γ. 393.

³ Φ. Κουκουλέ, Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν Βυζαντινῶν Βασιλέων (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 15 77.)

⁴ Φ. Κουκουλέ, Συμβολή (Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ. 3. 34.)

⁵ Ξενοφ. Ἀκαγόλου, Λαογραφικὰ Κοτυώρων, σ. 230. Περὶ τῆς διαρκείας τοῦ πένθους παρὰ τοῖς σημερινοῖς Ἕλλησι βλ. Ν. Πολίτου, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν (Λαογρ. Σύμμ. 3. 356.)

⁶ Κατὰ τὸν Ρωμαϊκὸν νόμον μόνον δέκα μῆνας· Ἰουστινιανοῦ Νεαρά 39. Zach. v. Lingent 1, Imperatoris Justiniani quae vocantur Novellae 1. 347. Βασιλικά 21. 2. 25. Χρυσόστομος, Ρ. G. 62. 431. D. Petrakakos, Die Toten im Recht, σ. 87.

⁷ Ἀρμενοπόλου, Ἐξάβιβλος, 4. 9. 4.

ἔστερεῖτο τοῦ ὑποβόλου τοῦ ἀνδρός, τουτέστι τοῦ εἰς ἀντιστάθμισμα τῆς προικῆς της ὑπὸ τοῦ συζύγου ὑποσχεθέντος ποσοῦ, ὅπερ ἐν τιοαύτῃ περιπτώσει ἐλάμβανον οἱ συγγενεῖς του ¹. Κατὰ τὰς Ἀσίζας μάλιστα τῆς Κύπρου ἡ χήρα ἡ ἐντὸς τοῦ ἔτους ὑπανδρευθεῖσα δὲν ἠδύνατο νὰ λάβῃ τὸ κληροδοτηθὲν αὐτῇ ², δι' ἀτιμίας δ' ἐκηλιδοῦτο ἐπ' ἴσης καὶ ἑκείνος, ὅστις ἐξέδιδεν εἰς γάμον τὴν ὑπεξουσίον του ἐντὸς τοῦ χρόνου, καθ' ὄν, κατὰ τὸ ἔθος, ὄφειλεν αὐτὴ νὰ πενθήσῃ τὸν ἄνδρα ³.

Μόνον δόγμα τῆς συγκλήτου ἠδύνατο νὰ ἐλαττώσῃ τὰ πένθη τῶν γυναικῶν· ἡ μείωσις ὅμως αὕτη ἀφεώρα εἰς τὴν ἀποβολὴν τῶν μελανῶν φορεμάτων καὶ τὴν χρῆσιν κοσμημάτων, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς γάμον ἐντὸς τοῦ πενθίμου ἐνιαυτοῦ ⁴. Μόνον δὲ δι' αἰτήσεως πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἐπετρέπετο νὰ ὑπανδρευθῇ χήρα πρὸ τῆς παρελεύσεως τοῦ πενθίμου χρόνου ⁵.

Ἡ μνηστὴ τέλος δὲν ἦτο ὑποχρεωμένη νὰ πενθήσῃ τὸν μνηστῆρα ⁶. Ἐν ᾧ δ' ἡ σύζυγος ἦτο ὑποχρεωμένη, διὰ τὴν μὴ σύγχυσιν τῆς γονῆς ⁷, νὰ μὴ ὑπανδρευθῇ ἐπὶ ἐν τοῦλάχιστον ἔτος ἀπὸ τῆς χηρείας της, τὸ αὐτὸ δὲν συνέβαινε καὶ μὲ τὸν ἄνδρα. Οὗτος, κατὰ τοὺς νόμους, δὲν ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ πενθήσῃ τὴν σύζυγόν του, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον τὴν μνηστήν του ⁸.

Κατὰ τοὺς νόμους ἐπ' ἴσης πρέπον ἐθεωρεῖτο τὰ πενθῆ τις τοὺς γονεῖς καὶ τὰ τέκνα καὶ λοιποὺς πατρογενεῖς, ὁ παραλείπων ὅμως τὸ καθήκον τοῦτο δὲν ἠτιμοῦτο ⁹.

Τὸ πένθος τῶν ἐν πολέμῳ πεσόντων διεκόπτετο τελουμένου ἐπινικίου βασιλικοῦ θριάμβου ¹⁰, ὑπῆρχον δὲ καὶ περιπτώσεις, κατὰ Ῥωμαϊκὴν τὸ πλεῖστον συνήθειαν, καθ' ἃς οὐδ' ἐπετρέπετο νὰ πενθῆ τις ἀποθανόντα, εἰάν δηλον ὅτι οὗτος ἦτο ἔνοχος ἐγκλήματος καθοσιώσεως ¹¹ ἢ προδότης τῆς πατρίδος ¹² ἢ αὐτόμολος ἢ εἶχεν ἀπαγχονισθῆ ἢ αὐτοκτονήσῃ ¹³.

¹ Ἀ ρ μ ε ν ο π ο ὕ λ ο υ, Ἐξάβιβλος, 4. 9. 28.

² Ἀσίζαι Β'. κεφ. 155, 157 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6. 370. 10, 371. 20.)

³ Πανδέκται, 3. 2. 1. Ἀ ρ μ ε ν ο π ο ὕ λ ο υ, Ἐξάβιβλος, 6. 15. 3.

⁴ Κῶδιξ, 2. 11. Βασιλικά 21. 3. 14.

⁵ Πανδέκται, 3. 2. 9. 10.

⁶ Σύνοψις Π 13. 1 (Zach. v. Lingenthal JGR. 5. 546).

⁷ Πανδέκται, 3. 2. 11. 1.

⁸ Π α ν δ έ κ τ α ι, Ἐνθ' ἀν. Σύνοψις, Ἐνθ' ἀν.

⁹ Πανδέκται 3. 2. 23.

¹⁰ Ράλλη — Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα, 6. 465.

¹¹ Ἐισηγήσεις 4. 18. 2.

¹² Πανδέκται 3. 2. 2. 4 Βασιλικά 59. 1. 35. Σύνοψις 2. 13. 3 (Zach. v. Lingenthal JGR 5. 567.)

¹³ Πανδέκται 3. 3. 2. 3. 4. Βασιλικά 21. 2. 11.

Παρά ταῦτα ὅμως, εἰάν ἡ χήρα τοιοῦτου ἀνδρὸς ἐξήτει νὰ συνάψη γάμον ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, ἠτιμοῦτο καὶ αὐτὴ καὶ ὁ συζευχθεὶς αὐτὴν ἐν γνώσει τῶν ὄρων ὑφ' οὓς ἀπέθανεν ὁ πρόφην σύζυγος ¹.

ΠΙΝΑΞ ΛΕΞΕΩΝ

- ἀναβόλιον 9, 11.
 ἀναθέματα 52, 7.
 ἀνάκλημα 21, 2.
 ἀνάσκαφοι 52, 4.
 ἀπάργματα τῶν ὠρίων 67, 17.
 ἀπομεριμνῶ 7, 3.
 ἄρκλαι 44, 11.
 γενεθλία (ἡ) 63, 15.
 δανάκη 11, 22.
 δεκανοὶ 28, 6.
 διάταξις 4, 20.
 ἑβδομα 62, 8.
 ἔνατα 62, 5.
 ἐνιαύσια 62, 5.
 ἐνσοριάζω 44, σημ. 4.
 ἐξόδιον 21, 2, 26, 3.
 ἐξοδος 7, 9, 26, 4.
 εὐκτήρια 41, 14.
 θανὴ 7, 9.
 θέσεις 52, 10.
 θῆκαι 44, 13, 52, 10.
 θρηῆνος (τὸ) 21, 1.
 καλύπτω 8, 3.
 κανίσκια 63, 4.
 καταλόγιν 21, 2.
 καταχώνω 44, 7.
 κηδεῖα 26, 2.
 κιβούριν 26, 8.
 κλίνη 26, 5.
 κοιμησις 7, 10.
 κοιμητήρια 39, 8, 52, 9.
 κόλλυβα 63, 4.
 κοπιαταὶ 9, 16, 28, 7, 44, 8.
 κράββατος 26, 5.
 Λάζαρος 9, σημ. 7.
 λαζάρωμα 9, 9.
 λάρνακες 44, 13.
 λεκτικάριοι 28, 7.
 μακαρία 60, 23.
 μακαρίτης 7, 10.
 μάκτραι 44, 12.
 μεμόρια 52, 10.
 μεμούρια 52, 10.
 μνεῖαι 62, 3.
 μνήμαι 62, 2.
 μνήματα 40, 10, 52, 9.
 μνημεῖα 52, 9.
 μνημογάλιοι 45, 26.
 μνημούρια 52, 10.
 μυρολόγιν 21, 2.
 μυρολογίστριαι 24, 19.
 νέκδουμ 48, σημ. 1.
 νεκρομαντεία 60, 4.
 νόμος 60, 20, 66, 1, 77, 15.
 ξενοτάφια 42, 3.
 οἶκος 55, 2.
 ὀλολυγμὸς 21, 1.
 παραβολάνοι 29, 1.
 παρηγορία 60, 23.
 περιχώνω 44, 7.
 σαββάνωμα 9, 8.
 σαραντάρι 62, 6.
 σγάρτζιος 74, 1.
 σήματα 52, 10.
 σκίμπους 26, 8.
 σύνθρηνον 22, 2.
 σωματοθῆκαι 44, 12.
 ταφεῖα 39, 8.
 τάφος 60, 22.
 τοποφύλακες 45, 26.
 τράναι 31, 7.
 τρίτα 62, 5.
 τριτένατα 62, 6.
 τεσσαρακοστὰ 62, 5.
 τύμβοι 52, 10.
 χρσακὰ φορέματα 36, 24.
 χρονία 62, 7.
 ψυχομαχῶ 6, 21.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

¹ Πανδέκται, "Ενθ' ἄν.